

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 1(18)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№1(18)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ПОДХОДЫ К ПРИЗНАНИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНЦЕ XX - НАЧ. XXI ВВ.

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - Геноцид армян, Турция, отрицание, осуждение, признание, сатисфакция, манипуляция.

ВСТУПЛЕНИЕ

Воззрения вокруг признания Геноцида армян в международных отношениях конца XX и начала XXI в. являются составной частью политики ведущих держав и психотропного воздействия на умонастроения.

В психотропном противоборстве против армян и истории Армении приходится сталкиваться с разными представлениями, являющиеся пред-метами политических спекуляций. Присутствует формат противостояния, включающий Геноцид армян. Разные ангажированные историки и мифотворцы Геноцид армян представляют идеей-фикс “для армянского общества и диаспоры”,¹ которые ошибочны в необходимости признания “исторической справедливости”.² Армян призывают рассматривать геноцид “техчиром” (перекочевка), как дипломат-историк К. Гюрюн, следуя традициям младотуркизма, либо “сюргюном” (переселением) армянского населения как утверждает президент Турции Р. Эрдоган или же несостоя-тельной тенденцией исторического времени.

В то же время процесс признания Геноцида армян прошел опреде-ленное правовое развитие, получив отражения в разных документах - Па-рижской форум 1897 г., "Заявление" стран Антанты 1915 г., "Синяя кни-ги" Великобритании 1916 г., конвенции ООН 9 декабря 1948 г. о преду-преждении и наказании геноцида, резолюции Европарламента “О поли-

¹ **Тунян В.Г.** Фейк-нюс пропаганды Турции и Азербайджана. - История и Культура. 2019, N 2, с.137, 138.

² **Тунян В.Г.** Стереотипы Геноцида армян. - История и Политика. 2021, N 2, с. 3, 4.

тическом решении Армянского вопроса“ от 18 июня 1987 г.¹ и акты соответствующих стран.² В них представлены разные определения Геноцида, формируя выработку единой правовой позиции как преступления против человечества и цивилизации. В этом контексте значим процесс правового оформления Геноцида армян в воссозданной Республике Армения в соответствии с подходами в разных странах.

ФОРМАТ ГЕНОЦИДА АРМЯН В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Процесс воссоздания армянской государственности положил формирование национального права к Геноциду армян. В декларации “О независимости Армении” от 23 августа 1990 г. 11-м пунктом указано: “Республика Армения выступает за международное признание геноцида армян 1915 года в Османской Турции и Западной Армении”.³ Основой данной части “Декларации независимости” стал закон Верховного Совета Арм. ССР от 22 ноября 1989 г., где геноцид армян в Западной Армении и Турции определялся как преступление против человечества. Имелось воздействие советско-турецкого постановочного Карсского договора 1921 г., игнорировавшего интересы армян.⁴ Верховный Совет Арм. ССР также обратился к Верховному Совету СССР принять решение с осуждением Геноцида армян в Турции.⁵

Формулировка исторической справедливости “Декларации независимости” многослойна. Использована резолюция Европарламента 1987 г. о признании Геноцида армян в Османской Турции, но, в отличие от неё, включено и конкретное требование части исторической родины. В осторожной форме говорилось о предстоящей деятельности за “международное признание” Геноцида армян. Международное право указано критерием признания формы возмещения армянского геноцида - реституция, компенсация и сатисфакция.

Вопреки “Меморандуму об армянских требованиях” Парижской мирной конференции 1919 г. снята составная о возмещении потерь восточно-

¹ 33 года назад Европейский парламент принял резолюцию о геноциде армян. - <https://www.armmuseum.ru/news-blog/european-parliament-armenian-genocide>

² **Тунян В.Г** Миф “Общей истории” Р. Эрдогана и Геноцид армян.-Журнал исследований геноцида армян/ 2020, N 1, с.151-153.

³ Декларация о независимости Армении. - <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=2602&lang=rus&sel=show>

⁴ Карсский договор 1921 г.- <http://www.genocide.ru/enc/kars-agreement.htm>

⁵ 24 апреля 1915 г. - <https://shkolazhizni.ru/authors/ARARAT/posts/45635/>

армянства от вторжения турецких сил в Закавказье в 1918 г. и нет упоминания о потере 1920 г. Такой подход исходил из геополитической ситуации, когда происходил развал СССР и Республика Армения могла оказаться в конфронтации один на один с Турцией из-за Карабахской войны с Азербайджаном. Имелась надежда на создание нормальных отношений двух народов и государств.

В новой геополитической ситуации Турция отказалась от выжидательной позиции в Карабахском конфликте и стала в 1991-1992 гг. осуществлять военную поддержку Азербайджану. В феврале 1992 г. на границе с Республикой Арменией расположилась 3-я турецкая полевая армия, имеющая 1500 танков, около 2500 орудий, свыше 1100 БТР. Воздушное прикрытие обеспечивало 2-е тактическое командование, располагавшее 270 боевыми самолетами. Предупреждая вторжение турок главнокомандующий вооруженных сил СНГ маршал Е. Шапочников 20 мая 1992 г. указал на возможность третьей мировой войны. Глава Азербайджана А. Эльчибей заявил о главной цели летнего наступления 1992 г. - ликвидация армянской государственности.¹ С 1993 г. Турция заблокировала границу Армении.² Лишь 5 мая 1994 г. был заключен Бишкекский протокол по прекращению "вооруженного противоборства".³

Между тем часть турецкой правящей элиты осознавала необходимость сдвига в Армянском вопросе. В поисках модернизации Турции в начале 90-х годов XX в. президент Тургут Озал стал размышлять над поиском нового образа страны, ставшее предметом осмысления в узких кругах: "Что было бы, если б Ататюрк назвал свою новую страну не "Турцией", а "Анатолийской республикой"? Была ли бы в этом случае к концу XX века столь актуальной проблема курдского сепаратизма?" Затрагивался вопрос введения термина "Османская республика".⁴ Рассматривались меры по признанию Геноцида армян и формы компенсации, реализации проекта "Ван" по созданию культурной автономии для армян, допуска Республики

¹ Священный джихад" против армян обломился в Карабахе. - <http://www.golosarmenii.am/article/35329>

² Саркисян М. Сила самоопределения. Был ли предопределен Геноцид армян в Османской империи. - <http://www.lragir.am/index/rus/0/comments/rss/55650>

³ Бишкекский протокол. - <http://www.nkr.am/ru/the-bishkek-protocol/43/>

⁴ Бахревский Е. Политика "нового османизма" Турции и постсоветское пространство. - <https://regnum.ru/news/%201467970.html>

Армения к морскому порту Трапезунду. В 1993 г. Озал умер.¹ Официально от инфаркта, а на деле был отравлен.²

Стабилизационным для политики Турции стало заявление Государственной Думы Российской Федерации “Об осуждении Геноцида Армянского народа в 1915 - 1922 годах” от 14 апреля 1995 г., базирующееся “на неопровержимых исторических фактах, свидетельствующих об истреблении армян на территории Западной Армении”. В нем геноцид четко локализован на исторической родине армян - Западной Армении. Был представлен реальный процесс геноцида, подтверждалась верность декларации стран Антанты 1915 г. о действиях Османской империи как “преступления против человечества”. Российская Федерация осуждала организаторов истребления “братского армянского народа” в 1915-1922 г., выражала сочувствие армянскому народу, признавала 24 апреля как день памяти жертв Геноцида армян.

РАЗВИТИЕ ПОДХОДОВ К ГЕНОЦИДУ АРМЯН

22 апреля 2005 г. Государственная Дума РФ приняла заявление “По случаю 90-летия начала Геноцида армян”, характеризующее “одним из наиболее трагических и жестоких событий в истории XX в. Международное сообщество призывалось к осуждению Геноцида армян и “почтению памяти его жертв”.³ Обсуждение документа, на примере жертв холокоста евреев, привлекло внимание к содержанию правового статуса геноцида. Согласно конвенции 1948 г. ООН и обязательств Федеративной Республики Германии, предусматривалось для потомков жертв геноцида армян возвращение на родину, получение собственности и компенсации, восстановление объектов религиозно-культурного наследия.⁴

Однополярный мир обусловил внимание США к необходимости урегулирования армяно-турецких отношений. В 2000 г. Турция не допустила принятия конгрессом США резолюции об убийствах армян в 1915 г.

¹ Тургут Озал готов был признать Геноцид армян. - <http://nv.am/region/42919> -2015-04-28-06-15-40

² Убийство Тургута Озала – правда или домыслы? - <https://www.pravda.ru/world/asia/southasia/13-12-2012/1138491-ozala-0/>

³ Тесты заявлений Государственной Думы РФ об осуждении Геноцида армян. - <http://nashasreda.ru>

⁴ Мнение адвоката С.С. Батынц из Палаты адвокатов Нижегородской области. -20 лет назад Государственная Дума приняла постановление об осуждении геноцида армянского народа 1915 -1922 годах. <http://apno.ru/content/view/1822/59>

с использованием термина “геноцид”.¹ Взамен Анкара пошла на уступку согласившись на создание “Армяно-турецкой комиссии по примирению” в июле 2001 г., которая спустя три года сочла свою миссию выполненной.²

Достижением комиссии стало заключение “Международного центра переходной юриспруденции” в Нью-Йорке о возможности применения к Геноциду армян конвенции геноцида ООН 1948 г. в феврале 2003 г., но не относящимся ко времени принятия конвенции 1948 г.³

10 октября 2009 г. состоялось подписание армяно-турецких протоколов в Цюрихе, предусматривающих нормализацию двухсторонних отношений и открытие дипломатических отношений. Однако турецкий парламент отказался утвердить протоколы, формально - из-за карабахского фактора и энергетической зависимости от Азербайджана, что восстановило прежнюю канву не статусности отношений. Мотивацией “застоя” отношений стал тот факт, что протоколы обеспечивали перспективу признания Геноцида армян в “Западной Армении”. Оба эти понятия представлены в Декларации независимости Армении, а турки оказались не способными сломать стереотип младотурецкого мышления.⁴

После консервации турецко-армянских протоколов западная дипломатия избрала тактику малых подвижек по признанию Геноцида армян. В марте 2010 г. комиссия по вероисповеданию Совета Европы и 13 декабря 2011 г. палата представителей конгресса США единогласно⁵ затребовали возврата церковного имущества национальных меньшинств (армяне, греки, ассирийцы) для решения проблемы религиозной свободы в Турции.⁶

Возник волатильный стереотип политики западных стран - требование возврата христианских ценностей и поддержание цивилизных отношений. В октябре 2010 г. посол Канады в Турции Марк Бейли дал интервью газете “Today's Zaman”, где позицию своего правительства относительно Геноцида армян обусловил постановлением парламента и палаты общин. Одновременно ответственность за геноцид армян возложена не на

¹ Разрушится ли стена молчания. - <http://avitas.ru/article.php?n=73&a=19>

² Комиссия по армяно-турецкому примирению завершила миссию. - <https://regnum.ru/news/248509.html>

³ **Тунян В. Г.** 25-летие независимости Республики Армения. - Сборник научных статей Гаварского государственного университета. - 2016, N 3, с.48, 49.

⁴ **Маркедонов С.** Армяно-турецкая нормализация в прошлом и будущем. - <http://www.globalaffairs.ru/number/Nelineinoe-primirenie-15229>

⁵ Нижняя палата Конгресса США приняла резолюцию по компенсации имущества нац - меньшинств Турции. - <https://regnum.ru/news/polit/1479246.html>

⁶ **Тунян В. Г.** Армянская церковь за рубежом. Начало XXI в. Ереван. 2016, с.135, 136.

Турцию, а Османскую империю: “События, которые имели место в то время, почти 100 лет назад, происходили по указанию людей, руководивших Османской империей, в её последние дни, месяцы, годы, и мы знаем также, что великий государственный деятель, который основал Республику Турция, Мустафа Кемаль Ататюрк, сам довольно скептически относился к этим лицам”. Прошлое предложено прощению с позиции реальной политики: “Я только хочу подчеркнуть, что наша позиция по отношению к Турецкой Республике однозначно положительная, и совершенно не омрачено резолюцией, касающейся событий 100-летней давности”.¹

В 2011 г. возникло сокращенное понятие Геноцида армян, где его технология истребления получила отражение в трех этапах: 1) начальный - 24 апреля 1915 г., когда произошли аресты армянской интеллигенции; 2) мобилизация 100 тыс. армянских призывников в турецкую армию с последующим уничтожением; 3) депортация и “марши смерти”, выселение женщин, детей и стариков в сирийские пустыни Дер-Зор и Расуль Айн, с последующим истреблением. Также отмечается последняя стадия Геноцида армян, связанная с его отрицанием Турцией.²

Представленная точка зрения отталкивается от резолюции Европарламента 1987 г. “О политическом решении” Армянского вопроса”, где Геноцид армян очерчен в рамках 1915 - 1917 гг. В этом подходе Геноцид армян по времени охватывает три года, игнорируя вторжения турецких армий в Закавказье и Восточную Армению. Между тем с 1918 г., а именно заключение Брест-Литовского мира между РСФСР и германским блоком, начинается новый период - уничтожения восточных армян.

Так, 3 июня 1918 г. состоялось совещание у рейхсканцлера Германии по положению дел в Закавказье. Представитель Германии в Турции и на Батумской конференции ген. фон О. Лосов представил ограбление Закавказья целью панисламистской политики Турции. Министр иностранных дел Р. Кюльман призвал присутствующих к пониманию политики относительно закавказских армян: “Турки планируют новую резню армян. Поэтому мы им заявили, что такое поведение были бы вынуждены рассматривать как противоречащим договору и не намереваемся брать на себя за это ответственность перед миром”. При этом он находил необходимость

¹ В совершении Геноцида армян виновата не Турция, а Османская империя: посол Канады в Турции. - <https://regnum.ru/news/1335095.html>

² Геноцид армян в Османской империи. Письмо Президенту Армении.- <http://www.president.am/ru/genocide/>

признания реалий союзной политики: “Мы не желаем разрыва с Турцией”.¹ В результате совещания министр иностранных дел фон Кюльман 3 июня направил телеграмму о сущности армянской политики Турции послу И. Берндорфу в Константинополе: “Полностью игнорируя свои обещания, турки добиваются своей цели - уничтожение армян на Кавказе, либо своим пассивным одобрением позволяют, чтобы это произошло”.²

Совещание у рейхсканцлера показывает понимание участников, что Геноцид армян, после уничтожения основной массы западноармянства, вступил в новую фазу - уничтожение армян Закавказья. Возникла парадоксальная ситуация, когда восточные армяне в 1918 г. оказались в положении западноармянских братьев в 1915 г.³ Созданные азербайджанские части летом 1918 г. распевали песню “Раз, два, Кавказ наш” (Бир, ики, Кавказ бизимки)”. Врагом (душманом) рассматривались армяне.⁴

Внешнее давление в канун 100-летия Геноцида армян побудило лидера Турции Р. Эрдогана 23 апреля 2014 г. заявить в парламенте, что в событиях 1915 г. виноваты армянская и турецкая стороны. Происшедшее охарактеризовано “общей болью”. Одновременно выражено соболезнование потомкам убитых армян в 1915 г., а резня представлена “бесчеловечной”.⁵

Это не помешало палате представителей конгресса США 26 июня 2014 г. затребовать от госдепартамента ежегодного отчета о ходе процесса возврата экспроприированного церковного имущества в Турции.⁶ В 1914 г. в Османской империи имелось 2170 армянских церквей и 100 школ, а в Турции 2015 г. - 42 церкви и 13 школ.⁷

В разобщении единства армянского народа к геноциду турецкие политики стали использовать положение о противостоянии интересов диаспоры и Армении в отношениях к Турции, что имело несостоятельный характер. Стали раздаваться угрозы в адрес тех стран как Аргентина, которые признали Геноцид армян.⁸

¹ **Барсегов Ю. Г.** Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. М., 2003 т. 1, N 325, с. 131.

² Там же, N 326, с. 132

³ **Лео.** Из прошлого. Ереван, 2009, с.366.- На арм. яз.

⁴ Там же, с.377, 389.

⁵ Испытание “армянским вопросом”. - <http://kavpolit.com/articles/3635>

⁶ **Тунян В. Г.** Армянская церковь за рубежом..., с.137, 142.

⁷ Наместник патриарха Константинопольской епархии - о возвращении армян к корням. - <http://news.am/rus/news/254474.html>

⁸ Эрдоган. Армянская диаспора ставит в трудное положение не только Армению, но и третьи страны. - <http://www.panarmenian.net/rus/news/49487>

Канун 100-летия Геноцида армян ознаменовался важными подвижками в определении его значимости. 29 января 2015 г. в мемориальном комплексе Цицернакаберд президент Республики Армения представил “Всеармянскую декларацию к 100-летней годовщине Геноцида армян”. На основе Декларации о независимости 1990 г., конвенции ООН 1948 г. и других актов осуждались “спланированные и последовательно совершенные различными режимами Османской империи в период 1894-1923 годов” геноцидальные действия против армянского народа, которым правовую оценку дали османские военные трибуналы 1919-1921 гг. Тем самым в единую правовую субстанцию включались Егерн (зулум) и Мец Егерн (геноцид), османские военные постановления - аналог Нюрнбергского суда. Подчеркивалось значение Севрского договора от 10 августа 1920 г. и арбитражного решения президента США В. Вильсона от 22 ноября 1920 г. о “преодоление последствий Геноцида армян”.

Важным являлся шестой пункт “Всеармянской декларации”, заявлявший о “единой воле” армянского народа в достижении “всемирного признания” геноцида, разработке пакета правовых требований для восстановления индивидуальных, общинных и общенациональных прав, а также интересов. Осуждалась “незаконная блокада” со стороны Турецкой Республики, которая призывалась к признанию Геноцида армян. Заявлено о продолжение борьбы за историческую справедливость под девизом “Помню и требую”.¹ Всеармянское единство за историческую справедливость обеспечило участие структур диаспоры в подготовке акта. Обозначена значимость правовых требований.²

15 апреля 2015 г. Европейский парламент, с учетом конвенции 1948 г., резолюции 1987 г. о политическом решении Армянского вопроса, расширения количества стран признавших Геноцид армян, постановил, “поскольку не может быть никакого примирения без правды и воспоминаний”, отдать дань памяти уважения 1,5 млн армян погибших в Османской империи. Подтверждено признания Геноцида армян и осуждено его отрицание. Указывалась важность признания папой Римским Франциском I Армянской Голгофы 12 апреля 2015 г. первым геноцидом XX в. и не-

¹ В мемориальном комплексе Цицернакаберд оглашена Всеармянская Декларация к 100-летней годовщине Геноцида армян. - <http://www.president.am/ru/pressrelease/item/2015/01/2>

² Всеармянская декларация к 100-летней годовщине Геноцида армян является ответом на подобные предположения. - <https://armenpress.am/rus/news/792187>

обходимость сохранения культурного армянского наследия. Турция и Армения призваны к нормализации отношений.¹

Резолюции Европарламента 1987 и 2015 гг. однородны, за исключением ряда новых моментов армяно-турецких отношений начала XXI в. Есть принципиальное отличие, а именно снято положение резолюции 1987 г. о том, что Турция не несет ответственность за события произошедшие в Османской империи из-за трагических событий 1915-1917 г. Другой важный момент - это признание позиции папы Римского относительно Геноцида армян. В свою очередь, Государственная Дума Российской Федерации 24 апреля 2015 г. приняла “Заявление”, отразив стремление к сохранению исторической памяти всех народов, прекращению расовой, национальной и религиозной нетерпимости. Выражено сочувствие в связи с 100-летней годовщине Геноцида армян, а также другим народам, которые пострадали в ходе Первой мировой войны.²

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

11 сентября 2015 г. Генеральная Ассамблея ООН приняла резолюцию о Международном дне памяти жертв преступления геноцида и подтвердила значение конвенции 9 декабря 1948 г.³ Продолжился процесс признания Геноцида армян разными странами, учитывающих позиции папы Римского Франциска I, Европарламента, и невыполнение Турцией обязательств для вступления в Европейский союз. Шельф стереотипов о Геноциде армян получил отражение в постановление союзников Османской империи по Первой мировой войны, которые использовали европейские разработки при определении армянской трагедии. 22 апреля 2015 г. парламент Австрии признал Геноцид армян и призвал Турцию “пролить свет на темное прошлое”.⁴ В решении отмечается: “Из-за исторической ответственности- Австро-Венгерская и Османская империи были союзниками в Первой мировой войне - нашим долгом является признать чудовищные акты

¹ Полный текст резолюции Европейского парламента п о Геноциду армян. – <http://analitika.ua.net/2015>

² 20 лет назад Государственная Дума приняла постановление об осуждении геноцида армянского народа 1915 -1922 годах. <http://apno.ru/content/view/1822/59/>

³ Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН про Международный день памяти жертв преступления геноцида, чествования их достоинства и предупреждения этого преступления, Ереван, 2015, 2, 3.

⁴ После признания Австрией Геноцида армян Турция отозвала своего посла. - <https://lenta.ru/news/2015/04/22/turkey/>

геноцида и осудить их".¹ Спикер Национального собрания Дорис Бурес указал: "С арестом представителей армянской интеллигенции 24 апреля 1915 г. политика репрессий и депортации закончилась геноцидом армянского народа".² В ответ Турция демонстративно отзывала посла из Вены.³

24 апреля 2015 г. народное собрание Болгарии приняло резолюцию, объявив его днем памяти жертв "массового истребления армян" Османской империи с 1915 по 1922 гг.⁴ В первоначальном варианте резолюции говорилось о геноциде, но после дебатов, учитывая возможную реакцию Турции, от этого термина отказались.⁵ По словам премьер-министра Болгарии Б. Борисова термин "массовое истребление" более соответствует стилистике болгарского языка.⁶ Последовало сокращение финансовых средств со стороны Турции трем болгарским городам - Бургас, Хасково и Свиленград на предотвращение и ликвидацию стихийных бедствий.⁷

Свой долг перед историей признал бундестаг Германии 2 июня 2016 г., находя что "немецкое правительство того времени знало о преследованиях и убийствах армян и все равно оставалось в бездействии". В резолюции отмечается: "Уничтожение армян в Османской империи в ходе Первой мировой войны было крупнейшей катастрофой, повлекшей огромные последствия в тысячелетней истории армянского народа. Пото- му что депортация и массовое уничтожение, по независимым подсчетам, стоило жизни более чем миллиону армян. Множество независимых историков, парламенты и международные организации считают гонения и уничтожения армян геноцидом".⁸ Турция отзывала посла из Берлина для консультаций.⁹

¹ Австрия также признала Геноцид армян. Турция отзывала посла. - <http://www.dsnews.ua/world/23042015114500>

² Признание Геноцида армян со стороны Австрии -результат кропотливой работы армянской общины: Арман Киракосян. - <https://armenpress.am.rus/rus/news/819680>

³ После признания Австрией геноцида армян Турция отзывала своего посла. - <https://lenta.ru/news/2015/04/22/turkey>

⁴ Премьер Болгарии заставил парламент Болгарии убрать слово "геноцид" из декларации о Геноциде армян. - <https://www.golosarmenii.am/article/27958/>

⁵ **Мария Павловна.** Между Арменией и Болгарией существует серьезный потенциал для развития торгово-экономических отношений. - <http://arminfo.info/fullnews.php?id=24640>

⁶ **Щеголихин В.** Болгария признала Геноцид армян, ... - <https://v-bolgarii.eu/novosti>

⁷ Турция наказывает болгарские города за признание Геноцида армян. - <https://rusarminfo./2016/03/18>

⁸ Германия признала Геноцид армян, вызвав возмущение Турции. - <https://ria.ru/world/20160602/1442083260.html>

⁹ Турция отзывает посла из Германии в ответ на признание Геноцида армян. - <https://ru.sputnik-news.ee/news/20160602/1972560.html>

Современная Турция воплощает геноцидальную политику путем создания геноцидных государств как Турецкая Республика Северного Кипра, изгнавшей греков, и Республика Азербайджан, осуществившей Геноцид армян в Нахичеване и Восточном Закавказье. Наряду с этим осуществляется этническая зачистка от курдов внутри Турции целью недопущения создания независимого государства.¹

В августе 2017 г. госсекретарь США Рекс Тиллерсон в докладе “О свободе религии в мире” представил негативную позицию конституционного суда Турции по иску киликийского католика Арама I по возвращение духовной резиденции и его обращение в декабре 2016 г. в Европейский суд по правам человека. Указано прекращение турецкими властями религиозных обрядов в церкви с. Хач на острове Ахтамар.²

Վալերի Թունյան, Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մոտեցումները 20-ի վերջին - 21-րդ դարի սկզբին - Հետսովետական շրջանում վերականգնված հայոց պետականությունը բարձրացրեց Թուրքիայի պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության հանդեպ: Ձևավորվեց ազգային իրավունքի ձևաչափը, որը նախատեսում էր Թուրքիայի պատասխանատվությունը Հայոց Ցեղասպանության համար, որպես Օսմանյան կայսրության ժառանգի և հայրենիքի մի հատվածի վերադարձի: Հայոց պետականության ամրապնդումը նպաստեց հայ և թուրք ժողովուրդների հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծմանը՝ հանգեցնելով բանավեճեր Թուրքիայում: Ձեռնարկվեց հայ-թուրքական հանձնաժողովի ստեղծումը և հայ-թուրքական սահմանի բացման արձանագրությունները, որոնք չէին անդրադառնում Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրին:

Ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցն արտացոլել է որոշակի մոտեցումներ Հոմի Պապի՝ Ֆրանցիսկ Ա կողմից, որպես XX դարի առաջին ցեղասպանություն, Եվրոխորուրդն ընդունեց Թուրքիայի պատմական պատասխանատվությունը, իսկ պաշտոնական Անկարան շարունակեց մերժման քաղաքականությունը: Այն ստիպեց Օսմանյան կայսրության նախկին դաշնակիցներին՝ Ավստրիային և Գերմանիային ևս ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Ցեղասպանության 100-ամյակը զուգորդվեց վերլուծական հոդվածներով, որոնք ունեին արժեքավոր բովանդակություն, քննադատող քաղա-

¹ **Богданова Н.** Эредоган решил лишь гражданства 5 млн. курдов. - <http://poltexpert.org /4040-erdogan-reshil-lishit-grazhdanstva-5-mln-kurdov.html>

² В докладе Госдепартамента США упомянут вопрос армянской церковной собственности в Турции. - <http://www.yerkramas.org/article/124152/>

քական կուսակցություններին, արմատական ուժերին և պահպանողական հոսանքների գործունեությունը Հայոց Յեղասպանության հարցում: Ներկայացվեցին Հայկական ցեղասպանության պատճառա-հետևանքային կապերը: Այն շախկապվեց հայ ժողովրդի պատմական զարգացման և արդի բարդ իրավիճակի հետ:

Valery Tunyan, Approaches to the Recognition of the Armenian Genocide in the Late 20th - Early 21st Centuries - In the postSoviet period, the reconstituted Armenian statehood raised the issue of Turkey's responsibility for the Armenian genocide in historical homeland of the Armenians. The 100-th anniversary of the Genocide reflected a wide range of approaches to the Armenian Genocide - from its recognition as the first genocide of the 20th century by Pope Francis I to the indication by the European Parliament of the historical responsibility of Ankara while Turkey denies this fact. Throughout the history of the Armenian genocide, researchers have gradually identified different stages stereotypes.

The centenary of the Armenian Genocide inspired the appearance of meaningful analytical publications both criticizing the activities of party forces and radicalism, and reflecting the activities of conservative forces. The cause-and-effect linkage of the Armenian Golgotha is presented. There is a projection on the course of modern development of the Armenian people.

Ուղարկվել է խմբագրություն 07.02.2022թ.

Գրախոսվել է 21.01.2022թ.

**ԱՆԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՄՈՒԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ՝
ՀԱՅ-ԱՂԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ (1991-1994 ԹԹ.)**

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ

Բանալի բառեր - հայաստանյան մամուլ, Ղարաբաղ, դարաբաղյան շարժում, մամուլի ձևավորում, հայ-ադրբեջանական հակամարտություն, տեղեկատվական-քարոզչական գործողություն, պատերազմական տեղեկատվություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խորհրդային դարաշրջանի ավարտը նոր միջավայր ստեղծեց ոչ միայն քաղաքական կյանքում: Քաղաքական կարգերի ժողովրդավարացումով, լայն հրապարակայնությամբ, ժողովրդի հասարակական գիտակցության աճով և քաղաքացիական անախատեղ ակտիվությամբ պայմանավորված՝ հայաստանյան մամուլը նոր իրավիճակում հայտնվեց: Որակապես նոր բովանդակություն ստացավ լրատվական դաշտը՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի համատեքստում: Գաղափարական սահմանափակումներն ու կուսակցական բռնատիրությունն իրենց տեղը զիջեցին խոսքի ազատությանը, ազատ մտածողությանը, թեև սկզբնական շրջանում անկախության հռչակումն էլ լիովին չնպաստեց ազատ մամուլի ձևավորման ընթացքին: Տպագիր մամուլը դադարեց զանգվածային լինելուց, թեկուզ այն պարզ պատճառով, որ տպագիր խոսքը գյուղ չէր հասնում: Բայց պատմական ճշմարտության պահանջը օրախնդիր էր, թեև ազատ մտածողության ալիքը դեռևս 1988-ին էր հասել Հայաստան և Արցախ: Ազատ մտածողությունը մեզանում նախ վերածվեց ազգային զարթոնքի՝ Արցախի ինքնորոշման գերագույն նպատակով, Սփյուռքի հետ մերձեցման գաղափարական սահմանափակումների վերացումով, հին ու նոր կուսակցությունների ազատ գործունեությամբ, և ապա փորձեց ներթափանցել հոգևոր ոլորտները: Մեծ հաշվով ժամանակը կանգնեց գաղափարական վերագնահատումների անհրաժեշտության առջև:

ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ - ՔԱՐՈՋՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱՅ-ԱՌԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Մամուլի բովանդակային վերակառուցումը մեծ չափով պայմանավորված էր նաև այն տեղեկատվական-քարոզչական գործողություններով, որոնք զուգահեռաբար ընթանում էին թե՛ Հայաստանում, թե՛ Ադրբեջանում:

Ադրբեջանի տեղեկատվաքարոզչական համակարգը ներառում էր հետևյալ հիմնական սուբյեկտները.

1. Պետական իշխանության մարմիններ:

2. Պետական գիտահետազոտական կազմակերպություններ (Գիտությունների ազգային ակադեմիա, համալսարանական հանրություն): Նրանց հրապարակումները կրում էին պատմաքարոզչական բնույթ և հիմնականում կոչված էին հիմնավորելու Ադրբեջանի Հանրապետությունում ակտիվորեն կերտվող՝ Ադրբեջանի ու ադրբեջանցիների բնիկության, պատմության ընթացքում իրենց կողմից տարածաշրջանում խոշոր ժամանակաշրջաններ և տարածքներ զբաղեցնելու, թագավորություններ ունենալու մասին առասպելը: Այդ հրապարակումներում հիմնավորվում էին Հայաստանի տարածքի պատկանելությունը «Ադրբեջանի թագավորությանը», «Ադրբեջանի խանությանը», «պատմական Ադրբեջանին» և այլն, Ղարաբաղի ադրբեջանական ծագումնաբանությունն ու ադրբեջանական լինելը*:

3. Ոչ պետական կազմակերպություններ, հիմնադրամներ, վերլուծական կենտրոններ: Թերևս անկանոն գործող այս հաստատությունները հող էին նախապատրաստում տարիներ անց առավել ազդեցիկ և հեղինակավոր կազմակերպությունների ստեղծման համար:

4. Անհատական նախաձեռնություններ (առանձին անհատ նախաձեռնողներ՝ մտավորականներ, փորձագետներ, զինվորականներ և այլք): Մինչդեռ ՀՀ և ԼՂՀ տեղեկատվական-քարոզչական աշխատանքը չէր կրում համակարգային բնույթ, այն մինչ օրս էլ շարունակում է մնալ առանձին սուբյեկտների նախաձեռնությունների արդյունք և չի ընդգրկում հնարավոր մասնակիցների և ռեսուրսների մեծ մասը: Բացի այդ, դարաբաշխական հակամարտության շուրջ տարվող հայկական տեղեկատվական-քարոզչական աշխատանքը եղել և հիմնականում շարունակում է լինել

* Վերոնշյալ հաստատություններն իրականացրել և շարունակում են իրականացնել պետական քարոզչության համակարգում հակահայկական տեղեկատվական պատերազմի վարման ժամանակ կիրառվող տեղեկատվական զինանոցի գիտական մշակումն ու հիմնավորումը, ինչպես նաև քաղաքական մարմիններին զուգընթաց՝ գիտակրթական հիմնարկներում, ԶԼՄ-ում և համացանցում հակահայկական տեղեկատվական պատերազմի վարումը:

արձագանքող, որի պայմաններում հարձակողական կողմ են մնում Ադրբեջանն ու ադրբեջանամետ սուբյեկտները:

Հայկական տեղեկատվաքարոզչական նախաձեռնությունները համակարգված չէին գործում, դրանք փորձում էին հակազդել ադրբեջանական քարոզչամեթոդային համանման մեթոդներով, նաև իրականացնել սեփական շահերի պաշտպանությունն ադրբեջանական տեղեկատվական հոսքերի գնահատման, հեռանկարային և տեղային հակահարվածների միջոցով: Հայաստանյան լրատվամիջոցները մեծ մասամբ գործում էին կիսամասնագիտական սկզբունքներով, ստորադասված էին առանձին քաղաքական ուժերին և արտահայտում էին իրենց շահերը¹: Ավելին՝ դրանցում ներգրավված էր ընդամենը մի քանի լրատվամիջոց, լրագրող և մտավորական: Վերջիններն ակտիվ հեղինակում էին հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնք իրենց ուրույն տեղն ունեին մամուլի էջերում:

ԱՆԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԻ ԶԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՎԱԾՍՅՈՒՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁԸ

1991 թվականին անկախության հռչակագիր ընդունեց նախ Լեոնային Ղարաբաղը (սեպտեմբերի 2, 1991թ.), ապա՝ Հայաստանը (սեպտեմբերի 21, 1991թ.) Թե՛ Հայաստանի, թե՛ Արցախի համար պետության կազմավորման ճանապարհն անցնում էր պատերազմի միջով: Զուգահեռաբար բարդ ու պատասխանատու ճանապարհ էր անցնում նաև մամուլը, իսկ ազատ մամուլի ձևավորմանն ուղղված առաջին քայլերը աստիճանաբար ճանապարհ էին հարթում ազատ խոսքի համար:

Ակնհայտ է, որ Հայաստանում արդի մամուլի ձևավորումը մեծ լիցքեր ստացավ արցախյան ազատագրական շարժումից: Այդ շրջանում էր, որ բուռն ծաղկում ապրեց «ինքնահրատը», իսկ կուսակցական-խորհրդային մամուլի դիրքերը սասանվեցին: Ավելին՝ 1991-ին ընդունված «Մամուլի և զանգվածային լրատվության մյուս միջոցների մասին» ՀՀ օրենքը ամրագրեց ձեռքբերումները (ամենամեծ առավելությունը գրաքննության վերացումն էր): Արդի հայ մամուլի սկզբնավորումը թեև լուրջ վեճերի խնդիր չի դարձել մեզանում, սակայն առկա է մի քանի կարծիք-տեսակետ: Որոշ տեսաբաններ կարծում են, որ «Մեր մամուլի պատմության նորագույն շրջանի սկիզբը իրավամբ 88 թվականն է... Թեև մեր իրականության ա-

¹ Տե՛ս **Աթանեսյան Ա.**, Համացանցը՝ որպես ԼՂՀ ազգային անվտանգության տեղեկատվական պաշտպանության հարթակ, «21-րդ Դար», 2013թ, N 6 (52), էջ 35-61, Երևան:

ռաջին անկախ պարբերականը՝ «Անկախություն»^{*} թերթը լույս է տեսել 1987-ի հոկտեմբերի 24-ին», սակայն այն սոսկ ազատ մամուլի առաջնեկն է, մինչդեռ ինքնահրատ մամուլի բուն զարթոնքն սկսվեց 88-ի փետրվարին...»¹: Նույն հեղինակը նորագույն հայ մամուլի պատմությունը բաժանում է երեք փուլի՝ ինքնահրատ (1987-1989), անցումային (1990-1991), ձևավորման (1992-ից մինչ օրս)²: Մեկ այլ հետազոտող անկախ լրատվամիջոցների ծնունդը համարում է 1991թ-ը³, ուրիշներն էլ արդի մամուլի ծնունդը կապում են հանրապետության անկախացման հետ⁴, չորրորդները սկիզբը որոնում են ինքնահրատների ակունքներում՝ նշելով, որ «Ազատ մամուլի առաջնեկը մեզանում եղել է 1987-ի մայիսին հիմնված «Աշոտ Նավասարդյանի և Ազատ Արշակյանի պաշտպանության կոմիտե»-ի երկլեզու (հայերեն և ռուսերեն) «Տեղեկագիրը»⁵: Ոմանք 1990-1992 թթ. ժամանակահատվածը համարում են հայրենական ՁԼՄ-ների ազատության «ոսկեդարը»⁶, իսկ 1993-1994 թթ. ընդգրկող փուլը բնութագրում որպես մամուլի ազատության և բարոյականության նահանջի տարիներ, քանի որ «մամուլը չափազանց քաղաքականացավ և գոեհկացավ»:

Եթե Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական մամուլը չէր բացահայտում արցախցիների հիմնախնդիրը, համաժողովրդական պայքարի իսկական պատճառը, ապա անկախ Հայաստանի մամուլին էլ դա միանգամից չտրվեց. «Եթե կենտրոնական մամուլը փաստերը կողմնակալ էր ներկայացնում, կամ հավասարություն էր դնում հարևանների միջև կամ ավելի շուտ մեղադրում էր հայերին՝ մասնավորապես արցախցիներին, այս դեպքում թերթի տեղեկատվությունը գտված էր...»⁷:

^{*} Հայաստանում առաջին (ԽՍՀՄ տարածքի՝ երկրորդ) ոչ պաշտոնական, անկախ շաբաթաթերթն է, որը բացահայտորեն ըմբոստացել է կոմունիստական ամբողջատիրության դեմ (առաջինը 1987թ. օգոստոսի 1-ից Մոսկվայում լույս տեսած՝ Ա. Պոտրաբինեկի «Էսպրեա խրոնիկա» շաբաթաթերթն էր): «Անկախությունը» սկզբնական շրջանում լուսատիպ էր, ապա՝ պատճենահանված:

¹ **Հայրապետյան Ն.**, Մատենագիտություն նորանուն հայկական պարբերական մամուլի 1987-1996թթ., Երևան, 1990թ. էջ 7:

² Նույն տեղում, էջ 9:

³ **Գասպարյան Ա.**, Հռոմեական կայսրությունից մինչև ժամանակակից ժողովրդավարություն, Երևան, 1997թ., էջ 3:

⁴ **Եազըճեան Գ.**, Հայաստանի պարբերական մամուլը 1997թ. առաջին քառամյակին, Երևան, 1997թ., էջ 3:

⁵ **Անանյան Գ.**, Արդի հայ մամուլի լույսն ու ստվերը, Երևան, 2001թ., էջ 7:

⁶ **Եազըճեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 14:

⁷ **Ավագյան Ս.**, Արցախ. ինչու չի ասվում ճշմարտությունը, Երևան, 1991թ., էջ 3:

Շարժումը, որ պատերազմական գործողությունների փուլում էր և վերածվել էր հայ-ադրբեջանական հակամարտության*, համապատասխան լրատվական քաղաքականություն էր ենթադրում թե՛ իշխանամետ, թե՛ ընդդիմադիր մամուլի օրգանների համար: Ըստ այդմ՝ ակնհայտ էր դառնում անկախ Հայաստանի մամուլի դիրքորոշումը դարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ, քանի որ քաղաքական իրավիճակն իր ազդեցությունն ուներ մամուլի վրա:

1991 թ. վերջերին և 1992 թ. սկզբներին Հայաստանում, Լեռնային Ղարաբաղում և Ադրբեջանում իշխանության եկան երեք տարբեր գաղափարախոսություններ կրող ուժեր: 1990 թ. օգոստոսից Հայաստանի կառավարումն իրականացնում էր Հայոց համազգային շարժումը (ՀՀԾ-ն): Զճանաչված Լեռնային Ղարաբաղում 1991թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքում իշխանության եկավ ՀՅԴ-ն:

Հայաստանի և Արցախի համար ծանր ու վճռական շրջան էր 1992 թվականը՝ հենց տարեկգրից, քանի որ հունվարի 10-ից Ստեփանակերտը կրակի տակ էր, «ապրում էր նկուղներում»¹, լայնածավալ հարձակումների էր ենթարկվում ողջ Արցախը, գիշերներն անցնում էին զանգվածային հրետանակոծության պայմաններում, ամեն օր նոր զոհերի անուններ էին հայտնում: Դժվարություններ հաղթահարելու առաջ էր կանգնած նաև հայաստանյան մամուլը, առաջին հերթին ոչ թե բովանդակային առումով, այլ հերթական անգամ բարձրանում էին ծախսերի, թղթի, տարածման ու սպառման գները. «մամուլի ազատության այս պայմաններում, որին ձգտել և հասել ենք այսքան երկար տասնամյակներ հետո, մեզ սպառնում է մամուլի լուրջությունը»², մինչդեռ հեղինակություն ունեցող թերթերն իրենց ներգործությունը կարող են ունենալ զարգացող իրադարձությունների վրա:

Պաշտոնական մամուլը կիսաձայն տեղեկություններ էր հաղորդում ռազմի դաշտից, պաշտոնական տվյալներ ներկայացնում վիրավորների և զոհերի մասին³: Միապաղաղ լրահոսում երբեմն-երբեմն էր հայտնվում «Պատերազմի իրական դեմքը»⁴: Ինչպես պաշտոնական հայտարարությունները, որոշումները, այնպես էլ պատերազմական տեղեկատվությունը «Հայաստանի Հանրապետություն»-ը ներկայացնում էր առանց սեփական մեկնաբանությունների, լրագրողական աշխատանքի: Որպես իշխանա-

* Ցանկացած պատերազմ կամ հակամարտություն ուղեկցվում է նաև տեղեկատվական գործողություններով. բացառություն չէ նաև հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը:

¹ **Բալայան Զ.**, Դժոխք և դրախտ, Երևան 1995թ. էջ 29:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի, 1992թ., Երևան:

³ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 հունվարի, 1992թ., Երևան:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 31 հունվարի, 1992թ., Երևան:

մետ լրատվամիջոց՝ թերթը, հետևելով դասական լրագրության սկզբունքներին, նախընտրում էր նյութերի մատուցման զուսպ և հավասարակշիռ ոճը՝ հենվելով հիմնականում լուրի և հաշվետվության, երբեմն՝ հարցազրույցի ժանրերի վրա: Քանակական առումով Արցախից ստացվող լուրերը շատացան, բայց բովանդակային տեսանկյունից շարունակում էին մնալ նույնը. դրանք հիմնականում արտատպումներ էին արևմտյան լրատվամիջոցներից, և «Արմենպրես»¹, երբեմն նաև «Նոյյան տապան»² լրատվական գործակալությունների հաղորդագրություններն էին:

Այդ առումով ընդդիմադիր մամուլի տեղեկատվության աղբյուրների շրջանակն ընդլայնվում էր, գրում էին ոչ միայն թերթի սեփական կամ հատուկ թղթակիցները, այլև տեղեկություններ էին տպագրվում տարբեր տեղեկատու կենտրոններից, «Ինտերֆաքս», «Մնարք», «Ռոյթեր» լրատվական գործակալություններից, միջազգային հեղինակավոր պարբերականներից և այլն: Իբրև հակակշիռ պաշտոնական մամուլին՝ ընդդիմադիրն ահագանգում էր երկրում ստեղծված տագնապալի իրավիճակի մասին՝ ստեղծելով «Արցախ» մշտական խորագիրը³, որն ուներ իր գրեթե անփոփոխ և կայուն տեղը թերթի լրատվական տարածքում: Ավելին՝ ներկայացվում էին ոչ միայն տեղեկատվական, երբեմն վերլուծական նյութեր, այլև գրական գործեր՝ հայրենասիրական բանաստեղծություններ, համառոտ ակնարկներ, որոնք առնչվում էին դարաբաղյան հիմնահարցին ու շարժման դասերին: Նման հրապարակումները, եթե դրանք վերաբերում էին նույնիսկ Հաղորդի և Մարտունու դիրքերի հրետակոծությանը⁴, որպես կանոն, առանձնանում էին յուրահատուկ ոգով և պայքարի ու հաղթանակի մղող ուժով: Հուսահատ տրամադրությունները, անգամ եթե դրանք հարցազրույցներ էին վիրավոր ազատամարտիկների հետ,⁵ լրահոսում տեղ չունեին:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտության համատեքստում մամուլը ներկայացնում էր նաև ԼՂՀ-ի տարբեր շրջաններում գտնվող հայկական պատմական հուշարձանները⁶, զրույցի հրավիրում մասնագետների, մտահոգություն հնչեցնում, թե «Արցախում և հանրապետությունում տեղի ունեցող տագնապալի իրադարձությունների մասին հեռուստալրատ-

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 ապրիլի, 1993թ., Երևան:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 6 մայիսի, 1993թ., Երևան:

³ «Ազատամարտ», 1 հունվարի, 1992թ., Երևան:

⁴ «Ազգ», 4 մայիսի, 1993թ., Երևան:

⁵ «Ազատամարտ», 16 ապրիլի, 1992թ., Երևան:

⁶ «Ազատամարտ», մայիս-հունիսի, 1992թ., Երևան:

վությունը ճշմարիտ տեղեկություններ չի տալիս»¹ և այլն, մինչդեռ «Մեր սահմաններում հայրենասիրության, պատվի և ուժի փորձություն էր»²:

Ըստ էության՝ իրականության հատվածային անդրադարձը հայաստանյան պաշտոնական և իշխանամետ մամուլի առանձնահատկություններից էր, և այդ երևույթն ակնառու էր, երբ խոսքը հատկապես քաղաքական գործընթացների մասին էր: Այդ առումով հարկ է արձանագրել, որ հայաստանյան պարբերականները խուսափում էին իրենց ներգործությունն ունենալ զարգացող իրադարձությունների վրա կամ դա անում էին չափազանց զգուշավոր, մինչդեռ հեղինակություն ունեցող թերթերը, որպես կանոն, ունեն այդ հնարավորությունը:

Թեև «Հայ-ադրբեջանական լրատվական պատերազմը նոր փուլ թևակոխեց»³, սակայն Հայաստանում իրավիճակը չփոխվեց նաև հետագայում, ավելին՝ հաղթանակը համախմբող ուժ չդարձավ մամուլի համար: Խոսքն այս դեպքում Շուշիի և Լաչինի ազատագրման մասին է: 1992-ի մայիսին, հիմնականում ավարտելով Ղարաբաղի ներսում ադրբեջանական կրակակետերի ոչնչացումը, ինքնապաշտպանական ուժերը ծրագրեցին և իրականացրին Շուշիի ազատագրման օպերացիան: Դրանով ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը Ստեփանակերտը փրկեցին ամենօրյա ծանր ոմբահարումներից: Մի քանի օր անց ինքնապաշտպանական ուժերը գրավեցին նաև Լաչինը՝ լռեցնելով մի շարք այլ կրակակետեր ևս: Շուշիի ազատագրության մասին լուրն առաջինը հայտնեց «Երկիր»-ը հենց մայիսի 9-ի համարում՝ գրելով «Լույս 9-ի ժամը 2:30 տվյալներով քաղաքն ազատագրվել է»: Թերթի թղթակիցը դեռ կեսգիշերին էր կապվել ԼՂՀ ԳԽ նախագահի պաշտոնակատար Գ. Պետրոսյանի և ՀՀ ՊՆ Վ. Մանուկյանի հետ, ճշտել մանրամասներ, գրառել քաղաքն ազատագրած մի քանի մարտիկների խոսքեր⁴: Իսկ հաջորդող համարներում թերթը հետևողականորեն անդրադարձավ ազատագրման մանրամասներին, ներկայացրեց Շուշիի ազատագրման գործողությունների սխեմատիկ քարտեզը⁵, տպագրեց լուսանկարներ բերդաքաղաքի բարձունքից («ԼՂՀ մայրաքաղաքը մի քանի տարի այստեղից լուսանկարել հնարավոր չէր»⁶ մակագրությամբ): Իսկ ՀՀ ԳԽ պաշտոնաթերթը՝ «Հայաստանի Հանրապետություն»-ը հաղթանակի լուրն աննշան և ուշադրություն չգրավող տե-

¹ «Ազատամարտ», 19-25 հունիսի, 1992թ., Երևան:

² «Ավանգարդ», 20 մայիսի, 1993թ., Երևան:

³ «Ազատամարտ», 15 ապրիլի, 1992թ., Երևան:

⁴ «Երկիր», 9 մայիսի, 1992թ., Երևան:

⁵ «Երկիր», 12 մայիսի, 1992թ., Երևան:

⁶ «Երկիր», 15 մայիսի, 1992թ., Երևան:

դում տպագրեց: Այդ օրերին Թեհրան կատարված Հայաստանի պաշտոնական պատվիրակության այցի մանրամասների կողքին հայտնվեց «Արմենայրես»-ի հաղորդագրությունը, ըստ որի «Ինքնապաշտպանության ուժերը մտել են Շուշի»¹: Միայն օրեր անց թերթի 3-րդ էջում հայտնվեց տեղեկատվություն, որ «Շուշին լիովին գրավելուց հետո վերահսկվում է քաղաքը»². ազատագրման մանրամասներին այդպես էլ թերթի ընթերցողները հնարավորություն չունեցան ծանոթանալ: Փոխարենն անգամ երգիծաթերթը արցախյան ժպիտներով նշեց, որ «Կրկին ապացուցեց Շուշին, որ պետք է ապավինել ուժին...»³: «Ավանգարդ»-ում Շուշիի ազատագրման լուրը հերթական «Հաղորդագրություն»⁴ էր, իսկ Լաչինի դեպքում՝ «Կյանքի ճանապարհը բաց է»⁵: «Երեկոյան Երևան»-ը ևս ըստ արժանվույն չարձագանքեց Շուշիի, Լաչինի միջանցքի ազատագրմանը, մինչդեռ այդ կերպ «Արցախը միացավ Մայր Հայաստանին»⁶:

Շուշիի ազատագրումից հետո ռազմական գործողությունները վերածվեցին ԼՂՀ-ի և Ադրբեջանի միջև սահմանային պատերազմի, իսկ ԼՂՀ անկախությունը դարձավ անշրջելի: Շուշիի հաղթանակով և Լաչինի միջանցքի բացմամբ ավարտվեց ԼՂՀ անկախության համար պայքարի առաջին փուլը: Դարաբաղյան հիմնահարցը լուսաբանելու տեսանկյունից նոր փուլ նախանշվեց նաև հայաստանյան մամուլի համար, քանի որ խնդրի լուծման ուղիների որոնումները ստացան միջազգային բնույթ, իսկ ԼՂՀ-ի հայության և Ադրբեջանի հակամարտությունից սկիզբ առավ գոյապայքար: Հետևաբար պատերազմական ծանր իրավիճակը չէր կարող լուրջ դժվարությունների առաջ չկանգնեցնել նաև հայաստանյան մամուլը: Այդ առումով 1993-1994թթ. թերևս, ամենադժվար շրջանն էր. այդ տարիներին իրենց գործունեությունը հիմնականում կարողացան շարունակել միայն այս կամ այն կառույցից կախյալ, ֆինանսական և տեխնիկական միջոցներ ունեցող պարբերականները: Էներգետիկ ճգնաժամի պատճառով արդյունաբերական հիմնարկներն անգործության մատնվեցին, այդ թվում՝ որոշ տպարաններ, միաժամանակ խախտվեց թերթերի թողարկման պարբերականությունը, գներն ու ծախսերը շատացան և ինքնաձախսաձեռքման հնարավորությունը վերացավ: Այդ շրջանում տեղի ունեցավ մամուլի տպաքանակի կտրուկ նվազում, թերթերը շարունակեցին տեղեկատվական աղբյուր մնալ սահմանափակ լսարանի համար:

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 մայիսի, 1992թ., Երևան:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 մայիսի, 1992թ., Երևան:

³ «Ոգնի», 30 մայիսի, 1992թ., Երևան:

⁴ «Ավանգարդ», 12 մայիսի, 1992թ., Երևան:

⁵ «Ազատամարտ», 22-28 մայիսի, 1992թ., Երևան:

⁶ «Երկիր», 19 մայիսի, 1992թ., Երևան:

Այս ամենի հետ մեկտեղ, սակայն, ժողովրդավարության հաստատումը լուրջ տեղաշարժ էր մամուլի միակենտրոն դեկավարման համակարգում: Արտահայտվելու ազատության հաստատումը, որն առաջնային նշանակություն ուներ գաղափարական պայքարում, պայմանավորեց մամուլի բովանդակային վերակառուցումը:

1991 թ. տարեվերջից սկսած ԼՂՀ-ի հայության և Ադրբեջանի հակամարտության հիմնահարցից տրամաբանորեն սկիզբ առնող գոյապայքարը ձեռք բերեց դասական պատերազմին հատուկ բոլոր հատկանիշները. հաղթանակներ և կորուստներ, խաղաղ բնակչության տեղահանում և ոչնչացում, շրջափակում, բռնագաղթ, տարածքների գրավում, նորագույն ռազմական տեխնիկայի կիրառում, զոհեր և վիրավորներ, ռազմագերիներ, պատանդներ, անհայտ կորածներ և «հարկադիր կանգառում հայտնված մամուլ»¹՝ իրեն բնորոշ առանձնահատկություններով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՂ հակամարտությունը ԶԼՄ-ների ներկայացուցիչների համար հետխորհրդային միջավայրում, ըստ էության, առաջին փորձությունն էր: Ղարաբաղյան պատերազմի լուսաբանումը հայաստանյան ԶԼՄ-ներում (մասնավորապես՝ մամուլում) որոշակի թափ ստացավ հենց 1992 թվականից, թեև մամուլն ուղիղ ազդեցություն չունեցավ այդ շարժման վերելքի վրա՝ անուշադրության մատնելով կարևոր երևույթներ: Շարժումն ու պատերազմը ակտիվորեն չէին շրջանառվում մամուլում, փոխարենն առավելապես հայաստանյան ներքաղաքական կյանքն էր ներկայացվում: Ձգտելով փոքրիկ հաղթանակներ գրանցել նաև տեղեկատվական պատերազմում՝ հայ լրագրողները, պահպանելով նյութի մատուցման որոշակի սկզբունքներ, փորձում էին թաքցնել հուսահատությունը և ընթերցողներին պատմել հերոսների ու նրանց կերտած հաղթանակների մասին²՝ հիմնականում սովորելով թողնելով հայ փախստականների, և ընդհանրապես պատերազմի դաժանությունների մասին տեղեկատվությունը:

1992 թ.-ից որոշ հայկական թերթեր ունեին սեփական թղթակիցներ Լեռնային Ղարաբաղում (Վահրամ Աղաջանյան «Ազգ», Վարդան Դերիկյան, Գրիգոր Բաբայան «Երկիր», Նորայր Մարության «Ազատամարտ» (նա զոհվեց Ղարաբաղում, 1992 թվականին) և ուրիշներ): ԽՍՀՄ փլուզումից հետո հակամարտության գոտում աշխատող լրագրողները ձեռք բերեցին նոր մասնագիտացում, որը դեռ չէր ստացել էքստրեմալ ժուռնալիս-

¹ «Ավանգարդ», 2 մարտի, 1993թ., Երևան:

² «Ազատամարտ», օգոստոս, 1992թ., Երևան:

տիկա անվանումը, հետևաբար նոր ժանրում աշխատելու փորձառություն և հմտություն ոչ ոք չունեւ: Եվ հենց տերմիններն էլ՝ հակամարտության գոտի, մարտական գործողությունների շրջան, շփման գիծ և այլն, հայտնվեցին շատ ավելի ուշ¹:

Քաղաքական և ռազմական իրավիճակով պայմանավորված լրագրության խնդիրներն էլ այլ էին, թեև փաստի առկայությունը շարունակում էր մնալ կարևորագույնը՝ թեկուզ կրակահերթի տակ: Աշխատանքային տարրական պայմանների, առավելապես՝ կապի բացակայության պատճառով հաճախ լրագրողների հավաքագրած տեղեկատվությունը մարտական հերթական գործողության վերաբերյալ ընթերցողին հասնում էր բավական ուշ, այն ժամանակ, երբ արդեն ավարտվել էր տվյալ մարտը և գրանցվել էր պարտություն կամ հաղթանակ: Փաստորեն, լրագրողներն ըստ էության ազատ էին տեղեկատվության հավաքագրման գործում, բայց լուրջ խոչընդոտների առաջ էին կանգնում այն տարածելու հարցում: Նման դեպքերում լրագրողները հայտնվում էին վիրավորներ կամ զոհվածներ տեղափոխող ուղղաթիռներում: Պատահական չէ, որ նման իրավիճակներում հայ լրագրողներն իրենց մարտիկներ (լրագրող ազատամարտիկ) էին համարում, ովքեր պայքարում էին զինվորական համագլխավոր և մասնագիտական զենքով²:

90-ականների ռազմական ակտիվ գործողությունների երեք տարիների ընթացքում հակամարտության կողմերը տվեցին 25-30 հազար զոհ, շուրջ 100 հազար վիրավոր: Փախստականների և տեղահանվածների ընդհանուր թիվն անցավ մեկ միլիոնը³: Այս պատերազմում բավական թանկ գին վճարեցին հակամարտող երկու կողմերն էլ: Երկու հարևան ժողովուրդներին, նրանց ղեկավարներին չհաջողվեց խուսափել արյունահեղությունից, զանգվածային տեղահանումներից, բնակավայրերն ավերելուց⁴ և միմյանց հանդեպ խորացող ատելությունից: Այս իրավիճակում իրենց՝ ոչ պակաս կարևոր դերակատարումն ունեցան ԶԼՄ-ները և լրագրողները՝ ճակատի երկու կողմերում էլ: Ակնհայտ է, որ ԶԼՄ-ները (տվյալ դեպքում՝ մամուլը) անվիճելի նշանակություն ունեն ինչպես ազգամիջյան կոնֆլիկտների սրման, այնպես էլ դրանց կարգավորման հարցում: Հաճախ փորձելով փաստերը հասցնել լսարանին՝ լրագրողները անզորություն են ցուցաբերում ընտրված բառի, լուսանկարի, վերնագրի, ժանրի առումով: Գիտակցելով տեղեկատվության հաղորդման անհրաժեշ-

¹ «Журналисты на войне в Карабахе», Մոսկվա, 2002թ., էջ 24:

² Նույն տեղում, էջ 58:

³ **Հակոբյան Թ.** նշվ. աշխ., էջ 12:

⁴ Նույն տեղում:

տությունը՝ ցավոք, մամուլը միշտ չէ, որ կատարում է իր գլխավոր առաքելությունը: Այս դեպքում ինչպես լրությունը, այնպես էլ անգգուշորեն ասված բառը հղի են վտանգավոր հետևանքներով:

Հայ ժողովրդի նորոքյա պատմության ամենաճակատագրական և ամենաբարդ ժամանակահատվածի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս արձանագրել, որ տեղի ունեցող իրադարձություններին շատ դեպքերում համարժեք չէր հայաստանյան մամուլի, լրագրողների արձագանքը՝ հատկապես սկզբնական շրջանում: Այդուհանդերձ, լրագրողները կատարեցին իրենց աշխատանքը, ինչ-որ չափով քաղաքական գործիչների սխալները կրկնող, բայց դրա նպատակը չափազանց կարևոր էր՝ ընթերցողներին հասցնել տեղեկատվություն պատերազմի մասին: Գուցե դա նրանք արեցին ավելի կամ պակաս չափով, բայց դա նաև արվեց 5 լրագրողի կյանքի (Սերգեյ Համբարձումյան (գոհվեց 1992թ. փետրվարի 28-ին), Ալեքսանդր Գասպարյան (գոհվեց 1991թ. դեկտեմբերի 3-ին), Արամ Զախարյան (գոհվեց 1992թ. հունիսի 30-ին), Նորայր Սարգսյան (գոհվեց 1993թ. հունվարի 19-ին), Արմեն Սարգսյան (գոհվեց 1993թ. հոկտեմբերի 10-ին) և 6 վիրավոր¹ լրագրողների բեկված ճակատագրերի գնով:

Анна Мкртчян. Формирование независимой прессы Армении в условиях армяно-азербайджанского конфликта (1991-1994 гг.) - Постсоветская армянская пресса, по сути, является потомком советско-армянской прессы, естественно, с новыми чертами, вытекающими из требований времени. Первые попытки создания независимой печати в новой независимой республике совпали с войной и политически нестабильной обстановкой, что не могло не сказаться на контент печати. Более того, в газетах преобладали нетерпимые настроения.

Отдельные проявления информационно-пропагандистской деятельности появились в армянской прессе. А так как информационно-пропагандистская работа РА и НКР не носила системного характера, то армянская пропагандистская работа по конфликту была в основном в роли ответчика, поэтому армянская пресса действовала на полупрофессиональной основе, подчиняясь отдельным политическим силы, выражающие собственные интересы.

Более того, если в советские годы пресса выступала против национального содержания, придерживаясь политики «дружбы народов», то конец советской эпохи создал для армянской прессы новую среду, в том

¹ «Журналисты на войне в Карабахе», Մոսկվա, 2002թ., էջ 155:

числе возможности переосмысления «национального содержания». После обретения Арменией независимости медиаполе получило качественно новое наполнение в контексте нагорно-карабахской проблемы. Идеологические ограничения и диктатура партии уступили место свободе слова, свободомыслию, и даже первоначальное провозглашение независимости не в полной мере способствовало формированию свободной прессы.

Anna Mkrtichyan. Formation of independent Armenian's press in the context of Armenian-azerbaijan conflict (1991-1994) - The post- Soviet Armenian press is, in fact, the next of the Soviet-Armenian press, naturally, with new features emerging from the demands of the time. The first attempts to create an independent press in the newly independent republic coincided with the war and the politically unstable situation, which could not but affect the content reconstruction of the press. Intolerant moods prevailed in the press.

Separate manifestations of information-propaganda activities appeared in the Armenian press. And as the information-propaganda activity of the RA and NKR was not systemic and Armenian propaganda was mainly in the role of a respondent, therefore the Armenian press acted on a semi-professional basis, subordinated to separate political forces, expressing its own interests.

Moreover, if during the Soviet years the press acted against the national content, adhering to the policy of "friendship of nations", then the end of the Soviet era it was created a new environment for the Armenian press, including opportunities for reinterpretation of the "national". After the independence of Armenia, the media field received a qualitatively new content in the context of the Nagorno Karabakh issue. Ideological restrictions and party dictatorship gave way to freedom of speech, free thinking, and the initial declaration of independence did not fully contribute to the formation of free press.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.03.2022թ.

Գրախոսվել է 04.03.2022թ.

ՄԻՍԱԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԸ

ՍԵՊՈՒՀ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Միսակ Մելքոնյան, քանդակագործություն, արվեստ, քանդակ, կիսանդրի, արձան, ժանր, սկզբունք, Հովհաննես Բաղրամյան, Կոմիտաս, Սոս Սարգսյան, Կարո Սասունի:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ կերպարվեստը հետխորհրդային շրջանում հրաժարվեց գաղափարական պարտադրանքներից, արվեստի <<պլանավորման>> ԽՍՀՄ համար ընդունելի գաղափարական մոտեցումներից՝ դառնալով ազատ իր ոճի մեջ: Կերպարվեստում, ինչպես մշակույթի այլ ոլորտներում, իշխող դարձավ ազատ ոճը, ստեղծագործական մտահղացումների իրականացման վրայից դուրս եկավ արգելքը, քաղաքական գաղափարախոսության սովերը բավական կրճատվեց: Հարկավ, արվեստի հին ուղղությունները նման պայմաններում իսպառ չեն չեզոքացվում, այլ հաճախ պահվելով՝ սինթեզվում են նորին, որը բերում է էվոլյուցիոն զարգացման: Մեր կողքին ապրում, աշխատում և ստեղծագործում է մի համեստ և տաղանդավոր անձնավորություն՝ Միսակ Մելքոնյանը, որը գործում է այս սկզբունքով՝ երբեք չժխտել հինը, նորը մատուցել նրա հետ տրամաբանական կապով և ստեղծել նաև միանգամայն նորը: Սույն հոդվածով փորձել ենք ներկայացնել նրա այդ բազմաշերտ արվեստն՝ ավելի շատ կենտրոնանալով քանդակագործության վրա:

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Միսակ Մելքոնյանը ծնվել է 1965թ հունվարի 12-ին: 1991 թվականին ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄԻ-ի գեղարվեստական դաստիարակության ֆակուլտետը: 1993թ. նույն ֆակուլտետում դասավանդում է գծանկար և քանդակ՝ մանկավարժական գործը զուգակցելով ստեղծագործական աշխատանքի հետ: Թեպետ, կերպարվեստի ոլորտում, մանկավարժությունն ակամա ենթադրում է նաև ստեղծագործական աշխատանք:

Իր ստեղծագործական գործունեության գնահատման արդյունքում, 2002 թվականին ընտրվել է ՀՀ նկարիչների միության անդամ: 2017 թվա-

կանից հանդիսանում է Մանկավարժական համալսարանի Գեղարվեստական կրթության ամբիոնի վարիչի տեղակալ:

Մ. Մելքոնյանը մասնակցել է հանրապետական բազմաթիվ ցուցահանդեսների:

Նրա ստեղծագործություններն առանձնանում են իրենց բազմազանությամբ, քանզի նրա արվեստում կարող ենք նկատել թե՛ մոնումենտալ, թե՛ հաստոցային, թե՛ հորինվածքային աշխատանքներ:

ՄԻՍԱԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Միսակ Մելքոնյանի քանդակագործական արվեստի հիմքն, առաջին հայացքից թվում է, թե ռեալիզմն է, սակայն նրա նպատակը ոչ թե իրական կյանքի պատկերումն է, այլ կերպարի էության, հոգեվիճակի, ապրումների բացահայտումն ու փոխանցումը:

Ճարտարապետությունն ու մոնումենտալ քանդակագործությունը հիմնականում միմյանց հետ փոխկապակցված են, և մեկը մյուսին լրացնելով ձևավորում են տվյալ աշխատանքի գաղափարային հորինվածքը: Չնայած այս հանգամանքին, և անկախ ճարտարապետական լուծումներից՝ քանդակագործի աշխատանքներում անմիջապես նկատում ենք կերպարի ներքին ու արտաքին հատկանիշները, նույնիսկ կարողանում պատկերացում կազմել նրա մարդկային որակների և մասնագիտության մասին:

Յուրաքանչյուր արվեստագետ իր աշխատանքներում ներդնում է որոշակի ասելիք ու գաղափարախոսություն՝ արտահայտելով առաջին հերթին հենց իր աշխարհայացքն ու կյանքի ընկալումը: Ահա այդ առումով, երբ ուսումնասիրում ենք Մ. Մելքոնյանի ստեղծագործությունները, պարզ է դառնում, որ նրա համար առաջնայինը ինքն իր հետ ներդաշնակ լինելն է՝ փորձելով անդավաճան մնալ իր արարչական էությանը: Իսկ արարող մարդն արտաքին աշխարհում չունի պայքարելու անհրաժեշտություն, նրա միակ պայքարն ինքն իր հետ է՝ իր մեղսավոր էության, այդպիսով ձգտելով ազատվել իր մարդկային թուլություններից և ընդառաջ գնալ Աստծուն կամ բնությանը: Նա վստահ է, որ բարությունն առաջնային պայման է կյանքը գեղեցիկ ապրելու և գեղեցիկը կերտելու համար: Այսպիսով, արվեստագետի աշխատանքները դառնում են նրա էության բացահայտման բանալի:

Լայնախոհությունն ու էությանդ անդավաճան մնալը արվեստագետի համար անփոխարինելի ու առաջնային հատկանիշներ են՝ ստեղծագործողի հաջողության գրավականը:

Այս ամենից ելնելով, բավական հետաքրքիր է նրան բնութագրել հարազատ քրոջ դուստրը, Հայկուհին՝ լիարժեք պատկերացում տալով Միսակ Մելքոնյան մարդու և արվեստագետի վերաբերյալ: Նա կերտում է մոբեդոր ամբողջական և ճշգրիտ դիմանկարը.<<Յուրաքանչյուրիս կյանքում կան մարդիկ, որոնք մոտիվացնում են, և ումից շատ բան կարող ես սովորել: Իմ կյանքում այդ անձնավորությունը, որ ինձ հիացնում է, ում սիրում ու անսահման հարգում եմ, և ով ինձ համար յուրովի է իր տեսակով՝ իմ մոբեդայրն է: Նա ինձ ոգեշնչում է, նրանից կարելի է անսպառ էներգիա, հավատ ու ջերմություն ստանալ: Նա ուժի, տաղանդի և սիրո մարմնացում է: Մարդ, ով սերվել է հասարակ քարագործ-մետաղագործի ընտանիքից, կարողացել է վեր խոյանալ և կայանալ որպես մասնագետ:... Մարդը կատարելության մոտ է կանգնած, երբ ունի տաղանդ բնությունից, և ցանկություն օր-օրի ավելի ու ավելի լավը դառնալու: Նա հենց այդպիսին է: Նա բանաստեղծ է, աստվածաբան և փիլիսոփա: Ինձ ապշեցնում է այն, որ այս ամենի հետ մեկտեղ նա նաև նվիրված է և սիրառատ...:

Նրա արվեստի բոլոր գործերում պատկերված է ուժ, սեր և պայքար: Այն, ինչն այնքան խորն է հենց իր ներաշխարհում: Անգամ դժվար օրերին նա չի ընկճվում, այլ դառնում է ավելի վճռական՝ իր մտազբաղ աչքերից անսահման հավատ ու լավատեսություն ճառագելով: Նա միշտ մնում է կյանքին ու գեղեցիկին սիրահարված, իսկ մարդկանց մեջ առկա յուրաքանչյուր վատ դրսևորում համարում օրինաչափ¹:

Նկ. 1. Քանդակագործ Միսակ Մելքոնյան

¹ <https://m.mamul.am/am/post/78666>:

Հիրավի ընդունված է՝ մեծերին իրենցից հետո միայն համակողմանի գնահատելը, բայց դա այսօր պետք է դիտարկվի սպառված մոտեցում, ինչպես, որ սպառված մոտեցում պետք է լինի այն, որ եթե որևէ արվեստագետ, և ոչ միայն, իր կյանքում մեկ - երկու տաղանդավոր գործ է հեղինակում, ապա՝ դա ամենևին չի ենթադրում, որ այդ որակավորումը պետք է տարածել նրա բոլոր հետագա ստեղծագործությունների վրա: Եթե մի գործով անձը դարձել է հռչակավոր, ապա դա չի նշանակում, որ միջակ կամ ցածրորակ գործերը պետք է գնահատել նույն չափանիշներով: Անուններ այս առումով տալ չենք ցանկանում: Շեշտենք միայն, որ Մ.Մելքոնյանի ստեղծագործական շարունակելի ժառանգությունում էլ անշուշտ կան առավել կամ պակաս տաղանդավոր գործեր, բայց չկան այնպիսիները, որոնցից առհասարակ գերծ է նոր մտածողությունն ու տաղանդն առհասարակ: Անհրաժեշտ է պարզապես նախ, ծանոթ լինել այն կերպարին, որը նրա ստեղծագործության առարկան է, նրա էությանն ու կյանքի ուղուն, որպեսզի ըմբռնես, թե որքանով է ստեղծվածը համընկնում հաջողված լինելու չափորոշիչներին:

Արվեստագետն իր կատարած դիմաքանդակներում առաջնային նպատակ է հետապնդում բացահայտելու կերպարային էությունը՝ չբացառելով արտաքին նմանությունը: Քանի որ կարևոր է ձևի և բովանդակության ներդաշնակությունը: Դիմաքանդակն առաջին հերթին կերտվում է նաև աննշան թվացող դետալների շնորհիվ, որոնց օգնությամբ նկատում ես՝ այդ քանդակված աչքերը տեսնում են, շրթունքները՝ խոսում և արվեստագետի ձեռքերում կավը շունչ է առնում՝ դառնալով միս ու արյուն:

Միսակ Մելքոնյանի մոտ առանց չափազանցության կարելի է պնդել, որ այդ ամենն իրոք ստացվում է: Դրանում համոզվելու համար, բերենք օրինակներ նրա կերտած գործերից և փորձենք վերլուծել դրանք: Հարկավ դժվար է անդրադառնալ բոլոր ստեղծագործություններին, ուստի ընտրենք մի քանի, հանրությանն առավել հայտնի աշխատանքներից:

Անշուշտ, կարելի է գրել քանդակագործ, մանկավարժ Միսակ Մելքոնյանի յուրաքանչյուր գործի մասին առանձին մի վերլուծություն, վեր հանել այն գունագեղ աշխարհը, որը երկնում է նա: Բայց մեր այսօրվա խնդիրը նրա ստեղծագործություններին բնորոշ առանձնահատկությունների վերհանումն է:

Կուզենայինք մի հասկացողություն մեջտեղ բերել **«կենդանի արձաններ»**, որն արտաքուստ արտառոց է, բայց իրականում այս եզրույթն է բնորոշում նրա քանդակագործության էությունը: Ի՞նչ է սա նշանակում՝ արձան, որին նայելիս, թվում է, թե նա շնչում է, որը քեզ է հաղորդում մի զգացողություն, որ կանգնած ես կենդանի մարդու կողքին, որը քեզ ինչ որ

բան է հաղորդում, լուռ զրուցում է քեզ հետ: Իսկ ո՞ր դեպքերում է սա լինում՝ երբ արտաքին պատկերը ճշտորեն արտահայտում է քանդակագործի ընտրած սուբյեկտի հոգու ողջ թրթիռը, այն ոլորտը, որում նա ապրել է, և որում շարունակում է ապրել կենդանի, թե մեռած: Միասկ Մելքոնյանը կերտել է այնպիսի նշանավոր անձանց, ինչպիսիք են Հովհաննես Բաղրամյանը, Երվանդ Քոչարը. Կոմիտասը, Օհան Դուրյանը, Խորեն Աբրահամյանը, Սոս Սարգսյանը, Կարեն Զանիբեկյանը և բազում այլ նշանավոր անձիք: Ընտրված յուրաքանչյուր կերպար ամբողջական է արտաքին նմանության և ներքին ասելիքի, բնավորության շնորհիվ:

Բերենք օրինակներ: Սկսենք մեր մեծ հայրենակից, մարշալ Հովհ. Բաղրամյանի քանդակից, որն իր պատվավոր տեղն է զբաղեցնում Մոսկվայի հաղթանակի թանգարանում:

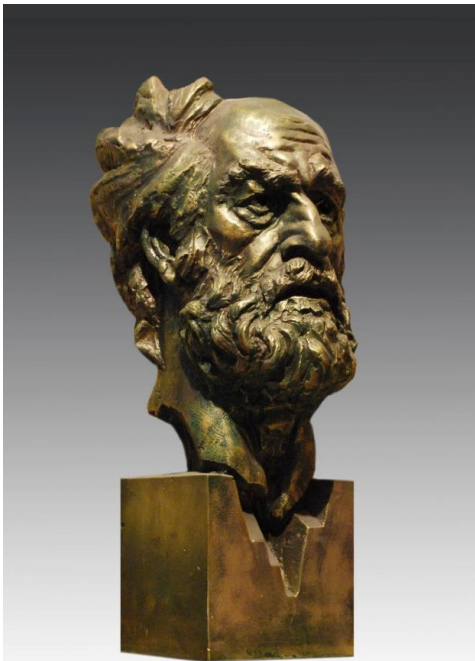

Նկ. 2. Հովհաննես Բաղրամյանի կիսանդրին

Արտաքուստ թվում է, թե սովորական մի կիսանդրի է, որտեղ մարշալը ներկայացված է իր կերպարին բնորոշ արտաքին տեսքով: Բայց երբ խորությամբ ես դիտում այն՝ տեսնում ես անձի, որն իմաստնացած է կյանքի թռիռքի մեջ, հաստատակամ է, ինքնավստահ և անկոտրում: Այլ խոսքով, քանդագործությունից քիչ թե շատ պատկերացում ունեցող մարդը, կարծես թե արձանը դիտելով՝ կարդում է մի գիրք, կամ ավելի ճիշտ գրքի գլուխներ, որոնք արտացոլում են այս մեծ անձի կյանքն ու գործը: Կարևոր է նաև այն, որ արձանն իր էությանմբ պարզ է, ճոխ լուծումներ չունի և այդ պարզության մեջ է ստեղծագործությունը ստացված: Նման գործերի ճոխ լուծումները հաճախ խանգարում են ճշգրտորեն ըն-

կալելու հերոսի էությունը: Մոսկվայի հաղթանակի թանգարանում տեղադրելու ժամանակ, քանդակագործն ասել է. «Կռվի դաշտ, իրավիճակներ, դրսևորումներ, զգացմունքներ՝ ահա այս ամենի միաձուլումից կերտվեց Բաղրամյան ռազմական գործչի ու մարդու տեսակը»¹: Այս ամենը ներքուստ պետք է ապրես, որ հաջողես:

Մեկ ուրիշ ուշադրության արժանի ստեղծագործություն՝ մեծ դերասան Սոս Սարգսյանի դիմաքանդակը: Այս պարագայում արտիստը հանգիստ է, խոհեմությունը ճառագում է նրա բրոնզաձուլյ դեմքից, կնճիոները վկայում են ոչ միայն կյանքի դժվարությունների, այլև ունեցած մտահոգությունների մասին: Մա այն օրինակն է, երբ անձին չձանաչելով կարող էս չխորանալ նրա մասնագիտական որոնումները ճշտելու ձգտումների մեջ, այլ՝ էության մեջ, ներշնչվես բարությամբ, հումանիզմի, աշխարհի վերափոխելի դառնալու խոհերով:

Նկ. 2. Սոս Սարգսյան

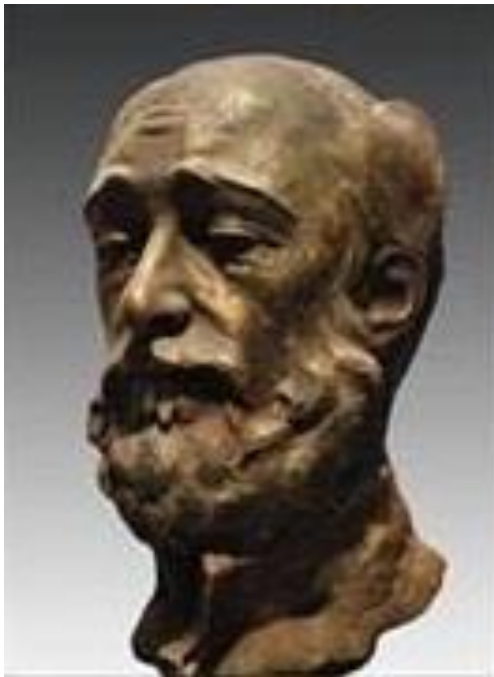

Նկ. 3. Անոն Բաբաջանյան

¹<https://www.1tv.am/hy/2017/11/11/%D5%84%D5%B8%D5%BD%D5%AF%D5%BE%D5%A1%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%A2%D5%A1%D6%81%D5%BE%D5%A5%D5%AC%D5%A7-%D4%B2%D5%A1%D5%B2%D6%80%D5%A1%D5%B4%D5%B5%D5%A1%D5%B6%D5%AB%D5%AF%D5%AB%D5%BD%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D6%80%D5%AB%D5%B6/75700>

Լրիվ այլ տպավորություններ ես ստանում դիտելով տաղանդավոր քանդակագործի Կոմիտասի բրոնզաձույլ ստեղծագործությունը: Նրանից արդեն ուժ չի ճառագում, այլ՝ համոզմունք, որ իր գործի տերն է, նրբություն, որն ունի ամեն մի տաղանդավոր երաժիշտ, ներհունություն և փրկություն, որը իրոք բնորոշ է եղել այս մեծ անձին, որն ապրել և կրել է մեր ժողովրդին պատուհասած ամենամեծ աղետներից մեկի սարսափները: Տառապանքի կնիքն է հեղինակը դրել այս մեծ մարդու դիմագծերի, նվաղուն հայացքի, դեմքի յուրաքանչյուր նյարդի ու մկանի վրա:

Ամենևին այլ կերպարով է մատուցվում Առնո Բաբաջանյանի քանդակը, որն ինքնատիպ է իր ձևի մեջ: Առավել քան տպավորիչ է դեմքի ներշնչանքի վերհանումը, անձի կայացած լինելու հանգամանքի ընդգծումը և հայացքի ուղղվածությունը, որը կարծես թե իր գործում մշտապես հաղթածի և դարձյալ հաղթելու պատրաստ անձի տպավորություն է ներշնչում: Իր ամբողջության մեջ նա կատարյալ է և գեղեցիկ:

Նկ. 4. Կոմիտաս

Նկ.5. Երվանդ Քոչար

Դիտելով նրա մնացյալ ստեղծագործությունները, հասկանում ենք, որ ձեռագիրը նույնն է, սակայն յուրաքանչյուր կերպար ներկայացված է յուրովի, ինքնատիպ: Նույն ոգուց՝ բարությունից, մարդասիրությունից, համերաշխության անհրաժեշտությունից, կոնֆլիկտայինի բացառման

անհրաժեշտության ձգտումից են ծնվել նրա բազում աշխատանքները (օրինակ՝ «Երաժշտություն», «Շախմատը» և այլն):

Նկ. 6. Թավջութակ

Այսպիսի բազում օրինակներ կարելի է բերել, բայց սահմանափակվենք այսքանով, շեշտելով միայն, որ Միսակ Մելքոնյան քանդակագործի համար ավելի կարևոր է խորքային վերհանումը, որի ճշգրիտ ընկալումը ծնում է արտաքին տեսքի այնպիսի լուծումներ, որոնք միայն նրա մոտ են հանդիպում (օրինակ՝ «Ուսանողուհին»): Եվ սա ամենակարևոր հատկանիշներից մեկն է նրա քանդակագործական արվեստի: Այստեղից էլ լիարժեքորեն կարելի է համաձայնվել արվեստագետ Մերի Երզնկյանի Միսակ Մելքոնյանի Հայ նկարիչների Միությունում 2018թ, դեկտեմբերին բացած ցուցահանդեսում արտահայտած հետևյալ տեսակետի հետ. «Տրամաբանորեն նկարչության և մանկավարժության միասնությունը Մ. Մելքոնյանի արվեստում առաջ քաշեցին անսահման հետաքրքրությունը մարդկային էության բացահայտման նկատմամբ, որը և մարմնավորվեց քանդակագործի բազմաթիվ գործերում: Քանդակի պլաստիկ լեզվով բացահայտվում են տարբեր բնավորություններ, մարդու ներքին էության անկրկնելությունը, ինչպիսին են՝ «Սոս Սարգսյան»-ի, «Վահան Թեքեյան»-ի, «Ավետիք

Հակոբյան»-ի, «Վարդգես Գուլիկյան»-ի, «Ուսանողուհու» և այլ դիմաքանդակներում»¹:

Կարևորում ենք նաև նույն անձնավորության հետևյալ գնահատականը. «Ժանրային տեսակետից Միսակ Մելքոնյանի արվեստը բազմաբնույթ է և նրա նվիրվածությունը արվեստին հաստատում են մոնումենտալ, կամերային բնույթի բազմաթիվ ստեղծագործությունները»²:

Այո, Միսակ Մելքոնյանի գլխավոր նպատակներից մեկը մարդու ներքին էության բացահայտումն է: Այդ մասին վկայում է նաև արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Արա Հակոբյանը. «Միսաք Մելքոնյանի ստեղծագործությունները բնութագրվում են հայկական ռեալիստական արվեստի լավագույն ավանդույթների պահպանմամբ: Թեմատիկան ևս ազգային մտավոր ոգու արտացոլումն է՝ Կոմիտաս, Օհան Դուրյան, Հովհաննես Բաղրամյան, Սոս Սարգսյան, Երվանդ Քոչար... Քանդակագործը հնարավորինս ընդգծում է այդ կերպարների ներքին բնորոշ գծերը՝ կյանքի փիլիսոփայական ընկալման խորը հատկություններով»³:

Մ. Մելքոնյանի արվեստին բնորոշ է նաև ոչ թե անցյալի կամ ներկայի արտացոլումը, այլ նաև ապագայի մատնանշումը, գեղեցիկի և վեհի տեսլականը:

Դա հատկապես երևում է նրա կերտած կանաց և աղջիկների կերպարներում: Առանձնացնենք մեկ գործ՝ «Հրաշքը», ուր կերտել է իր աղջկան՝ «սպիտակ մարմարի թափանցիկ ու նուրբ ծավալներով, այն կենդանություն է ստանում աղջնակի փոքր-ինչ ապշած ու լարված կեցվածքի շնորհիվ»⁴:

Կարելի է կրկին և կրկին օրինակներ բերել, բայց նրա ամբողջ քանդակագործական արվեստը վերլուծելու ցանկության արդյունքում կծնվի մի մենագրություն: Ավելացնենք միայն, որ Միսակ Մելքոնյան արվեստագետը չի փոխում իր սկզբունքները իր քանդակագործական բոլոր ժանրերին նվիրված ստեղծագործություններում, նոր ձևերի անընդհատ որոնումները, պահպանում են տարբերություններով հանդերձ ներքին մղումների ընկալունակ դարձնելու ցանկությունը, որը նրան հաջողվում է: Դրանք վերաբերվում են թե՛ քանդակագործական, թե՛ նկարչական ստեղծագործություններին: Վերջիններիս կանդրադառնանք առանձին:

¹ Միսակ Մելքոնյանի ֆեյսբուքյան էջից:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

Նկ.7. Շախմատ

Բայց մենք կցանկանայինք հատկապես գնահատել տաղանդավոր քանդակագործի մեկ արձանը, որը դեռևս չի գտել իր համար արժանի տեղը Երևան քաղաքի կամ Հայաստանի մի գեղեցիկ անկյունում՝ տարբեր պատճառներով, բայց որը հիրավի կարելի է համարել նրա քանդակագործության գլուխգործոցներից մեկը։ Խոսքը վերաբերվում է 20-րդ դարասկզբի հայ ազգային – ազատագրական պայքարի, Հայաստանի առաջին հանրապետության և սփյուռքահայ մեծ գործիչ, քաղաքագետ, պատմաբան, գրականագետ, պետական այր, նախարար Կարո Սասունու (1888-1977) մոտ 2,20 մ բարձրության բրոնզաձուլ արձանին /տե՛ս նկարը/: Կարո Սասունին մի անձ է, որ շատ քիչ է հայտնի մեր հասարակության, նույնիսկ հայագիտության լայն շրջանակներին, այն դեպքում, երբ հանդիսանում է հայոց պետականության հիմնադիրներից, բոլշևիկյան 1920թ. աշնանից սկսված հակահայկան քաղաքականության 1921թ. Փետրվարյան ապստամբությամբ գլխավոր չեզոքացնողը, Հայաստանի՝ հատկապես Արագածոտնի և Շիրակի շրջանների ժողովրդագրական պատկերը միատարր, հայկական դարձնողը։ Նա մեծ հայապահպան գործ է արել Սփյուռքում, վտարանդիության շրջանում, մատուցել է մեր խոռվահույզ պատմությանը վերաբերվող բացառիկ հատորներ, ստեղծել գրական գործեր։ Անշուշտ, դժվար էր ստեղծել մի գործ, որը կմարմնավորեր

այս մեծ գործչի կյանքի և գործի կարևորագույն հատկանիշները միաժամանակ: Բայց տքնաջան աշխատանքի արդյունքում սա հաջողվեց քանդակագործին: Մեր առջև հառնում է մի անձ, որը գլուխը բարձր գնում է առաջ և կյանքի դժվարությունները չեն ընկճում նրան:

Քանդակագործն իր ստեղծագործությունում կերտել է Կարո Սասունուն իր երեք գլխավոր հատկանիշներով: Կարո Սասունին որպես ազատագրական շարժման գործիչ, որը բացահայտվում է քանդակի հաստատակամ կեցվածքով, վերարկուի փեշի և վզնոցի ծածանման ընթացքի պատկերմամբ: Կարո Սասունին որպես անկոտրում և նպատակասլաց կառավարիչ, որն արտահայտվում է կերպարի ձեռնափայտը բռնած ձեռքի հաստատակամ շարժումով: Եվ վերջապես՝ Կարո Սասունին՝ որպես մտավորական, արտահայտված նրա մյուս ձեռքի շարժմամբ և ծխամուրձի առկայությամբ:

Նկ. 8. Կարո Սասունի

Բրոնզաձուլյ հսկան իր ամբողջության մեջ արտահայտում է պայքարի ոգի, ճառագում է իմաստություն և խելք, նաև բացահայտում է քաղաքագետ գործչի մտավորական տեսակը, որը հազվադեպ է հանդիպում

մեր օրերում: Մնում է միայն հուսալ, որ առաջիկայում այս հոյակերտ արձանը կգտնի իր արժանի տեղը մեր հայրենիքի իրեն արժանի և մարդաշատ վայրերից մեկում, քանի որ կունենա քարոզչական մեծ նշանակություն: Դարձյալ կարելի է շարունակել գրել տաղանդաշատ արվեստագետի մասին, բայց այս անգամ բավարավենք այսքանով:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Միսակ Մելքոնյանը հանդիսանում է արդի հայ քանդակագործության նշանավոր դեմքերից մեկը, որի ողջ ստեղծագործական ավանդի, որը դեռ շարունակվում է, հիմնովին և համկողմանի գնահատումը կարևորագույն խնդիր է՝ հաշվի առնելով ազնվության, բարության, խիզախության և մաքրության այն քարոզչական կարևոր նշանակությունը, որը բերում է նրա արվեստը: Նա տիրապետում է քանդակագործության բոլոր ժանրերին և դրանցից ցանկացածի մեջ ինքնատիպ է և տարբերվող: Նրա քանդակագործական արվեստը, որը շատ հաճախ իր արտահայտության ձևերն է գտել ճարտարապետական յուրօրինակ կառույցների համադրությամբ արդեն իսկ լիովին իրավունք է տալիս նրան համարելու լիարժեքորեն կայացած արվեստագետ, սեփական ինքնօրինակ ասելիքով: Նա արդեն կարող է լրացնել կենդանի դասականների շարքը մշակույթի կամ արվեստ ոլորտում: Եվ այստեղ պետք չէ փնտրել չափազանցության նշույլ անգամ:

Серу Нерсисян, Скульптурное искусство Мисака Мелконяна - Мисак Мелконян является одним из видных деятелей современной армянской скульптуры, несмотря на то, что его искусство в целом еще не получило своего полного признания. Он проявил себя в области изобразительного искусства, скульптуры и живописи, но наиболее ценятся его скульптурные работы. Они разножанровые: бюсты, статуи, композиции. Его скульптурное искусство, будучи многожанровым в своей совокупности, не меняет своих принципов, заключающихся в том, чтобы понять сущность персонажа, понять характеристику его жизни и деятельности, а затем все это выразить в творчестве. Что же касается бюстов, некоторые из которых анализируются в данной статье, то черты лица человека, олицетворяющего статую, не совсем точны с фотографической точностью и это не случайно, ибо позволяет зрителю правильно воспринять все заложенное во внутреннем естестве скульптурного человека, включая его волю. Главной целью скульптурного искусства Мисака Мелконяна является реализация стремления

быть добрым, жить правильно, добиться необходимости бороться за обретение этого истинного сознания. И это можно считать одной из уникальных сторон его творчества, пожалуй, самой уникальной. Он также вложил эту идею в произведения, которые являются рождением его воображения и не воплощают исторические или живые фигуры. Пределы его воображения как скульптора очень широки, в то же время природа была к нему щедра, наделив его неповторимой грацией или талантом понимать психику человека, выводить его неповторимыми скульптурными формами. Особенно это касается недавно созданного монументального произведения «Каро Сасуни», в котором автор смог оригинальными решениями раскрыть все черты, свойственные великому человеку.

Sepuh Nersisyan, Misak Melkonyan's sculptural art - Misak Melkonyan is one of the prominent figures of modern Armenian sculpture, despite the fact that his art as a whole has not yet received its full appreciation. He has manifested himself in the fields of fine arts, sculpture and painting, but his sculptural works are most appreciated. They are multi-genre: busts, statues, compositions. His sculptural art, being multi-genre in its entirety, does not change its principles, which is to understand the essence of the character, understand the characteristic of his life and activity, and then express all this in the creation. As for the busts, some of which are analyzed in this article, the facial features of the person embodying the statue are not exactly photographic accuracy and it is not accidental, because it allows the viewer to correctly perceive everything inherent in the sculpted person's inner nature, including his will. The main goal of Misak Melkonyan sculptural art is the realization of the desire to be kind, to live right, to achieve the need to fight for getting this true consciousness. And this can be considered one of the unique aspects of his art, perhaps the most unique. He also put this idea in the works that are the birth of his imagination and do not embody historical or living figures. The limits of his imagination as a sculptor are very wide, at the same time nature has been generous towards him, giving him a unique grace or talent to understand the psyche of a person, to bring them out with unique sculptural forms. This is especially true of the recently created monumental work “Karo Sasuni”, in which the author was able to reveal all the features characteristic of a great man with original solutions.

Ուղարկվել է խմբագրություն 14.03.2022թ.

Գրախոսվել է 11.03.2022թ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐ ԵՎ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՎԱՀԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Լիդեր, քաղաքական լիդերություն, հոգեվերլուծության տեսություն, նեոֆրեյդիզմ, պատերնալիզմ, Ն. Մաքիավելլի, Գ. Տարդը, Ջ. Տրոյդ, Հ. Լասուել, Մ. Վեբեր:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Յուրաքանչյուր դարաշրջան գիտության առջև իր խնդիրներն է դնում, իսկ յուրաքանչյուր գիտության կենսունակությունը պայմանավորված է այն խնդիրների լուծմամբ, որոնք ներկայացնում է տվյալ ժամանակաշրջանը: Այս իմաստով կարելի է ասել, որ քաղաքական գիտության ներունակությունն իր զարգացման յուրաքանչյուր ժամանակաշրջանում որոշակի կապի մեջ է այն իրականության կառուցվածքի հետ, որը նա կոչված է բացահայտելու: Մեր կարծիքով՝ յուրաքանչյուր հետազոտողի խնդիրն է հետազոտական պրակտիկայում առավել լայնորեն և արդյունավետորեն ներդնել այս կամ այն քաղաքական և հասարակական երևույթի իր տարբեր կողմերով՝ ընդգրկելով կից (մոտ) գիտակարգերի տեսություններն ու գործիքակազմերը, ինչպես նաև այդ մեթոդների ու տեսությունների համադրմամբ զարգացնել քաղաքագիտական հետազոտություններն ու կոնցեպտուալ քննարկումները: Հետազոտողի խնդիրը ոչ միայն քաղաքական և հասարակական նոր երևույթները ակտիվորեն գնահատելն է, այլև ժամանակակից փուլում ավանդական, ասել է թե՛ բազմակողմանիորեն ուսումնասիրված քաղաքականության գործընթացների ու սուբյեկտների բացահայտման կարևորումը: Այդպիսի երևույթներից է քաղաքական լիդերությունը: Հետազոտողները (Ջ. Բերնս, Ժ. Բլոնդել, Ա. Վիլդավսկի, Կ. Գրինտ, Գ. Գյունտեր, Բ. Կելերման, Ռ. Թակեր, Վ. Կարասն, Ն. Շչերբինա, Մ. Մարգարյան և ուրիշներ) վաղուց ուշադրու-

թյուն են դարձրել քաղաքական լիդերության ուսումնասիրությանը¹: Թըվում է, թե ուսումնասիրության թեման կարելի է փակել և վերջակետ դնել, սակայն իրականության մեջ այս կամ այն երևույթը տարբեր պատմական փուլերում անխուսափելիորեն կերպափոխվում է՝ առաջ բերելով նրա ձևավորման ու զարգացման, հետազոտության խնդիրը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՄԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԵՐԸ ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Քաղաքական մտքի պատմության մեջ բազմաթիվ են լիդերության և լիդերի վերաբերյալ տարբեր մեկնաբանությունները և մոտեցումները: Դրա զարգացման հիմնական փուլերը ներկայացված են ինչպես անտիկ մտածողների, այնպես էլ ժամանակակից տեսաբանների կողմից²: Լավագույն քաղաքական կառավարման խնդիրը, որը կապահովեր հասարակության անվտանգ և առաջընթացային զարգացումը, իր տեղն է գտել պատմության մեջ հայտնի փիլիսոփաների և հրապարակախոսների աշխատություններում (Կոնֆուցիոս, Արիստոտել, Պլատոն, Ն. Մաքիավելի, Թ. Հոբս, Ի. Կանտ և ուրիշներ): Հնագույն դիցաբանություններում տարբեր անհատներ աչքի էին ընկնում վերմարդկային կարողություններով³: Փիլիսոփայության համահիմնադիրներից **Պլատոնը** նշում էր, որ կառավարող անհատը պետք է ունենա իմաստություն, իսկ երբ դրան միանան իշխանության և լրջամտության հատկանիշները, ապա կստեղծվի լավագույն պետական կարգը⁴: Մեկ ուրիշ հույն փիլիսոփա **Պլուտարքոսը** (ինչպես Պլատոնը) նույնպես կառավարչի մեջ կարևորում է իմաստությունը և գիտելիքը: Ըստ փիլիսոփայի՝ լիդերը պետք է օժտված լինի պատվի, անպարտ լինելու, վեհանձնության, համեստության և իր ենթականերին սի-

¹ Տե՛ս **Блондель Ж.**, Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу, М., Российская академия управления, 1992. **Щербина Н. Г.**, Теории политического лидерства, М., Изд-во «Весь мир», 2004. **Шаблинский И. Г.**, Политическое лидерство: типология и технология, М., «Новый учебник», 2004. **Коттер Джон.** Истинная роль лидера // Лидерство / Пер. с англ., 2-е изд., М.: «Альпина Паблишер», 2017. С. 49-72. **Մարգարյան Մ.**, Քաղաքական լիդերություն. Տեսություն և պրակտիկա / Մ. Մ. Մարգարյան, Եր., ՀՀՊԿՍ, 2017:

² Այս մասին տե՛ս **Մարգարյան Մ.**, Քաղաքական լիդերություն. Տեսություն և պրակտիկա. - Եր., ՀՀՊԿՍ, 2017, էջ 73-202: **Клейменова А.**, Историческое развитие изучения феномена лидерства // Аналитика культурологии. Тамбовский гос. ун-т им. Г. Р. Державина. N 28, 2014. С. 17-22 և այլն:

³ **Грейвз Р.** Мифы Древней Греции. — М. Прогресс, 1992.

⁴ https://www.philosophy.ru/ru/moral_responsibility/

րելու հատկանիշներով¹: Հետաքրքրաշարժ է, որ հնագույն ժամանակներում լիդերի անձն ընկալվում էր այլ կերպ, այսինքն մարդանց պատկերացումները հիմնվում էին գաղափարի վրա, համաձայն որի մարդկային պատմությունը ձևավորում են աստվածները, իսկ մարդիկ ենթարկվում էին լիդերին միայն ոչ հոգեբանական՝ մարմնական գործողությունների մեջ: Հետագայում այս պատկերացումը հստակորեն սեփականանացրեց քրիստոնեական մտածողությունը, որում լիդերին ենթարկվելը նշանակում էր ենթարկվել Աստծուն: Հենց սա դարձավ ողջ միջին դարերի քաղաքական պատմության անկյունաքարը, մի շրջան, երբ հակասության մեջ էին աշխարհիկ իշխանությունն ի դեմս պետության և հոգևոր իշխանությունն ի դեմս եկեղեցու, որի առանցքային դերակատարը Հռոմի պապն էր՝ կաթոլիկ եկեղեցու ղեկավարը: Քաղաքական լիդերի վերաբերյալ համալիր հայեցակարգ է մշակել քաղաքական մտքի խոշորագույն ներկայացուցիչ, իտալացի **Նիկոլո Մաքիավելին**: Նա Իտալիայի միավորման հաջողությունը տեսնում էր պետական գործիչների բանական գործունեության հավաքագրման մեջ: Նա կառավարող լիդերի կարևորագույն խնդիրն էր համարում համազգային շահն ու համաձայնությունը, ազգային բարեկեցությունն ու ներդաշնակությունը, և նշում էր, որ առանց քաղաքական կայունության ազգային հզոր պետությունն անհնար է: Ըստ նրա՝ անթույլատրելի են պետության ներսում անկարգություններ հրահրելը, անթույլատրելի է այն ղեկավարը, որն առաջնորդվում է ոչ թե համազգային, այլ սեփական/խմբային շահերից ելնելով: Ն.Մաքիավելին լիդերներին տարանջատում էր լիդերի երկու տեսակ.

- Խելքի, կամքի և հզորության շնորհիվ իշխանության եկած լիդերներ,
- Լիդերներ, ում իշխանության գալուն նպաստել է ստեղծված իրադրությունը կամ ճակատագիրը²:

Ն.Մաքիավելիի համոզմամբ՝ լիդերը պետք է առյուծի նման ուժեղ լինի, որ վախեցնի գայլերին և աղվեսի պես խորամանկ, որ շրջանցի թակարդները³: Ուշագրավ են նաև քաղաքական լիդերի վերաբերյալ Ջոն Լոքի, Կլոդ Ադրիան Հելվեցիոսի, Պոլ Անրի Հոլբախի, Ֆրիդրիխ Հեգելի, Արթուր Շոպենհաուերի, Ֆրիդրիխ Նիցշեի գաղափարները⁴: **Պ.Ա.Հոլբախը**

¹ [https://www.cityu.edu/what-plato-can-teach-us-about-leadership-part-1-of-2/#:~:text=Plato %20was%20dissatisfied%20with%20rulers,interest%20were%20not%20strong%20leaders.&text=Leadership%20is%20a%20duty%20of,for%20the%20art%20of%20ruling.](https://www.cityu.edu/what-plato-can-teach-us-about-leadership-part-1-of-2/#:~:text=Plato%20was%20dissatisfied%20with%20rulers,interest%20were%20not%20strong%20leaders.&text=Leadership%20is%20a%20duty%20of,for%20the%20art%20of%20ruling.)

² **Նիկոլո Մաքիավելի** – Տիրակալը /Թարգ. Ալբերտ Բարսեղյանի/, Եր., 2010, էջ 34-40:

³ **Նույն տեղում**, էջ 40-57:

⁴ John Locke & Societal Leadership. <https://www.toolbox.com/hr/hr-strategy/blogs/john-locke-societal-leadership-062613/#:~:text=John%20Locke%20helped%20form%20the,It's%20time%20for%20a%20LeaderShift.> **D. L. Cawthon.** Hegel on Leadership: The Unfolding of the Absolute.

նշում էր, որ հասարակությունները մեծամասամբ տուժում են սեփական տգիտության, անշրջահայացության, պարզամտության և ամբոխին իրենց ենթարկացնող լիդերների պատճառով: Ըստ փիլիսոփայի՝ հասարակության հիմնական սխալն այն է, որ նրանք, ժամանակ առ ժամանակ փոխելով կառավարման այս կամ այն ձևը, երբեք չեն ունեցել կամք՝ վերափոխելու դրանց բուն էությունը, ինչն էլ իրենց դժբախտությունների իրական պատճառն է: **Ֆ.Նիցշեն** վստահ էր, որ քանզի միջազգային գործընթացների գլխավոր հիմնաքարը իշխանության ձգտումն է տարբեր ուժերի և բևեռների կողմից, հետևվաբար իշխանությանը ձգտողը պետք է անտեսի բարոյականության վերաբերյալ որևէ հատկանիշ, քանի որ այդ ճանապարհին բարոյականությունը թույլերի զենքն է:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆՈՐ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Քաղաքական լիդերության ուսումնասիրության նկատելի զարգացում տեղի ունեցավ 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին: Այդ շրջանում նաև փորձ արվեց քաղաքական լիդերության ձևավորման երևույթը բացատրել հոգեբանական տեսանկյունից (Հ. Լեբոն, Ֆ. Նիցշե, Ջ. Ֆրեյդ, Ու. Բուլիտ, Հ. Լասուել և ուրիշներ): Տվյալ հիմնախնդրի վերաբերյալ հատկանշական մեկնաբանություն է տվել 19-րդ դարի ֆրանսիացի տեսաբան **Գաբրիել Տարդը**: Ըստ նրա՝ քաղաքական մրցապայքարում և առհասարական քաղաքականությունում նվաճումները հզոր մարդկանց գործունեության արդյունքն են: Գ.Տարդը վստահ էր, որ առանց քաղաքական լիդերի ժողովուրդը գլխատված իրան է¹: Քաղաքական լիդերության հիմնախնդրի հետազոտության գործում կարևոր ներդրում է ունեցել **Ջիզմունդ Ֆրոյդի** հոգեվերլուծության տեսությունը: Նա առաջինն էր, որ առաջարկեց հոգեբանական և հոգեվերլուծական մեթոդաբանությամբ նորապես հետազոտել քաղաքական լիդերությունը: Ընդ որում՝ նա հենվում էր իր նախորդների կողմից ներկայացված գաղափարների վրա, ինչպես, օրինակ, ամբոխի կազմակերպման և ղեկավարման գործում «առաջնորդ-

Routledge. 2002. p. 4-7. **R. Thiran**. Insights on Leadership from Philosopher Friedrich Nietzsche. 2019. <https://www.leaderonomics.com/articles/leadership/insights-on-leadership-from-philosopher-friedrich-nietzsche#:~:text=Friedrich%20Nietzsche%20was%20someone%20who,and%20the%20late%20Steve%20Jobs>. **J.Head**. Schopenhauer and the Nature of Philosophy. Ghent University. 2021. **H.D. Robinson**. Baron d'Holbach. The System of Nature. Kitchener. 2001. p.146-150. Stanford Encyclopedia of Philosophy, Enlightenment, First published Fri Aug 20, 2010; substantive revision Tue Aug 29, 2017.

¹ **Пугачев В. П.** Политология, М., 2003, с. 172.

ների» դերի մասին ֆրանսիացի հոգեբան և սոցիոլոգ Գուստավ Լեբոնի կողմից ներկայացված մոտեցումն է: «Եթե նույնիսկ որոշ քանակությամբ կենդանի էակներ հավաքվեն մեկտեղ,– գրում էր Գ. Լեբոնը,– միևնույնն է, լինի դա կենդանիների հոտ կամ մարդկանց ամբոխ, նրանք բնագոյաբար ենթարկվում են իրենց առաջնորդի իշխանությանը: Մարդկանց ամբոխում առաջնորդը հաճախ լինում է միայն որպես ավագ, բայց բոլոր դեպքերում նրա դերը շատ մեծ է...»¹: Չ. Ֆրոյդը քաղաքական լիդերների հանդեպ գալու հիմքում տեսնում էր մարդկանց ենթագիտակցական ձգտումը, իսկ երևույթը նա դիտում էր որպես լիդերի անգիտակցական վարքի և մոտիվացիայի խորքային մակարդակներում գիտակցման արդյունք: Քաղաքական լիդերության բնական սկիզբը, ի տարբերություն սոցիոմշակութային, Չ. Ֆրոյդի կողմից դիտարկվում է որպես այդ երևույթի իրական արտահայտություն և մեկնաբանվում է քաղաքական լիդերի, նրա վարքագծի մոտիվացիայի ներքին ակտիվությամբ: Հետագայում Չ. Ֆրոյդը և ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչ Ու. Բուլիտը առաջինն էին, որ հոգեֆիզիոլոգիական առանձնահատկությունների և անգիտակցական ձգտումների հետազոտությունների հիման վրա շարադրեցին ԱՄՆ նախագահներից մեկի՝ Վ. Վիլսոնի հոգեկենսագրությունը: Այդ տեսաբանների կողմից ներկայացված՝ «Թոմաս Վուդրո Վիլսոն, ԱՄՆ 28-րդ նախագահը»² վերնագրով աշխատությունը դրեց քաղաքական լիդերության հոգեվերլուծական հետազոտության հիմքը:

Հոգեվերլուծական մոտեցումը շարունակվեց ամերիկյան հոգեբան և քաղաքագետ **Հարոլդ Լասուելի** կողմից: Վերջինս իր «Հոգեախտաբանություն և քաղաքականություն» աշխատության մեջ նշում է, որ ակտիվ քաղաքական գործունեություն վարելու համար անհատին որպես շարժառիթ է ծառայում ցածր ինքնագնահատումը, անհանգստության զգացումը և անպաշտպանվածությունը, որն ամբողջությամբ որոշում է իշխանությամբ տիրելու անհատի պահանջմունքը³: Հ. Լասուելին քաղաքական հոգեբանության մեջ կարելի է համարել նեոֆրեյդիզմի հիմնադիր: Նա և իր համախոհները ընդգծում են, որ իշխանությունը և նրա համար մղվող պայքարը կոչված են բավարարելու հոգեբանական անբավարարվածությունը: Քաղաքական լիդերությունը նեոֆրեյդիզմի կողմից ուսումնասիրվում է երկու ուղղություններով.

¹ Տե՛ս Լեбон Г., Психология народов и масс, СПб.: «Макет», 1995. С. 234:

² Տե՛ս Փрейд З., Буллит У., Томас Вудро Вильсон, 28-й президент США. Психологическое исследование, М., 1992:

³ Տե՛ս Lasswell H., Psychopathology and Politics, Chicago, 1931:

- սովորական, կանոնավոր քաղաքական գործչի պայմաններում որպես ներքին կոնֆլիկտների հաղթահարման միջոց,

- լիդերության երևույթը բխում է լիդերի անհատական հոգեախտաբանական հատկանիշներից, որոնք նրա համար ապահովում են քաղաքական հաջողություններ:

Գերմանացի քաղաքական փիլիսոփա և սոցիոլոգ **Մաքս Վեբերը** քաղաքական լիդերի հոգեբանական խնդիրները պայմանավորում էր քաղաքական գործչի կողմից իշխանության խնդիրների հետ կապված շարժառիթային ակտիվության առանձնահատկություններով: «Ով քաղաքականությամբ է զբաղվում, ձգտում է դեպի իշխանության, կա՛մ որպես միջոց՝ որոշ նպատակներ իրականացնելու համար, կա՛մ ուղղակի իշխանություն ունենալու համար»¹:

Քաղաքական լիդերության հոգեբանական ուղղությունն իր հետագա զարգացումը ստացավ քաղաքական գիտության բաղկացուցիչ հանդիսացող գիտակարգի՝ քաղաքական հոգեբանության շրջանակներում: Նրա առարկան սահմանվում է հատկանիշներով, վիճակներով և հոգեկան գործընթացներով, որոնք վերափոխվում են իշխանության հետ անհատի փոխազդեցության ժամանակ²:

20-րդ դարի երկրորդ կեսին լիդերության թեման ակտիվորեն սկսեց քննարկվել քաղաքական գիտության մեջ: Հանդես եկան Ջեյմս Մակգրեգոր Բերնսի, Ժան Բլոնդելի, Գլեն Փեյջի, Արոն Վիլդավսկու, Գրոեն Գյունտերի, Բարբարա Կելերմանի, Ռոբերտ Թակերի և այլոց աշխատությունները: Այս հեղինակները փորձում էին քաղաքական լիդերության հիմնախնդիրները լուծել նյութի դասակարգման և ընդհանուր նպատակի համակարգման ճանապարհով: Սակայն նրանց մի մասն իրենց քննարկումներում բավարարվում էին բացատրման նեղ շրջանակներով: Օրինակ՝ **Դ. Փեյջը** օգտվում էր լիդերության հոգեվերլուծական մոդելից: Նրա համար լիդերությունը որոշ բաղադրիչների՝ անհատականության, նրա դերի, կազմակերպության, խնդիրների, արժեքների, ինստիտուտների զուգակցություն (կոմբինացիա) է³: **Բ. Կելերմանը**, ընդհակառակը, շեշտը դնում էր քաղաքական լիդերության հետազոտության լայն միջգիտակարգային մոտեցման վրա⁴:

Որոշ հետազոտողներ լիդերի վարքագծի դինամիկան դիտարկում էին որպես նրա անհատականության և միջավայրի փոխազդեցություն: Օ-

¹ Տե՛ս **Бергер М.**, Политика как призвание и профессия, Избр. соч., М.: «Прогресс», 1990. С. 646:

² Տե՛ս **Юрьев А. И.**, Введение в политическую психологию. СПб.: Изд. СПбГУ, 1992. С. 13.

³ **Glenn D. Paige.** Political Leadership: Readings for an Emerging Field. New York: Free Press. 1972. P.57-72.

⁴ **Kellerman B.** The End of Leadership. Harper Business. 2012. P.125-142.

րինակ՝ **Ջեյմս Մակգրեգոր Բերնարդ**, քաղաքականությունն ըմբռնելով որպես վարքագիծ, «Լիդերություն» աշխատության մեջ հետազոտել է հետևորդների վարքագծի մոտիվացիաները և արժեքները: Ըստ նրա՝ հնարավոր է «լիդեր-հետևորդ» հարաբերության երկու համակարգ և հետևաբար լիդերության երկու տիպ՝ «*համաձայնողական*» և «*տրանսֆորմացվող*» («կերպափոխվող»): Առաջինի դեպքում լիդերը և հետևորդները պարզապես առկա արժեքների փոխանակում են իրականացնում: Երկրորդ դեպքում լիդերի կողմից ձևավորվում է հետևորդների մոտիվացիան, երբ նրանց արժեքային կողմնորոշումը տրանսֆորմացվում է դեպի ընդհանուր նպատակը: Հենց այսպիսի լիդերը, նկատի ունենալով զանգվածների սպասելիքները, բարեփոխումներ է իրականացնում¹: Այս մոտեցման սահմանափակվածությունն այն է, որ լիդերի վարքագծի նման մոդելը չի արտահայտում քաղաքական իրավիճակների ողջ բազմազանությունը: Լիդերության բարոյական այս մոտեցումն առավելապես ուղղված է կազմակերպչական համատեքստի տրանսֆորմացիային (հետևորդների հետ հարաբերությունների բնույթին և կառուցվածքին): Մակայն գլխավոր փոփոխությունները վերաբերում են սոցիումին, որի փոփոխված արժեքները հարմարեցված են շրջակա միջավայրին:

Լիդերային վարքագծի հիմնախնդիրների քննարկումը՝ իրավիճակային փոփոխությունների հետ կապված, շարունակեց ամերիկյան քաղաքագետ **Ռոբերտ Թաքերը** «Քաղաքական մշակույթը և լիդերությունը Խորհրդային Ռուսաստանում: Լենինից մինչև Գորբաչով» (1987) գրքում²: Քաղաքական լիդերության այս վերլուծության առանձնահատկությունն այն է, որ լիդերության երևույթի համար ընդհանուր համատեքստ է հանդես գալիս քաղաքական մշակույթն ընդհանրապես և հետազոտվում է Ռուսաստանի հեղափոխական պրակտիկան՝ մասնավորապես: Ռուսաստանի Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռ. Թաքերը ներկայացնում է որպես մշակութային հեղափոխություն, և մշակութային փոփոխման այդ իրավիճակում էլ իրականացվում է քաղաքական լիդերությունը: Քաղաքականության մեջ լիդերության ելակետային նախադրյալը գործերի այնպիսի վիճակն է, որը սոցիումի մեծամասնության կողմից բացասաբար է ընդունվում: Հենց լիդերն է տվյալ իրավիճակը ներկայացնում որպես արտակարգ խնդիր: Միաժամանակ՝ որպես քաղաքական լուծում, լիդերն առաջարկում է համատեղ գործունեության նոր կուրս: Ըստ Թաքերի՝ հասարակական շարժումն առանց լիդերության անհնար է. այն կազմա-

¹ Տե՛ս **Burns J. M.**, Leadership, N.Y., 1978:

² Տե՛ս **Такеп Р.**, Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева, США: экономика, политика, идеология. 1990, N 1-3:

կերպվում, ամբողջացվում է լիդերության երևույթի միջոցով: Թակերի կարծիքով՝ քաղաքական մշակույթի ձևավորման գործում էլ լիդերության երևույթը կարևոր դեր է խաղում¹:

Ի տարբերություն նշված հեղինակների՝ ֆրանսիացի քաղաքագետ **Ժան Բլոնդելն** իր «Քաղաքական լիդերություն: Ճանապարհ դեպի համընդհանուր վերլուծություն» (1987) աշխատությունում փորձել է ներկայացնել քաղաքական լիդերության միասնական հայեցակարգ: Նա կարծում էր, որ անհրաժեշտ է ստեղծել ընդհանուր դասակարգման մեխանիզմ, որի սկզբունքային հիմքը կդառնա լիդերի ազդեցության ցուցանիշը: Այսպես՝ քաղաքական լիդերության համակարգումը պետք է սկսվի հասարակության վրա լիդերի ազդեցության ուսումնասիրությունից: Օրինակ՝ քաղաքական ռեժիմը ստեղծում է այնպիսի ինստիտուցիոնալ և գործընթացային առանձնահատկություններ, որոնք կօգնեն սահմանել լիդերի նպատակները: Ժ. Բլոնդելը շեշտում է միջավայրի (անկախ փոփոխականի) հատուկ դերը: Միջավայրը մի կողմից սահմանափակումներ է մտցնում, բայց մյուս կողմից հնարավորություններ է ստեղծում քաղաքական գործչի համար: Այն լիդերին փոփոխությունների հնարավորություն է տալիս, ներառյալ ճգնաժամային իրավիճակները: Քաղաքական իրավիճակների տարածված տարանջատումը սովորականի և բեկումնայինի, իսկ լիդերների բաժանումը «կառավարիչների» («մենեջերների») և «հերոսների», Բլոնդելի կարծիքով, չեն արտացոլում փոփոխությունների մասշտաբը: Որոշ լիդերներ ո՛չ փրկիչներ են համարվում, ո՛չ հեղափոխականներ, ո՛չ պատերնալիստներ, ո՛չ էլ պոպուլիստներ, բայց կարող են լինել լիդերներ՝ համաձայն դիրքի և ղեկավարին հատուկ անձնական հատկանիշների շնորհիվ: Փաստորեն կարող ենք փաստել, որ Ժ.Բլոնդելն առաջարկում էր քաղաքական լիդերի դասակարգման երկու մոտեցում: *Առաջինի համաձայն*, լիդերները տարբերվում են հասարակության վերափոխման կամ պահպանման իրենց ցանկության հիմքով: *Երկրորդ մոտեցման* համաձայն՝ լիդերները տարանջատվում են «մեծ անհատների» և «քաղաքական գործիչների»:

Ընդհանուր մոտեցմամբ քաղաքական լիդերության վերաբերող աշխատանքներն ու հիմնական գաղափարները կապված են առաջընթացի հասկացության հետ: Քաղաքականության վերաբերյալ ժամանակակից դատողություններն առնչվում են ոչ միայն իշխանության և ազդեցության

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Блондель Ж.**, Политическое лидерство: Путь к всеобъемлющему анализу, М: Российская академия управления, 1992. С. 122-131:

հասկացություններին, այլև կառավարման վերաբերյալ պատկերացումներին: Ընդունված է համարել, որ լիդերությունը՝ որպես գործունեություն, հաղորդակցության գործընթացի նման թափանցում է կազմակերպության կառավարման ամբողջ համակարգ: Խնդիրն այն է, որ ներկայումս լիդերության պատճառը ոչ միայն պայմանավորված է պաշտոնով, այլև գիտելիքով: Եթե մարդը տիրապետում է գիտելիքի և գիտի, թե ինչպես փոխել տվյալ հիմնարկի, կազմակերպության զարգացումը, ապա նա ընդունակ է դառնալու նաև լիդեր: Այսօր ակտուալ է և դրսևորվում է իշխանության երկու տիպ՝ *գիտելիքի իշխանություն* և *անհատի իշխանություն*: Լիդերության հենց այս գործիքներն են ղեկավարին թույլատրում լինել արդյունավետ ղեկավար և կառավարիչ ժամանակակից իրավիճակներում, այսինքն՝ ազդեցություն ցուցաբերել և փոխել մարդկանց գիտակցությունն ու վարքագիծը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Լիդերության առաջին համակարգված հետազոտությունները կապված են լիդերի անհատական որակների ուսումնասիրությունների հետ: Լիդերության հատկանիշների բազմաթիվ տեսություններ այս կամ այն չափով տիպավորեցին (մոդելավորեցին) լիդերային անհատին՝ ենթադրելով, որ անհատական որակների որոշակի հավաքածուն ընդհանուր է բոլոր լիդերների, այդ թվում՝ նաև քաղաքական լիդերության համար: Եթե սկզբում հետազոտողների հետաքրքրությունը լիդերի անհատականության ծագումնաբանությունն էր, ապա 20-րդ դարավերջին ուշադրությունը սևեռվեց լիդերի գործառնությունների մոդելավորանք: Եվ չնայած հատկանիշների տեսությունը քննադատվում է արդյունքների հակասականության և լիդերային որակների հավաքածուի վերաբերյալ միասնական կարծիքի բացակայության համար, ակնհայտ է, որ լիդերները, այդ թվում՝ քաղաքական լիդերը, պետք է տիրապետեն որոշակի հատկանիշների (խարիզմայի, իրազեկվածության, ակտիվության, նախաձեռնողականության և այլն):

Այս ամենով հանդերձ, *քաղաքական լիդերությունը կարելի է սահմանել որպես մեկ կամ մի քանի անձերի լեզհիտիմ գերիշխանություն որոշակի խմբի, կազմակերպության վրա, որը պայմանավորված է նրա յուրահատուկ ընդունակություններով և խմբի անդամների բարոյական վերաբերմունքով:*

Քաղաքական լիդերության զարգացման հիմնական մոտեցումները տարբեր ժամանակաշրջաններում ներկայացվում են տարբեր տեսանկյուններից: Անտիկ շրջանից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջը քաղաքական լիդերությունը հիմնականում առնչվում էր քաղաքական կառավարման

(պետության ղեկավարի) խնդիրներին, որը կապահովեր հասարակության անվտանգ և առաջընթաց զարգացումը: 20-րդ դարի սկզբներից փորձարկեց քաղաքական լիդերության ձևավորման բնույթը բացատրելու հոգեբանական տեսանկյունից: Եվ փաստորեն դրվեց քաղաքական լիդերության հոգեվերլուծական հետազոտության հիմքը:

Հետագայում լիդերությունն ակտիվորեն սկսեց քննարկվել քաղաքական գիտության մեջ: Մի դեպքում այն դիտարկվում էր հատկանիշների տեսության խնդիրների համատեքստում, մեկ այլ դեպքում՝ որպես անհատականության, արժեքների, ինստիտուտների զուգակցություն (Դ. Փեյջ), որպես խմբային, իրավիճակային տեսություն (Ջ. Բերնես, Ռ. Թաքեր), որպես վարքաբանական մոտեցում և այլն: Այլ հեղինակներ փորձ են արել ներկայացնելու քաղաքական լիդերության միասնական հայեցակարգ՝ ստեղծելով ընդհանուր դասակարգման մեխանիզմ, որի սկզբունքային հիմքը կդառնար լիդերի ազդեցության ցուցանիշը (Ժ. Բլոնդել):

Ներկայումս քաղաքական լիդերության հայեցակարգային քննարկումներում «լիդերություն» հասկացությունը դիտարկվում է առավելապես «կազմակերպման» օրինակով, այսինքն՝ լիդերության քննարկումը կապվում է մենեջմենթի հասկացության հետ: Այստեղ առաջին պլան է մղվում գիտելիքի խնդիրը՝ դրսևորելով իշխանության երկու տիպ՝ գիտելիքի իշխանություն և անհատի իշխանություն: Լիդերության հենց այս գործիքներն են ղեկավարին թույլատրում լինել արդյունավետ ղեկավար և կառավարիչ ժամանակակից իրավիճակներում, այսինքն՝ ազդեցություն ցուցաբերել և փոխել մարդկանց գիտակցությունն ու վարքագիծը:

Այսպիսով, եթե փորձենք ամբողջացնել քաղաքական լիդերության վերաբերյալ մեր ընդհանուր պատկերացումները, ապա քաղաքական լիդերությունը պետք է սահմանենք որպես մեկ անհատի գերիշխանություն որոշակի խմբի վրա, որը պայմանավորված է նրա յուրահատուկ ընդունակություններով և խմբի անդամների բարոյական վերաբերմունքով: Ահա այս տեսանկյունից քաղաքական լիդերն իշխանության ձգտող և կամային բարձր որակներ ունեցող, բարոյական հեղինակությամբ և բանախոսական կարողություններով օժտված անհատականությունն է, որը մարդկանց մոտ առաջացնում է սուբյեկտիվ համակրանք և ձգտում՝ հետևելու այդպիսի լիդերին:

Гарик Керян, Ваге Погосян, Проблема интерпретации понятий политический лидер и лидерство в истории политической мысли - Проблема лидерства в истории политической мысли всегда находилась в центре внимания исследователей. Во все времена одним из главных вопросов политики была роль личности в истории. Вопрос политического лидерства

всегда волновал человечество. Кто должен управлять? Как управлять? Эти вопросы были предметом изучения философов, государственных деятелей и политиков с древних времен, особенно величайших мыслителей Древней Греции (Платон, Плутарх). В дальнейшем большой вклад в изучение этого вопроса внесли такие всемирно известные мыслители, как Н. Макиавелли, П. Гольбах, Дж. Локк, Г. Тард, Ф. Ницше, К. Гельвеций, З. Фрейд, Г. Лассуэлл, М. Вебер и другие мыслители. Практически всех теоретиков-исследователей объединяет одно, согласно которому политический лидер – это представитель больших общественных групп, который должен обладать такими качествами, как патриотизм, благородство, скромность, компетентность, умение любить своих подчиненных. Что же касается современных суждений о политическом лидерстве, то они касаются не только представлений о влиянии власти, но и представлений об управлении. Принято считать, что лидерство как деятельность пронизывает всю систему управления организацией подобно коммуникативному процессу. Проблема в том, что в настоящее время причиной лидерства является не только положение, но и знания. Если человек обладает знаниями, знает, как изменить развитие института, то он сможет стать лидером.

Garik Keryan, Vahe Poghosyan, The Interpretation Issue of the Concepts of Political Leader and Leadership in the History of Political Thought - The problem of leadership in the history of political thought has always been in the focus of attention of researchers. At all times, one of the main issues of politics was the role of the individual in history. The question of political leadership has always worried humanity. Who should manage? How to manage? These questions have been the subject of study by philosophers, statesmen and politicians since ancient times, especially the greatest thinkers of ancient Greece (Plato, Plutarch). In the future, such world-famous thinkers as N. Machiavelli, D'Holbach, J. Locke, G. Tarde, F. Nietzsche, K. Helvétius, S. Freud, H. Lasswell, M. Weber made a great contribution to the study of this issue. and other thinkers. Almost all theorists-researchers have one thing in common, according to which a political leader is a representative of large social groups, who must possess such qualities as patriotism, nobility, modesty, competence, and the ability to love his subordinates. As for modern judgments about political leadership, they concern not only ideas about the influence of power, but also ideas about management. It is generally accepted that leadership as an activity permeates the entire management system of an organization like a communicative process. The problem is that nowadays the cause of leadership is

not only position, but also knowledge. If a person has the knowledge, knows how to change the development of the institution, then he can become a leader.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.03.2022թ.
Գրախոսվել է 04.03.2022թ.

**ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ**

ՄԱՐՏԻՆ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հանրային քաղաքականություն, քաղաքական վերլուծություն, պետություն - հասարակություն համագործակցություն, հանրային իշխանություն, հանրային շահեր:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Պայմանավորված Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո երկրներին նետված մարտահրավերներով, Կարիքյան ճգնաժամով, Էնշտեյն-Ռասել-Կյուրի մանիֆեստի հրամայականներով՝ հանրային քաղաքականության վերլուծությունը ձեռք բերեց նոր արդիականություն: Այս թեմայի ուսումնասիրությունը արդիական է կերպարանափոխման գործընթացում գտնվող հասարակություններում, որոնք «առաջին սերնդի» ժողովրդավարների կատարած գծային ազատական բարեփոխումների արդյունքում հայտնվել են քաղաքական զարգացման ճգնաժամերի մեջ: Պետության անկախության ձեռքբերումից հետո Հայաստանի Հանրապետության առաջնահերթ խնդիրներից մեկը հանդիսացավ հանրային կառավարման նոր համակարգի ու քաղաքացիական հասարակության ձեռքբերումը, ինչպես նաև ժողովրդավարական արժեքների արմատավորումը: Այս բարդ գործընթացում որոշիչ դերակատարում ունեն հանրային իշխանությունը և քաղաքացիական հասարակությունը: ՀՀ-ում պետության և հասարակության բազմաշերտ համագործակցության համակարգի գործունեության արդիականացման կարևորագույն գործընթացը համարվում է հանրային կառավարման արդյունավետության բարձրացման գրավականը: Հասարակության կարծիքը պետք է ընկալելի լինի հանրային իշխանության համար, իրենց հերթին հանրային իշխանության տարբեր համակարգեր էլ պետք է լինեն հասարակական կամքի արտահայտիչը: Ստանձնելով հանրային կառավարման արդյունավետության բարձրացման առաքելությունը և հավատարիմ մնալով մարդու ու քաղաքացու իրավունքների պաշտպանության հանձնառությանը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը կարևորում է կայուն և ուժեղ իշխանության կառույցների դերը հանրային քաղաքականության վերլուծության գործընթացում,

որովհետև այն ժողովրդավարացման գլխավոր երաշխիքն է, որը միաժամանակ իրացնում է մարդկանց ինքնակառավարման՝ քաղաքական գործընթացներին մասնակցության քաղաքացու իրավունքը: Հանրային քաղաքականության վերլուծության առանձնահատկությունների նկատմամբ հետաքրքրությունը շարունակում է մնալ արդիական, քանի որ ժողովրդավարության որակի բարձրացման գործընթացները ենթադրում են քաղաքական համակարգի գործունեության համակողմանի և բազմամակարդակ վերլուծություն:

Քաղաքականության վերլուծությունը քաղաքական խնդիրների լուծումներ մշակելու՝ հասարակական ու վարքաբանական գիտությունների, հասարակական մասնագիտությունների և քաղաքական փիլիսոփայության հիմնական տեսությունների, մեթոդների ու ձեռքբերումների վրա հիմնված գիտաճյուղ է¹: Որպես այդպիսին, քաղաքականության վերլուծությունը բազմափուլ և կրկնվող հետազոտական գործընթաց է, որի ընթացքում իրականացվում է խնդրի ձևակերպումը, նպատակների սահմանումը, այլընտրանքների բացահայտումը, գնահատումը և ընտրությունը²: Այն կարելի է նաև սահմանել որպես լավագույն քաղաքականության ընտրություն այլընտրանքների շարքից՝ բանականության և ապացույցների օգնությամբ³:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՀՀ-ում անկախացումից հետո հասարակական գիտությունների բնագավառ ներմուծվեցին մի շարք հասկացություններ, որոնք չէին կիրառվում հասարակագիտության խորհրդային դպրոցի կողմից: Այդպիսի հասկացություններից մեկն էլ **«հանրային քաղաքականությունն»** է: Հանրային կառավարման տեսանկյունից բավական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այս երևույթի էության բացահայտումը, որը մինչև օրս միանշանակ չի ընդունվում և որոշ դեպքերում անգամ միանգամայն

¹ Հանրային քաղաքականության վերլուծություն, ի.գ.թ. պրոֆեսոր Ա. Շ. Հարությունյանի և տ.գ.դ. Յու Սուվարյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Ե. «Պետական ծառայություն» հրատ. 2005, 304 էջ, 27:

² **Hugh J. Miser and Edward S. Quade**, “Craftsmanship in Analysis,” in Handbook of Systems Analysis: Craft Issues and Procedural Choices, Chichester, Eng.: Wiley, 1988, p. 23.

³ **Duncan MacRae, Jr.**, “Concepts and Methods of Policy Analysis,” Society 16, no. 6, September/October 1979, p. 17.

տարբեր ընկալում կարող է ունենալ. և՛ եզրույթը, և՛ բնագավառը շարունակում են արագորեն զարգանալ¹:

Հանրային քաղաքականության վերլուծման առանձնահատկությունները ներկայացնելու համար դիտարկենք հանրային քաղաքականության մշակման և իրականացման ամբողջ գործընթացը: Հանրային քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը սովորաբար ներառում է չորս փուլ, այդ գործընթացը երբեմն անվանվում է **«քաղաքականության ցիկլ»**, որոնք կազմված են մի քանի հաջորդական գործողություններից.

➤ **Առաջին փուլում** որոշվում, հստակեցվում են հասարակական հիմնախնդիրները և քաղաքականության նպատակները (քաղաքականության նախաձեռնում):

➤ **Երկրորդ փուլում** տեղի է ունենում հանրային (պետական) քաղաքականության մշակում և լեգիտիմացում (քաղաքականության ձևակերպում):

➤ **Երրորդ փուլում** տեղի է ունենում հանրային քաղաքականության իրականացում և վերահսկողություն (քաղաքականության իրագործում):

➤ **Չորրորդ փուլում** հանրային քաղաքականության գնահատում և կարգավորում (քաղաքականության գնահատում)²:

Հանրային քաղաքականության մշակման գործընթացում հիմնական ուշադրությունը կենտրոնանում է այնպիսի ասպեկտների վրա, ինչպիսիք են.

- քաղաքականության մշակման գործընթացը,
- քաղաքականության բովանաղակությունը որոշակի ոլորտում,
- քաղաքականության արդյունքներն ու հետևանքները,
- քաղաքականության հիմնավորման մեթոդները,
- վերլուծական հետազոտությունները և այլն³:

Հանրային քաղաքականության գործընթացի համապարփակ վերլուծությունը ոչ միայն պահանջում է բարձր մասնագիտական հմտություններ, այլև այն ժամանակատար և ծախսատար է⁴: Հանրային քաղաքականության վերլուծության բարդությունն այն է, որ հիմնախնդիրը կարող է այլ միջոցներով լուծվել, անհետանալ կամ դառնալ առավել ընդգրկուն մինչ քա-

¹ **Patton, Carl, et al.** “The Policy Analysis Process.” Basic Methods of Policy Analysis and Planning, New York, Routledge, 2016, p. 23, routledgetextbooks.com/textbooks/9780137495092/.

² **Василик М.А.**, Политология: Элементарн. курс; Учеб. пособие / М.А. Василик, М.С. Вершинин//М.: Гардарики, 2003, с. 142.

³ **Гаджиев К.С.**, Политология: Учеб. для вузов//М.: Логос, 2001, с. 74.

⁴ **Charles E. Lindblom**, “The Science of ‘Muddling Through,’” Public Administration Review 19, no. 2, 1959, pp. 79–88.

ղաքականության գործընթացի ավարտը: Այս է պատճառը, որ ժամանակին ամբողջական վերլուծություն կատարելը հաճախ դառնում է անհնարին¹:

Հանրային քաղաքականության վերլուծությունը, հանրային քաղաքականության բնույթի վերաբերյալ փաստարկումներ կատարելիս հենվում է հասարակական և վարքաբանական գիտությունների վրա: Մինչև նույն ժամանակ այն ունի նաև նորմատիվ բնույթ, քանի որ քաղաքականության բարոյական արժեքն ընդգծելու նպատակով այն հենվում է էթիկայի, հասարակական և քաղաքական փիլիսոփայության, նորմատիվ տնտեսագիտության և որոշումների վերլուծության վրա: Քաղաքականության վերլուծության նորմատիվ հայեցակետը կարևոր է, քանի որ արժեքավոր քաղաքական գիտելիքը ենթադրում է ցանկալի հետևանքների (արդյունքների) և գործողությունների (միջոցների) նախապատվելի տարբերակների ընտրություն՝ մի գործընթաց, որը հիմնվում է էթիկական և արժեքային գնահատականների վրա: Մինչև նույն ժամանակ, «արդյունքների» և «միջոցների» ընտրությունը միմյանց հետ մրցակցող հավասարության, արդյունավետության, ապահովության, ազատության և ժողովրդավարության արժեքների փոխզիջում է պահանջում²: Հանրային քաղաքականության նպատակն արժեքներին և գործողություններին առնչվող տեղեկատվությանը տիրապետելն է:

Հանրային քաղաքականության վերլուծության հիմնական նպատակը քաղաքականության իրականացման գործընթացի կատարելագործումն է: Սա այնքան էլ դյուրին խնդիր չէ, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ քաղաքական կարևորագույն փոփոխություններն աստիճանական են, իրարից անջատ և ենթադրում են որոշակի շահերի հետապնդում: Լայն փոփոխությունները տեղի են ունենում համեմատաբար հազվադեպ, և նրանք ծագում են արտաքին ցնցումներից, այլ ոչ թե գործընթացի ներսում անցկացվող վերլուծության մարզինալ ազդեցությունից: Ինչևէ, բազմադիսցիպլինար հանրային քաղաքական վերլուծությունը կարևոր է քաղաքականության իրականացման մեջ, քաղաքականությանը վերաբերող տեղեկատվության հնարավոր արդյունավետության առումով:

Քաղաքական վերլուծաբանները միակարծիք են, որ հանրային լավ քաղաքական վերլուծությունը նպաստում է «լավ կառավարմանը» (good governance): Այդ արդյունավետությունն ընդգծվում է հատկապես քաղաքական վերլուծության մեթոդները դիտարկելիս:

¹ **Martin Meyerson and Edward C. Banfield**, “Politics, Planning, and the Public Interest,” New York: Free Press, 1955, pp. 12-15.

² **William N. Dunn**. “Public Policy Analysis: An Introduction,” Pearson Education Ltd., New Jersey, 2004, p. 3.

Հիմնախնդրի սահմանման մեթոդները մշակում են հանրային քաղաքականությանը վերաբերող տեղեկատվություն, որն օգտագործվում է տարբեր կարծիքներ և դատողություններ գնահատելու համար: Անհրաժեշտ է նշել, որ հանրային քաղաքականության վերլուծության մեջ հիմնախնդրի սահմանմանը վերապահվում է կենտրոնական դեր, որը կարող է վերաձևակերպվել քաղաքականության գործընթացի հետագա փուլերում¹: Բացի այդ, քաղաքականության մշակման գործընթացի մեջ առավել մեծ կարևորություն ունի օրակարգի սահմանումը: Այն բարդ գործընթաց է, որը ներառում է ինչպես ոչ ակնհայտ, թաքնված կարծիքների և պայմանների բացահայտում, որոնք ախտորոշում են խնդրահարույց իրավիճակը, այնպես էլ մշակված քաղաքականության իրականացման ընթացքում առաջացող խոչընդոտների բացահայտում, հակադիր տեսակետների համադրում, նոր քաղաքական իրավիճակի պլանավորում:

Կանխատեսման մեթոդը տեղեկատվություն է ապահովում այն հետևանքների մասին, որոնք կարող են հաջորդել հիմնախնդրի լուծման համար ընտրված հանրային քաղաքականության կիրառմանը²: Հնարավոր հետևանքների մասին տեղեկատվությունը կուտակվում է դեռևս քաղաքականության մշակման և ձևակերպման փուլում: Կանխատեսումը հնարավորություն է տալիս տարբեր չափանիշներով գնահատել «ապագաների» տարբերակները, հաստատել կիրառվող քաղաքականությունը կամ առաջարկել նորը, բացահայտել և սահմանել քաղաքականության իրականացման ճանապարհին հնարավոր արգելքները և գնահատել քաղաքականության իրագործելիությունը:

Երաշխավորման մեթոդն առկա այլընտրանքներից որևէ մի տարբերակ է ընտրում և երաշխավորում գնահատելով դրա հետևանքներն ու արդյունավետությունը: Այս մեթոդը գործածվում է հանրային քաղաքականության մշակման փուլում: Բացի այդ, բոլոր տարբերակներից ընտրելով որևէ նախընտրելին, վերլուծաբանները սահմանում են ռիսկի և անորոշության հնարավոր աստիճանը, արտաքին գործոնների ազդեցությունը և չարաշահումների հնարավոր չափը, ինչպես նաև որոշում ընտրված քաղաքականության համար վարչական պատասխանատվության սահմանները:

Դիտարկման (մոնիտորինգի) մեթոդն օգտագործվում է քաղաքականության իրականացման փուլում: Այն, գնահատելով կիրառվող քաղաքականությունը, տեղեկատվություն է ապահովում վերջինիս հետևանք-

¹ **George Polya**, “How to Solve It,” New York, Doubleday, 1957, pp. 225–227.

² **Brown, Philip J.** “Forecasts and Public Policy.” *Journal of the Royal Statistical Society. Series D (The Statistician)*, vol. 33, no. 1, Royal Statistical Society, Wiley, 1984, pp. 51–52, <https://doi.org/10.2307/2987714>.

ների մասին¹: Տարբեր գործակալություններ առողջապահության, կրթության, բնակարանաշինության, սոցիալական, գիտության, տեխնոլոգիաների և այլ ոլորտներում պարբերաբար դիտարկում են անցկացնում: Դա հնարավորություն է տալիս՝ բացահայտելու.

➤ մշակված հանրային քաղաքականության իրականացման համար անհրաժեշտ համագործակցության և զիջումների չափն ու պայմանները,

➤ քաղաքական ծրագրերի չկանխատեսված հետևանքները,

➤ ծրագրի իրականացման հնարավոր խոչընդոտներն ու արգելքները,

➤ ծրագրից հնարավոր շեղումները,

➤ շեղումների դեպքում պատասխանատվություն կրողներին:

Գնահատման մեթոդի օգնությամբ կատարվում է քաղաքականության ակնկալվող և իրական արդյունքների վերաբերյալ տեղեկատվության մշակում: Գնահատումն իրականացվում է քաղաքականության ընտրության, հարմարման, փոխանցման, ամփոփման փուլերում: Գնահատումը ոչ միայն հիմնախնդրի լուծման վերաբերյալ եզրակացություններ է տալիս, այլև գնահատում է այն արժեքները, որոնք ուղղորդում են քաղաքականությունը: Այն մշակում է այնպիսի շտկումներ, փոփոխություններ, որոնք կնպաստեն խնդիրների լուծմանը և խնդրահարույց իրավիճակի հաղթահարմանը²:

Այս ամենից գալիս ենք այն եզրակացության, որ հանրային քաղաքականությունը ունի երկու հիմնական դերակատարներ ու հենց այդ դերակատարների տեսանկյունից էլ պետք է դիտարկել հարցի էությունը: Դրանք են նախնառաջ պետությունը և քաղաքացիական հասարակությունը: Սկզբունքորեն այս երկու դերակատարները իրականացնում են հանրային քաղաքականության մշակման, իրականացման և վերլուծության ամբողջ գործընթացը:

Հանրային կառավարման համակարգում գերակա դերակատար է պետությունը, որը մշակում է հանրային քաղաքականությունը և ապահովում համակարգի բնականոն արդիականացումը: Պետությունը, որպես համագգային ինստիտուտ ներկայացնում է հանրության շահերը, միաժամանակ երաշխավորում է մասնավոր շահերի պաշտպանության իրա-

¹ **Waterman, Richard W., and B. Dan Wood.** “Policy Monitoring and Policy Analysis.” Journal of Policy Analysis and Management, vol. 12, no. 4, Wiley, Association for Public Policy Analysis and Management, 1993, pp. 685–686, <https://doi.org/10.2307/3325346>.

² Հանրային քաղաքականության վերլուծություն, ի.գ.թ. պրոֆեսոր Ա. Շ. Հարությունյանի և տ.գ.դ. Յու Սուվարյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Ե. «Պետական ծառայություն» հրատ. 2005, 304 էջ, 27:

վունքը¹: Այլ հանրային ինստիտուտները, այդ թվում նաև քաղաքացիական ինստիտուտները, որոնք ներկայացնում են մասնավոր, խմբային, կորպորատիվ շահեր, միննույն է, չեն կարող իրենց վրա վերցնել հանրային իշխանության գործառույթը: Այս համատեքստում պետության էությունը տարաբնույթ կառուցակարգերի մշակումն է՝ մասնավոր շահերը համընդհանուր շահին համադրելու համար²: Հակառակ դեպքում հասարակությունը կորցնում է վստահությունը պետության հանդեպ: Սակայն, պետությունը գերծ չէ մասնավոր շահերի որոշակի ազդեցությունից: Այն պետություններում, որտեղ մասնավոր շահերը գերազանցում են հանրայինը, ժողովրդավարության որակը ցածր է³:

Հայաստանի Հանրապետությունը հանրային քաղաքականության գործընթացի արդյունավետությունը բարձրացնելու և հասարակական հատվածի հետ արդյունավետ համագործակցություն ապահովելու համար ձևավորել է Հանրային խորհուրդը, որի նպատակներն են⁴.

➤ ՀՀ քաղաքացիների, հասարակական միավորումների շահերի ներկայացումը հանրային քաղաքականության մշակման և իրականացման գործում,

➤ պետական և հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում ծառացած խնդիրների վերհանումը, քննարկումը, առաջարկությունների ներկայացումը թե՛ պետական մարմիններին, թե՛ հասարակությանը,

➤ քաղաքացիական հասարակության կայացմանը նպաստող ավանդույթների ձևավորումը,

➤ ՀՀ քաղաքացիների, հասարակական միավորումների օրինական շահերի, իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությանն ուղղված քաղաքացիական նախաձեռնությունների իրականացման աջակցումը:

Այս համատեքստում ՀՀ-ում կարևորվում է հատկապես երկխոսությունը պետություն-հասարակություն շահագրգիռ կողմերի միջև, որպեսզի պարզ լինի վերջիններիս հեռանկարները հանրային քաղաքականության վերլուծության գործընթացում:

¹ Public Administration and Democratic Governance: Governments Serving Citizens, 7th Global Forum on Reinventing Government Building Trust in Government, Vienna, Austria, pp 3-6.

² Knoepfel, Peter, et al. "Public Policy Analysis." 1st ed., Bristol University Press, 2007, pp 39–45, <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qgz7q>.

³ Մարգարյան Մ. Մ., Հանրային կառավարման համակարգի արդիականացումը որպես բազմավեկտոր գործընթաց, <https://mmargaryan.wordpress.com/2016/09/29/հանրային-կառավարման-համակարգի-արդիա/>:

⁴ ՀՀ Ազգային ժողով. «Հանրային խորհրդի մասին» ՀՀ օրենք. 7 Մարտի 2018. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=120555>

Հանրային կառավարման համակարգի արդիականացան գործընթացներում ժողովրդավարական համակարգերի արդյունավետ կենսագործունեության համար անհրաժեշտ պայման պետք է դիտարկել հանրային քաղաքականության վերլուծության գործում կառավարողների և կառավարվողների միջև հարաբերությունների բնույթի փոփոխության հանգամանքը: Այն առաջին հերթին ենթադրում է, որ հասարակությունը պետք է դիտել որպես քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացի մասնակից և որոշումների իրականացման նկատմամբ վերահսկողություն կատարող:

Այս համատեքստում կարծում ենք, որ առանցքային նշանակություն ունեցող գործիք պետք է համարել հանրային քաղաքականությունը, քանզի այն միակ ոլորտն է, որտեղ ուրվագծվում են իշխանության և հասարակության փոխհարաբերությունների հիմնական ձևերն ու կառուցակարգերը¹: Ներկայացուցչականության ինստիտուտի և իշխանության լեգիտիմության առկա ճգնաժամերի պայմաններում հանրային քաղաքականությունը դառնում է իշխանության միակ ռեսուրսը, որը թույլ է տալիս հասարակության հետ ուղղակի աշխատանքի միջոցով ոչ միայն շեշտակիորեն բարձրացնել ժողովրդավարական ընթացակարգերի արդյունավետությունը, այլ նաև լուծել իշխանության լեգիտիմության խնդիրը: Հատկանշական է, որ հայաստանյան վերջին տարիների փորձը ևս ցույց է տալիս, որ իշխանության և դրանից ածանցյալ քաղաքական ինստիտուտների հանդեպ հանրային բավականին ցածր վստահության պատճառներից մեկը ոչ արդյունավետ կառուցակարգերով իրականացվող հանրային քաղաքականությունն է: Նվազ թափանցիկ, նվազ հրապարակային և սոցիալական պատասխանատվության ցածր մակարդակի հանրային քաղաքականության վարման արդյունքում քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացում հաճախ կա՛մ չի ապահովվել հանրային լայն մասնակցություն, կա՛մ փորձ է կատարվել ապահովել զուտ նմանակող մասնակցություն: Ավելին, կարելի է պնդել, որ առանձին դեպքերում հանրային քաղաքականությունն իշխանության կողմից օգտագործվել է որպես հանրային կարծիքը մանիպուլացնելու գործիք, իսկ ընդդիմությունն էլ այն դիտարկել է առավելապես իշխանության հասնելու սեփական նպատակները բավարարելու միջոց:

¹ **Mettler, Suzanne, and Joe Soss.** “The Consequences of Public Policy for Democratic Citizenship: Bridging Policy Studies and Mass Politics.” *Perspectives on Politics*, vol. 2, no. 1, American Political Science Association, Cambridge University Press, 2004, pp. 55–73, <http://www.stor.org/stable/3688340>.

Տեղ է գտնում նաև այն վտանգավոր գործելակերպը, երբ ոչ թե ինստիտուտներն են որոշում հանրային քաղաքականության դերակատարների գործունեության շրջանակը, այլ հենց դերակատարներն են այդ ինստիտուտները ենթարկում սեփական պահանջմունքներին՝ ըստ էության դուրս թողնելով հանրությանը՝ որպես հանրային քաղաքականության միակ լեգիտիմ շահառուի¹: Պատահական չէ, որ 2011 - 2013 թվականներին միայն Հայաստանում արձանագրվել են ավելի քան երեք տասնյակ քաղաքացիական նախաձեռնություններ, որոնցից շատերը շարունակվել են նաև հետագայում (Մաշտոցի պուրակի պահպանմանը նվիրված, «Վճարում ենք 100 դրամ», «Դեմ եմ», «Էլեկտրիկ Երևան» և բազմաթիվ այլ քաղաքացիական նախաձեռնություններ)²: Գործնականում այս և այլ դեպքերում քաղաքացիական լայն զանգվածների համախմբումը եղել է հանրային քաղաքականության սուբյեկտների կողմից ընդունված քաղաքական որոշումների արձագանք, և դա այն դեպքում, երբ այդ որոշումները փաստորեն շոշափել են հանրային լայն, առանձին դեպքերում ամբողջ հանրության («Վճարում ենք 100 դրամ», «Դեմ եմ», «Էլեկտրիկ Երևան») շահերը, սակայն այդ ամենին հանրության առնչությունը եղել է ոչ թե նախագծման ու պլանավորման փուլերում, այլ ավելի ուշ՝ որոշումների իրականացման փուլում: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ ինչ-որ առումով այդ որոշումներից շատերը զուրկ են եղել հանրային լեգիտիմության հիմքից: Պատահական չէ, որ հանրային քաղաքականության հիմնահարցը դիտարկելիս միշտ առանցքային կարևորություն են ստանում հենց հանրային մասնակցությունը և հանրության կողմից դրանց աջակցությունը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ հանրային քաղաքականության վերլուծության գործընթացում ընդգրկված են քաղաքականության բազմաթիվ սուբյեկտներ, որոնք իրենց ուրույն դերն ու գործառույթն ունեն քաղաքականության վերլուծության տարբեր փուլերում, սակայն տվյալ գործընթացներում հատկապես կարևոր է շեշտել պետության և հասարակության փոխհամագործակցության կարևորությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարական կերպափոխման համատեքստում հանրային քաղաքականության գործընթացում անհրաժեշտ է հատկա-

¹ Dunlop, Claire A. "Policy Learning and Policy Failure." 1st ed., Bristol University Press, 2020, pp. 23-21, <https://doi.org/10.2307/j.ctvtv942g>.

² Gevorgyan V., Bagiyani A., "Online versus Offline Activism: The Case of Armenia." Caucasus Research Resource Centers, 2015, p. 7.

պես կարևորել քաղաքացիական մասնակցության մակարդակի բարձրացումը, որն էլ իր հերթին ապահովում է հանրային կառավարման համակարգի բնականոն արդիականության արդյունավետությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարական համակարգերի արդյունավետ կենսագործունեության համար անհրաժեշտ պայման է հանրային քաղաքականության վերլուծության գործում կառավարողների և կառավարվողների միջև հարաբերությունների բնույթի փոփոխության հանգամանքը: Այն առաջին հերթին ենթադրում է, որ պետք է դիտել հասարակությունը որպես քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացի մասնակից և որոշումների իրականացման նկատմամբ վերահսկողություն կատարող: Հատկանշական է, որ հայաստանյան վերջին տարիների փորձը ևս ցույց է տալիս, որ իշխանության և դրանից ածանցյալ քաղաքական ինստիտուտների հանդեպ հանրային բավականին ցածր վստահության պատճառներից մեկը ոչ արդյունավետ կառուցակարգերով իրականացվող հանրային քաղաքականությունն է, որը էականորեն նվազեցնում է ժողովրդավարական ընթացակարգերի արդյունավետությունը, ինչպես նաև կասկածի տակ դնում իշխանության լեգիտիմությունը:

Այս համատեքստում հատկապես կարևոր է ՀՀ պետական կառավարման համակարգում քաղաքականության վերլուծաբանների դերի և նշանակության վերաբերումը, որը հնարավորություն կընձեռի հանրային քաղաքականությունները մշակել և իրականացնել քաղաքացիների կարիքներին համապատասխան՝ միաժամանակ հաշվի առնելով ժողովրդավարական վարչաձևի առանձնահատկությունները և հրամայականները: Մասնագետների տվյալ խմբին է վերապահված պետություն-հասարակություն շահագրգիռ կողմերի միջև արդյունավետ երկխոսության հաստատումը, որպեսզի պարզ լինեն հասարակական լայն խմբերի դիրքորոշումները հանրային քաղաքականության վերլուծության գործընթացում:

Мартин Агаджанян, Особенности демократической трансформации анализа государственной политики в РА - В результате данной статьи можно констатировать, что в процесс анализа государственной политики вовлечено множество акторов, которые имеют свою роль и функции на разных этапах анализа политики, однако следует особо подчеркнуть важность взаимодействия государства и общества в этих процессах. В условиях демократических преобразований в Республике Армения жизненно необходимо повысить уровень гражданского участия в процессе анализа государственной политики, что, в свою очередь, обеспечивает эффективность нормальной модернизации системы государственного управления.

Необходимым условием эффективного функционирования демократической системы в Республике Армения является изменение характера взаимоотношений власти и граждан в процессе государственной политики. Прежде всего, это предполагает, что общество следует рассматривать как участника процесса принятия политических решений и контролера за их выполнением. Примечательно, что опыт последних лет в Республике Армения показывает, что одной из причин достаточно низкого доверия населения к власти и производным от нее политическим институтам является государственная политика, проводимая неэффективными механизмами, что значительно снижает эффективность демократических процедур, а также ставит под сомнение легитимность власти.

Martin Aghajanyan, The Peculiarities of Democratic Transformation of Public Policy Analysis in RA - As a result of this article, it can be stated that in the process of public policy analysis, many actors are involved, who have their own role and function in different stages of policy analysis, however, the importance of state-society cooperation in these processes should be especially emphasized. In the context of democratic transformation in the Republic of Armenia, it is vital to increase the level of civic participation in the process of public policy analysis, which in turn ensures the effectiveness of the normal modernization of the public administration system. A necessary condition for the effective functioning of the democratic system in the Republic of Armenia is the change in the nature of the relationship between the authorities and the citizens in the public policy process. First of all, this presupposes that society should be viewed as a participant in the political decision-making process and a controller over the implementation of decisions. It is noteworthy that the experience of recent years in the Republic of Armenia shows that one of the reasons for the rather low public confidence in the government and its derivative political institutions is the public policy pursued by inefficient mechanisms, which significantly reduces the effectiveness of democratic procedures, as well as questions the legitimacy of the government.

Ուղարկվել է խմբագրություն 05.02.2022թ.
Գրախոսվել է 14.02.2022թ.

**ԷԳԵՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՍՐԱՅՈՒՄԸ
ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

ՌԱՖԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հունաստան, Թուրքիա, ԵՄ, Իմիա-Քարդաք, Պապանդրեու, Էգեյան կղզյակներ, Էգեյան հիմնահարց, «գորշ գոտիներ» խնդիր:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սառը պատերազմի ավարտը և սոցիալի փլուզումն էական փոփոխություններ մտցրեցին միջազգային հարաբերությունների համակարգում՝ մեծ ազդեցություն թողնելով բոլոր երկրների, այդ թվում Հունաստանի և Թուրքիայի միջազգային դերի վրա: Սառը պատերազմի ավարտումով և ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միաբնեռ աշխարհի ձևավորումով մի կողմից վերացավ սառը պատերազմյան լարվածությունն աշխարհում, սակայն, մյուս կողմից թե՛ կետեր առաջացան Հունաստանի և Թուրքիայի հարևանությամբ՝ Բալկաններում, Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում:

Հունաստանում հույս ունեին, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ստրատեգիական հետաքրքրությունը ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ-ի համար: Սակայն, 1990-ական թթ. Թուրքիան ոչ միայն չկորցրեց իր կարևորությունն ԱՄՆ-ի համար, այլ ընդհակառակը, սկսեց ԱՄՆ-ի կողմից ընկալվել որպես կարևոր հենարան՝ արևմտյան ազդեցությունն Անդրկովկաս և Միջին Ասիա տարածելու ուղղությամբ: ԱՄՆ-ի համար կարևորության աճին զուգահեռ, սակայն, 1990-ական թթ. էապես աճել էին Թուրքիայի և եվրոպական երկրների միջև լարվածությունը, որոնք հույն-թուրքական հակամարտությունում սովորաբար աջակցում էին ԵՄ-ի անդամ Հունաստանին:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո, առաջին տարիներին, ըստ էության միջազգային դրության փոփոխման պայմաններում, հույն-թուրքական հակամարտությունը որոշակիորեն մեղմացել էր և երկրորդ պլան էր մղվել: 1990-ական թթ. սկզբին, Հունաստանի և Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքական ասպարեզում, ավելի մեծ կարևորություն էին ձեռք բերել Բալկանյան և անդրկովկասյան ուղղությունները: Այստեղ կարևոր է նշել, որ Հունաստանը և Թուրքիան Բալկաններում, Անդրկովկասում և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքում աջակցում էին տարբեր կողմերի և ձգտում էին միմյանց նկատմամբ հնարավորինս մեծ առավելություն ստա-

նալ: Պետք է նշել նաև, որ Հունաստանի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում բավական անհանգստացնում էր Թուրքիային: Թուրքիայի կառավորող շրջանները հատկապես անհանգստացած էին Հունաստանի, Թուրքիայի հարևան երկրների հետ երկկողմ ու բազմակողմ ռազմական համագործակցություն հաստատելու քայլերից: Այսպես օրինակ՝ 1990-ական թթ. առաջին կեսին, Հունաստանը ռազմական ոլորտում համագործակցության պայմանագրեր ստորագրեց ու սերտ հարաբերություններ հաստատեց Բուլղարիայի, Սիրիայի, Իրանի ու Ռուսաստանի, իսկ 1996թ.-ին՝ նաև Հայաստանի հետ¹:

ԷԳԵՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՄՐԱՅՈՒՄԸ

1990-ական թթ. սկզբին, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա որոշակի բարելավումն ուներ նաև ներքին քաղաքական պատճառներ: Թուրքիայում մինչև 1993 թ.-ը շարունակում էր իշխանության մնալ Հունաստանի նկատմամբ չափավոր դիրքորոշում ունեցող նախագահ Թուրգութ Օզալը, իսկ Հունաստանում՝ 1990-1993 թթ. իշխանությունը պատկանում էր «Նոր դեմոկրատիա» կուսակցությանը՝ Կոնստանտինոս Միցոտակիսի գլխավորությամբ, ով հիմնականում կենտրոնացած էր երկրի առաջ ծառացած տնտեսական խնդիրների լուծման վրա և Թուրքիայի նկատմամբ նույնպես ուներ չափավոր դիրքորոշում: Ամեն ինչ փոխվում է սակայն, երբ 1991 թ. Թուրքիայում վարչապետ է դառնում Հունաստանի նկատմամբ ավանդական կոշտ, պահպանողական քաղաքականության կողմնակից Սուլեյման Դեմիրելը, իսկ 1993 թ. Հունաստանում՝ ՊԱՍՈԿ-ը (Համահունակ սոցիալիստական շարժում)՝ Անդրեաս Պապանդրեուի գլխավորությամբ:

Պապանդրեուն, իշխանության գալու հենց սկզբից, սկսում է ակտիվ քննադատել իր նախորդ Միցոտակիսի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ: Կրկին իշխանության գալով, Պապանդրեուն Թուրքիայի նկատմամբ քաղաքականությունը բավական կոշտացնում է: Արդեն 1993 թ. նոյեմբերին, Կիպրոսի Գլաֆկոս Կլիրիդիսի Աթենք այցի ժամանակ, հրապարակվում է նոր «Համատեղ պաշտպանական դոկտրինան», որով.

1. Կիպրոսը ներառվում էր Հունաստանի պաշտպանական գոտում:
2. Հունաստանը Թուրքիայի հնարավոր հարձակումը Կիպրոսի (կղզու հունական մաս) վրա համարելու էր հարձակում իր վրա և casus belli:

¹ **Հովսեփյան Լ.**, Թուրքիայի պաշտպանական համակարգի արդիականացումը և անվտանգության ոլորտի բարեփոխումները, Երևան, 2014, էջ 48:

3. Հունաստանը և հույն-կիպրացիների կառավարությունը պետք է համատեղ ձևավորեին և իրականացնեին իրենց պաշտպանական ծրագրերը:

4. Երկու կառավարությունները պետք է համաձայնեցնեին իրենց որոշումների կայացումը և գործողությունները միջազգային ասպարեզում¹:

Ավելորդ է նշել, որ Կիպրոսի հետ կնքված այս «Համատեղ պաշտպանական դոկտրինան» բավական վատ ընդունվեց Թուրքիայում: Բացի սրանից, Թուրքիայում մեծ անհանգստություն էր առաջացրել նաև հույն պատգամավոր Կոստաս Բադովասի խոսքերը 1993 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի քրդերի Դեմոկրատական կուսակցության համագումարին, որտեղ նա հաջողություն էր ցանկացել խիզախ քուրդ ժողովրդին իրենց պայքարում և նշել, որ հույները համակրում են իրենց իրավացի պայքարին և ի սրտե աջակցում են²:

1990-ական թթ. կեսերին, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա այլ խնդիրների հետ համատեղ, կրկին սրվում է Էգեյան հիմնահարցը: Հունաստանը պատրաստվում էր ուժի մեջ մտնել 1982 թ. ՄԱԿ-ի Շովային իրավունքի վերաբերյալ կոնվենցիան և 1994 թ. նոյեմբերի 16-ին հայտարարում է, որ Էգեյան ծովում իր տարածքային ջրեր է համարում ավիամերձ 12 մղոն³: Ավելին, 1995 թ. մայիսի 31-ին, Հունաստանի խորհրդարանն այս որոշմանն օրենքի ուժ է տալիս, ինչին ի պատասխան, 1995 թ. հունիսի 8-ին, թուրքական ԹԱՄԺ-ը (Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով) պաշտոնապես հայտարարում է, որ այս օրենքի ընդունումը համարում է սպառնալիք Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությանը և *casus belli* (պատերազմի պատճառ)⁴: Չնայած Հունաստանն ի վերջո տեղի տվեց և չկիրառեց այս որոշումը, սակայն ցույց տվեց, որ երբեք չի պատրաստվում հրաժարվել իր այս հաղթաթղթից:

1990-ական թթ. կեսերին, Էգեյան հիմնահարցին վերաբերող կետերից էր նաև 1995 թ.-ից սկսված Հունաստանի Էգեյան հեռավոր անմարդաբնակ կղզիներն ու կղզյակները բնակեցնելու քայլերը⁵: Հունաստանի կղզիների բնակեցման այս քայլերն ունեին հստակ նպատակ: Ըստ 1982

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 802.

² Նույն տեղում:

³ **Tayyar A.**, Ege Sorunları ve Türk-Yunan ilişkileri, s. 55, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36441>.

⁴ **Pazarci H.**, Ege Sorunları Paneli Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss. 184-185.

⁵ Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by **Aydın M. and Ifantis K., L.** and N. Y., 2004, p. 100.

թ.-ի ՄԱԿ-ի Ծովային իրավունքի վերաբերյալ կոնվենցիայի 121 հոդվածի 3 պարբերության, այն «ծովային ժայռերը, կղզիները և կղզյակները, որոնք իրենք իրենց համար չեն կարող ապահովել մարդկանց բնակությունը կամ տնտեսական կյանքը, չունեն բացառիկ տնտեսական գոտի կամ մայրցամաքային շելֆ»¹: Այս խնդիրը Հունաստանն ըստ էության բնակեցումով լուծում էր: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս քայլերը ևս մեծ դժգոհություն էին առաջացրել Թուրքիայում:

1996 թ. հունվարին, Էգեյան հիմնահարցի սրացման պատճառով, Հունաստանը և Թուրքիան հայտնվում են պատերազմի իրական վտանգի առաջ: 1996 թ. Էգեյան ճգնաժամը սակայն, ի տարբերություն 1976 թ. և 1987 թ. Էգեյան ճգնաժամերի, կապված չէր էներգակիրների համար պայքարի հետ: Այն ավելի շուտ ներքին քաղաքական պատճառներ ուներ: Թուրք հետազոտող Ահմեդ Էվլինը խոսելով այս ճգնաժամի մասին նշում էր, որ և՛ Հունաստանում և՛ Թուրքիայում հասարակական կարծիքը բավական հեշտ էր մանիպուլացնել պոպուլիստական կարգախոսներով: Սա հաշվի առնելով, երկու կողմերի քաղաքական գործիչները հաճախ էին երկկողմ խնդիրներն օգտագործում իրենց կարճաժամկետ քաղաքական շահերի համար: Բացի նրանցից, նույնիսկ ավելի հաճախ այս խնդիրներն օգտագործվում էին նաև ԶԼՄ-ների կողմից, որոնք իրենց շահերն ունեին հասարակական զգացմունքների բորբոքման մեջ: Այստեղ հատկապես կարևոր է շեշտել 1996 թ. Էգեյան ճգնաժամի մեջ թուրքական «Հյուրիյեթ» օրագրի դերը²:

1996 թ. հունվարյան ճգնաժամը սկսվեց Հունաստանի և Թուրքիայի իշխանությունների համար բավական խառը ժամանակահատվածում: 1996 թ. հունվարին Հունաստանում և ՊԱՍՈԿ-ի ներսում տեղի էր ունենում ներքին իշխանափոխություն՝ Անդրեաս Պապանդրեուին փոխարինելու էր եկել Կոստաս Սիմիտիսը, ով Հունաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ ուներ Պապանդրեուի քաղաքականությունից եականորեն տարբերվող տեսակետներ:

Սիմիտիսի քաղաքականության էությունը հասկանալու համար պետք է նշել, որ նա Պապանդրեուի կառավարությունում երկար ժամանակ զբաղվել էր Հունաստանի տնտեսական խնդիրներով և բավական լավ էր գլուխ հանում ԵՄ-ի հետ հարաբարություններից³: Սիմիտիսն ընդ-

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808-809.

² Bahcheli T., Couloumbis T., Carley P., Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, Washington, 1997, p. 5.

³ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 804.

հանրապետ Բավական քննադատաբար էր վերաբերվում Պապանդրեուի վարած քաղաքականությանը և նրա «թուրքական սպառնալիքով» տարված լինելուն: Նա հատկապես դեմ էր սպառնալիքության վրա ծախսվող ահռելի միջոցներից, որոնք մեծ խնդիրներ էին ստեղծում տնտեսության համար: Բացի դրանից, Սիմիտիսը համարում էր, որ Հունաստանի ռազմականացումը Բավական բացասաբար է գնահատվում ԵՄ-ի կողմից: Այսպիսով, չնայած նրա կուսակցության ոչ արևմտամետ լինելուն, Սիմիտիսի արտաքին քաղաքականությունն արևմտամետ էր և շարունակում էր Վենիզելոսի և Կարամանլիսի արտաքին քաղաքական գիծը¹:

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ Սիմիտիսն արտաքին քաղաքական հարցերով այնքան էլ հետաքրքրված չէր և հիմնականում կենտրոնացած էր ներքին քաղաքականության վրա²: Նրա վերջնական նպատակը ԵՄ-ի կազմում տնտեսապես և մշակութային առումով ուժեղ Հունաստանի ստեղծումն էր, որը պետք է օրինակ դառնար ԵՄ-ի կազմ նոր մտնող երկրների համար³: Թուրքիայի նկատմամբ քաղաքականությունը ևս Սիմիտիսը ցանկանում էր վերանայել, սակայն, այս ոլորտում էական հաջողությունների չի հասնում: Պատճառը հունական հասարակության մոտ Բավական արմատացած «թուրքական սպառնալիքի» առկայությունն էր և նրա իշխանության գալու հենց սկզբից սկսված էգեյան ճգնաժամը:

Թուրքական իշխանություններն իրենց հերթին, 1996 թ. ճգնաժամի նախօրեին, բախվել էին ներքաղաքական դժվարությունների և անկայունության հետ: 1995 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած համընդհանուր ընտրությունների արդյունքում Բավական խառը պատկեր էր ստացվել: Ոչ մի կուսակցություն չէր ստացել քիչ թե շատ կայուն կառավարություն ստեղծելու համար բավարար ձայներ: Այսպես օրինակ՝ «Բարօրություն» կուսակցությունը հավաքել էր ձայների 21%-ը, իսկ «Մայր հայրենիք» և «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցությունները՝ մոտ 19%-ը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս վերջին երկու կուսակցություններն ընտրողների աչքում գաղափարական առումով նույնական էին: Սակայն, այս գաղափարական նմանությունը չէր օգնում նրանց աշխատել միմյանց հետ: Նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում էր վերացնել մյուս կուսակցությանը՝ իրար անվանելով «կեղծ»⁴: Ինչևէ, նրանք ի վերջո ստեղծում են կոալիցիոն կառավա-

¹ Նույն տեղում, էջ 805:

² **Athanassopoulou E.**, Greek foreign policy and the Middle East: from possibility to fulfilment?, Byzantine and Modern Greek Studies, Vol. 34, No. 2, 2010, p. 226.

³ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by **Baskin O.**, Salt Lake City, 2010, p. 805.

⁴ **Kalaycıoğlu E.**, Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, N. Y., 2005, p. 156.

րություն, որը սակայն 114 օր անց փլուզվում է՝ էլ ավելի խորացնելով երկրի ներսում անկայունությունը:

1996 թ. էգեյան ճգնաժամը թեև իր սրման գագաթնակետին հասավ հունվարին, սակայն, այն սկիզբ էր առել դեռևս մեկ ամիս առաջ: 1995 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Թուրքիայի համընդհանուր ընտրությունների օրը, թուրքական «Ֆիզեն Աքաթ» նավը, էգեյան ծովի Իմիա (թուրքերեն Քարդաք կամ Իկիզչե) ժայռախմբի մոտ ծանծաղուտում հայտնվեց: Թուրքական նավի օգնության ազդանշանին արձագանքեցին և օգնություն ցույց տվեցին հունական փրկարար նավերը, ինչն էլ կոնֆլիկտի պատճառը հանդիսացավ: Դեկտեմբերի 29-ին Թուրքիան Անկարայում Հունաստանի դեսպանին է փոխանցում բողոքի նոտա, պնդելով, որ Քարդաքի ժայռերը թուրքական տարածք են: Հունաստանն իր հերթին չի համաձայնվում այս պնդման հետ՝ հղում կատարելով 1932 թ. Իտալիայի և Թուրքիայի միջև համաձայնությանը, որով վերջինս Իմիայի կղզյակները ճանաչել էր իտալական Դոդեկանեսյան կղզիների մաս¹:

Այս միջադեպն ըստ էության պարտավոր էր արագ հարթվել և դուրս չգալ դիվանագիտական շրջանակից, եթե չխառնվեին հունական և թուրքական զլմ-ները: Միջադեպին առաջինն անդրադարձավ հունական մասնավոր Antenna հեռուստաալիքը, որը սա ներկայացրեց որպես զլխավոր լուր և հունական տարածքի դեմ ուղղված «թուրքական սադրանք»²: Այս լուրից հետո, հունական հարևան Կալիմնոս կղզու դեկավարը կղզու քահանայի և ֆուտբոլային թիմի անդամների հետ ափ իջավ Իմիա ժայռախմբում և այնտեղ հունական դրոշ քարձրացրեց: Մի քանի օր անց այս ամենի մասին իմացան թուրքական հեռուստաընկերությունները և օրաթերթերը, որոնք սկսեցին իրենց սեփական տեղեկատվական արշավը: Թուրքական «Հյուրիյեթ» օրագրի լրագրողները, հունական դրոշի քարձրացումը բնութագրելով որպես հունական «սադրիչ գործողություն», մեկնեցին Իմիա և հունական դրոշը փոխարինեցին թուրքականով³: Զլմ-ների այս գործողություններն ըստ էություն Իմիա-Քարդաքյան ճգնաժամի բռնկման կարևոր դրդապատճառներից մեկը հանդիսացան:

Հունական կողմն այս ամենին պատասխանեց հունվարի 29-ին՝ ռազմածովային ուժերին ժայռախումբ ափ իջեցնելով և հունական դրոշը վերականգնելով: Այս իրադարձությունների վերաբերյալ Անկարայում հապճեպ սկսված քննարկումն ավարտվեց վարչապետ Թանսու Չիլլերի

¹ **Heraclides A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 134.

² Նույն տեղում, էջ 134-135:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

կոչով. «Այդ դրոշն իջնելու է, այդ զինվորները հեռանալու են»¹: Այս իրավիճակը ճանաչված հետազոտող Բասքըն Օրանը համարում էր Չիլլերի համար լավ հնարավորություն՝ արտաքին խնդրով հասարակության ուշադրությունը ներքին քաղաքականությունից շեղելու համար²: Հույն հետազոտող Ալեքսիս Հերակլիդիսը նույնպես համարում էր, որ այս լարվածությունը ձեռնառու էր Չիլլերին՝ սեփական շահերից ելնելով, քանի որ օգտվելով սրանից, նա կկարողանար պահպանել վարչապետի պաշտոնն ընդդեմ իր հիմնական հակառակորդ Մետուք Յըլմազի³:

Հունվարի 31-ին, Թուրքիայի հատուկ ուժերը նույնպես ափ են իջնում Իմիա-Քարդաքում և զբաղեցնելով երկրորդ ժայռը, բարձրացնում են թուրքական դրոշը: Ստեղծվում է չափազանց լարված իրավիճակ, երբ հունական ու թուրքական զինված ուժերը, զբաղեցնելով երկու ժայռերը, իրարից հեռու էին ընդամենը 325 մետր⁴: Կոնֆլիկտն ի վերջո հաջողվում է լիցքաթափել ԱՄՆ-ի ջանքերով: ԱՄՆ-ը սպառնում է յուրաքանչյուր կողմին, որ առաջինը կրակողը կգնդակոծվի իր բանակի կողմից⁵: ԱՄՆ-ի նախագահ Քլինթոնի ջանքերով երկու կողմերն ի վերջո համաձայնվում են իջեցնել դրոշները և հետ քաշել զորքերը:

ԱՄՆ-ի միջամտությունից և լարվածության թուլացումից հետո, Հունաստանի վարչապետ Սիմիտիսը սկսում է ակտիվ քայլեր ձեռնարկել ԵՄ-ին նույնպես այս կոնֆլիկտում ներգրավելու ուղղությամբ: Նա այս խնդրի հետ կապված այցեր է սկսում ԵՄ-ի երկրներ՝ Հունաստանի տեսակետները ներկայացնելու և աջակցություն ստանալու նպատակով: Այսպիսով, Սիմիտիսը փորձում էր Հունաստան-Թուրքիա հակամարտությունն աստիճանաբար վերածել ԵՄ-Թուրքիա հակամարտության:

Պետք է նշել, որ ԵՄ-ն ուներ ավելի շուտ հունամետ դիրքորոշում: 1996թ. փետրվարի 15-ին, Եվրոպական Խորհրդարանն Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամի վերաբերյալ ընդունում է հատուկ որոշում, որով շեշտում էր, որ 1923 թ., 1932 թ., 1947 թ. պայմանագրերով Իմիա-Քարդաք ժայռերը Տասներկու կղզիների մաս են կազմել: Թուրքիան մեղադրվում էր նաև Հունաստանի ինքնիշխանության նկատմամբ վտանգավոր սպառնալիքներ հնչեցնելու մեջ և վերջինիս կոչ էր արվում հարգել միջազգային պայ-

¹ «Kardak krizi» belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=_xi9B1nsCBQ:

² Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 806.

³ **Heracles A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 135.

⁴ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 806.

⁵ **Kalaycıoğlu E.**, Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, N. Y., 2005, p. 160.

մանագրերը¹: Բացի դրանից, Եվրոպական հանձնաժողովը, համերաշխություն հայտնելով Հունաստանի հետ, հիշեցնում էր, որ Թուրքիայի Եվրոպական միության Մաքսային միություն մտնելը նախատեսում էր, ի թիվս այլ բաների, որ Թուրքիան պետք է կառուցեր իր հարաբերությունները Եվրոպայի հետ՝ հարգելով միջազգային օրենքները և բացառելով ուժի սպառնալիքը կամ կիրառումը²:

Թուրքիան ինչքան էլ չէր ցանկանում և մշտապես դեմ էր հանդես գալիս հույն-թուրքական հարաբերություններում այլ շահագրգիռ կողմերի ներգրավմանը, 1996 թ. ճգնաժամից հետո ստիպված էր այնուամենայնիվ նահանջել: 1996 թ. մարտի 24-ին, Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Զըլմազը հայտարարում է, որ Թուրքիան պատրաստ է ընդունել երրորդ կողմի միջնորդությունը (հույն-թուրքական հարաբերությունների վիճելի խնդիրների լուծման նպատակով): Սակայն, նշելով, որ երկու երկրները «պետք է հնարավոր ամեն ինչ լուծեն բանակցություններով, իսկ հետո մնացածի վերաբերյալ միայն, որպես վերջին միջոց, կարող են միջազգային արբիտրաժի համար դիմել Հաագայի Միջազգային Դատարան»³: Հույն-թուրքական լարվածությունը կանխելու և նոր ճգնաժամեր թույլ չտալու նպատակով, ի վերջո, 1997 թ. Թուրքիայի և Հունաստանի արտգործնախարարները, ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Մադլեն Օլբրայթի անմիջական մասնակցությամբ, Մադրիդում ստորագրում են խնդիրների խաղաղ ճանապարհով լուծման պատրաստականության մասին հռչակագիր⁴:

1996 թ. հունվարին Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամը, ըստ էության, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա, առանց այն էլ բարդ, էգեյան հիմնահարցն էլ ավելի բարդացրեց և ավելացրեց նոր խնդիր: Թուրքիան, Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամից հետո, սկսեց բարձրացնել երկկողմ և բազմակողմ պայմանագրերում հատուկ կերպով չնշված Էգեյան կղզիների սահմանագատման հարցը, որը ստացել էր «գորշ գոտիների» խնդիր անվանումը⁵: Հետագայում, բացի Իմիա-Քարդաքից, Թուրքիան հավակ-

¹ **Şihmantepe A.**, Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sea-disputed-areas>.

² **Moustakis F.**, The Greek-Turkish Relationship and NATO, London and Portland, 2003, p. 46.

³ Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by Aydın M. and Ifantis K., L. and N. Y., 2004, p. 100-101.

⁴ **Yılmaz M. E.**, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), 2008, s. 32.

⁵ **Berberakis S.**, Yunan adaları niçin silahlandırıldı? Ege'de aidiyeti belli olmayan adalar var mı? <https://tr.euronews.com/2020/09/03/ege-anlasmazliklar-yunan-adalar-nicin-silahlandirildi-grialanda-kalan-adalar-var-mi>.

նություններ ներկայացրեց պայմանագրերում հատուկ չնշված 130 կղզյակների և ժայռերի նկատմամբ¹:

Իմիա-Քարդաքյան ճգնաժամն ըստ էության դարձավ առաջին դեպքը, սկսած Լոզանի պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Թուրքիան Էգեյան ծովի կղզիների վերաբերյալ տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հունաստանին: Հունաստանի այս պահանջներին համառ դիմակայությունը և նույնիսկ Իմիայի երկու փոքր անմարդաբնակ ժայռերի համար պատերազմի գնալու պատրաստակամությունն իր հերթին ցույց էր տալիս, որ Հունաստանում բավական լավ են հասկանում, որ Իմիայի համար պայքարից նահանջն անխուսափելիորեն առաջ կբերեր հունական այլ կղզիների նկատմամբ թուրքական նոր հավակնություններ:

Այն, որ խնդիրը երկու փոքր ժայռերի համար չէր, ընդունում են նաև թուրք հեղինակներ Չելիքքուլը և Քարաբելը, ովքեր իրենց հոդվածում գրում են. «Քարդաքը երբևէ պետք չէ դիտարկել որպես երկու փոքր ժայռերի համար երկրների պայքար կամ երկու երկրների միջև մի քարի կտորի համար պատերազմ: Խնդիրը վերաբերում է Էգեյան ծովում իրավունքներին և Էգեյան հավասարակշռության պահպանմանը»²: Հույն հեղինակ Ա. Ալեքսանդրիսն իր հերթին հունվարյան ճգնաժամը բացատրում էր Թուրքիայի կողմից Հունաստանի նկատմամբ գնալով ավելի ու ավելի աճող «անհաբեկման մարտավարությամբ», որի վերջնական նպատակն էր Հունաստանին ստիպել համաձայնվել իր «փոքր եղբոր» դերի հետ և ընդունել Թուրքիայի տարածաշրջանային գերակայությունը: Սա Ալեքսանդրիսը գնահատում էր ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս երկու երկրների միջև Լոզանի պայմանագրով հաստատված հավասարակշռության խախտում³:

Պետք է նշել, որ Ալեքսանդրիսի այս դիտարկումը բավական մոտ էր իրականությանը և թուրքական հավակնություններն իրոք սպառնում էին խախտել միջազգային պայմանագրերով հաստատված կարգը: Այսպես, 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 12-րդ և 16-րդ հոդվածներով, թուրքական ափից 3 ծովային մղոն հեռավորության վրա գտնվող բոլոր կղզիները հանձնվում էին Հունաստանին՝ բացառությամբ Իմրոս (Գյոքչեադա), Թենեդոս (Բոզզաադա) և Ճագարի կղզիները⁴:

¹ Greece and Turkey: Aegean Issues – Background and Recent Developments, CRS Report for Congress, 1997, https://www.everycrsreport.com/files/19970821_97-799_fafae64b4eb0f_d47a3dc_a6e697546ff66311c8a3.pdf, p. 4.

² Çelikkol A. O., Karabel S., Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar Bilge Strateji, Cilt 9, Sayı 16, Bahar 2017, s. 20.

³ Bahcheli T., Couloumbis T., Carley P., Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, Washington, 1997, p. 6-7.

⁴ Heraclides A., The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 209.

Ինչ վերաբերում է Իմիային (գտնվում էր թուրքական ափից 4 ծովային մղոն, իսկ հունական Կալիմնոս կղզուց 5.5 մղոն հեռավորության վրա¹), այն մաս էր կազմում Դոդեկանեսյան կղզիների և Լոզանի պայմանագրով շարունակում էր մնալ Իտալիայի կազմում: 1932 թ. դեկտեմբերի 28-ին, Իտալիան և Թուրքիան կնքում են համաձայնագիր, որով համաձայնեցվում է Իմիա-Քարդաք կղզյակի և թուրքական Կատո կղզյակի միջև սահմանը հաստատել միջին գծով: Հունվարին այս համաձայնությունը վավերացվում է և ներկայացվում է Ազգերի լիգայի Քարտուղարությանը²: Հետագայում, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1947 թ. Փարիզի պայմանագրով, Հունաստանն Իտալիայից ստանալով Դոդեկանեսյան կղզիները, ըստ էության, որպես իրավահաջորդ պետություն, ժառանգում է նաև այս համաձայնությունները: Կարևոր է նշել նաև, որ Փարիզի պայմանագրից հետո, գրեթե 50 տարի, Հունաստանը լիարժեքորեն իրականացրել էր իր ինքնիշխանությունն Իմիա կղզյակի նկատմամբ և ինչը երբեք Թուրքիայի կողմից չէր վիճարկվել: Ավելին, թուրքական պաշտոնական քարտեզները, ներառյալ ծովային քարտեզները, ճանաչել էին Հունաստանի ինքնիշխանությունն Իմիայի նկատմամբ, ինչպես դա արել էին բրիտանական ծովակալության քարտեզները, ԱՄՆ-ի պետական ծովային քարտեզները, ինչպես նաև իտալական քարտեզները³:

1996 թ. հունվարի Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամից հետո, նույն թվականի ամռանը, հույն-թուրքական մի նոր ճգնաժամ է հասունանում՝ այս անգամ Գավդոս կղզու հետ կապված: 1996 թ. մայիսի 31-ին Նեապոլում, ՆԱՏՕ-ի սեպտեմբերին ծրագրված զորավարությունների քննարկման ժամանակ, Հունաստանի ներկայացուցիչն առաջարկում է անցկացվելիք զորավարություններում ներգրավել նաև Կրետե կղզուց հարավ գտնվող Գավդոս կղզին, ինչը սակայն անսպասելիորեն հանդիպում է Թուրքիայի ներկայացուցչի բողոքին, ով հայտարարում է, որ Գավդոս կղզու պատկանելության հարցը վիճելի է:

Սա մեծ աղմուկ է բարձրացնում Հունաստանում: Հունաստանի կառավարության խոսնակ Ռեպպասը հայտարարում է, որ Թուրքիան այս անգամ անցել է բոլոր սահմանները և որ Թուրքիան խնդիրներ է ստեղծում ոչ միայն Հունաստանի, այլ նաև միջազգային օրենքների և միջազգային կարգի համար⁴: Հունական այս պատասխանն ըստ էության բավա-

¹ Hale W., Turkish Foreign policy since 1774, 3rd edition, L. and N. Y., 2013, p. 196.

² Heraclides A., The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 209-210.

³ Moustakis F., The Greek-Turkish Relationship and NATO, London and Portland, 2003, p. 45.

⁴ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808.

կան տեղին էր՝ հաշվի առնելով թուրքական բողոքի բացարձակ անհիմն լինելը: Պետք է նշել, որ Գավդոս կղզին չէր պատկանում Դոդեկանեսյան կղզիներին և ավելի մոտ էր գտնվում Լիբիային, քան Թուրքիային: Բացի դրանից, Գավդոս կղզու պատկանելության հարցը որոշվել էր դեռևս 1913 թ. Լոնդոնի պայմանագրով, որի 4-րդ հոդվածով Թուրքիան հրաժարվել էր Կրետե և Գավդոս կղզիների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից¹:

Սակայն շուտով Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը շտապեց մեղմել այս խնդիրը և նախարարության խոսնակը հայտարարեց, որ Նեապոլում Թուրքիայի ռազմական ներկայացուցչի հայտարարությունն իր բնույթով ավելի շուտ տեխնիկական է, քան քաղաքական և որ Թուրքիան չունի հատուկ պահանջներ: Սակայն, խոսնակը շտապեց ավելացնել, որ Էգեյան ծովի որոշ տարածքների պատկանելության հարցը լուծված չէ, իսկ թե Գավդոսն այդ տարածքների մեջ է մտնում թե չէ, պետք է ուսումնասիրվի²:

Գավդոսի հարցը լուծվում է ԱՄՆ-ի ջանքերով: ԱՄՆ-ը պաշտոնապես հայտարարում է, որ երկու հարևան ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև տեղի է ունեցել թյուրիմացություն և հաստատում է, որ Գավդոսը պատկանում է Հունաստանին³: Գավդոսի նկատմամբ թուրքական հավակնությունների նպատակը բավական դիպուկ բացատրում է թուրք հետազոտող Շըհմանթեփեն, ով նշում է. «Գավդոսն Արևելյան Էգեյանի կղզի չէ և Թուրքիան այդ հեռավոր Էգեյան կղզու նկատմամբ որևէ հավակնություն չունի: Սակայն, Գավդոսն արտացոլում էր այն փաստը, որ Քարդաքի ճգնաժամից հետո, Թուրքիան ցանկանում էր բոլոր առիթներով բարձրաձայնել Էգեյան ծովի այն բոլոր ցամաքի կտորների հարցը, որոնց պատկանելությունը հստակ չէ»⁴:

Սակայն, Գավդոսի պատկանելության վերաբերյալ ԱՄՆ-ի հայտարարությունից հետո, Թուրքիան ոչ միայն չի սահմանափակում Էգեյան ծովի կղզյակների ու ժայռերի նկատմամբ իր հավակնությունները, այլև նույնիսկ մեծացնում է դրանք: Թուրքիայի Ռազմական ակադեմիան պատրաստում է գաղտնի զեկույց՝ «Էգեյան ծովի կղզիների, կղզյակների և ժայռերի աշխարհագրական, պատմական և իրավական կարգավիճակը և

¹ Козик К. А., Турецко-греческие отношения в 1990-е гг., Теория и практика общественного развития, Краснодар, 2012, N. 1, с. 204.

² Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808.

³ Նույն տեղում, էջ 809:

⁴ Şihmantepe A., Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sead-ispited-areas> .

դրանց վերաբերյալ քաղաքականությունը» վերնագրով: Այս զեկույցում պահանջ էր դրվում, որ Թուրքիայի ավերից 6 ծովային մղոն հեռավորության վրա գտնվող բոլոր կղզյակներն ու ժայռերը պետք է պատկանեն իրենց: Այս գաղտնի զեկույցը սակայն օգոստոսին հայտնվում է մամուլում¹, ինչը ոչ միայն մեծ դժգոհություն է առաջացնում Հունաստանում, այլև նույնիսկ խնդիրներ է ստեղծում Թուրքիայի Գլխավոր շտաբի և արտաքին գործերի նախարարության միջև: Վերջինիս հատկապես անհանգստացնում էր այս զեկույցի բովանդակությունը, քանի որ այն սպառնում էր Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքական դժվարություններ ստեղծել:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, վերլուծելով 1990-ական թթ. հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա էգեյան հիմնահարցի զարգացումը, կարող ենք հստակ փաստել, որ նախորդ տասնամյակներում ձևավորված էգեյան հիմնահարցը շարունակում էր ակտուալ մնալ և խնդիրներ ստեղծել հույն-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար: 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցը ոչ միայն շարունակում էր չլուծված մնալ, այլև նույնիսկ համալրվում է նոր՝ «գորշ գոտիների» խնդրով:

Պետք է նշել, որ 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցի և ընդհանրապես հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները: Մառը պատերազմի ավարտից հետո սկսել էր ակտիվորեն փոփոխվել Հունաստանի և Թուրքիայի միջազգային դերը: Բացի դրանից, հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ մեկտեղ, աստիճանաբար սկսել էր մեծ ազդեցություն ստանալ նաև ԵՄ-ը, որը հաշվի առնելով Թուրքիայի իրեն անդամակցելու ցանկությունը, ստացել էր հույն-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման վրա ազդելու կարևոր լծակներ:

Բացի այս ամենից, կարևոր է նշել նաև 1990-ական թթ. հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա ներքաղաքական գործոնների ազդեցությունը: 1990-ական թթ.-ը նշանավորվեցին հատկապես Թուրքիայում ներքաղաքական անկայունությամբ: Քաղաքական գործիչների կողմից սովորական երևույթ էր դարձել ներքաղաքական կյանքից շեղելու համար արտաքին քաղաքական սրացումների օգտագործումը, ինչը հատկապես դրսևորվեց 1996 թ. հունվարի Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամի ժամանակ, երբ Թուրքիան առաջին անգամ վիճարկեց երկկողմ և բազմակողմ պայմա-

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by **Baskın O.**, Salt Lake City, 2010, p. 809.

նագրերում հատուկ կերպով չնշված կողմերի, կողակների ու ժայռերի պատկանելությունը:

Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամն իր հերթին մեծ ազդեցություն ունեցավ 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցի հիմնական խնդրի՝ «գորշ գոտիների» ձևավորման համար: Ինչ վերաբերում է «գորշ գոտիների» խնդրին, պետք է նշել, որ այն դարձավ էգեյան հիմնահարցի բաղադրիչ մյուս խնդիրներից միգուցե ամենակարևորը, քանի որ այս կամ այն կողմերի, կողակների ու ժայռերի պատկանելությունն էր, ըստ էության, որոշում երկու երկրների օդային ու ջրային տարածքների չափը, ինչպես նաև մայրցամաքային շելֆի սահմանները:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոնշյալը, անհրաժեշտ է փաստել, որ 1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայի, Լոզանի պայմանագրի կնքումից հետո առաջին անգամ, Հունաստանին տարածքային պահանջներ ներկայացնելն էապես փոխեց ու բարդացրեց էգեյան հիմնահարցը:

Рафик Хачатрян, Обострение Эгейского вопроса в греко-турецких отношениях в 1990-ых годах - Эгейский вопрос, сложившийся в греко-турецких отношениях в предыдущих десятилетиях продолжал оставаться актуальным, создавая новые проблемы так-же в 1990-ых годах. В 1990-х годах эгейский вопрос не только оставался нерешенным, но и стал еще более осложняться, как в январе 1996 году во время Имиа-Кардакского кризиса, когда обе страны снова оказались перед реальной опасностью войны. Однако, эгейский кризис 1996 года в отличие от эгейских кризисов 1976 года и 1987 года не был связан с борьбой за энергоресурсы, а имел больше внутривосточные причины. Политики обеих стран и особенно Турции часто прибегали к внешнеполитической эскалации, пытаясь использовать это для получения личной краткосрочной политической выгоды. В эгейском кризисе 1996 года важно так-же отметить негативную роль СМИ. Кроме этого нельзя игнорировать факт многовекового греко-турецкого конфликта и к стремление к взаимному превосходству во внешнеполитической сфере. После Имиа-Кардакского кризиса в январе 1996 года, впервые с момента подписания Лозаннского договора Турция начала оспаривать право собственности на острова, островки и скалы, специально не упомянутые в двусторонних и многосторонних соглашениях, таким образом, дополнив эгейский вопрос еще одним проблемой «серых зон».

Rafik Khachatryan, The exaltation of Aegean dispute in greek-turkish relations in the 1990's - The Aegean dispute formed in the previous decades continued to remain actual in the 1990s too, and created new and new prob-

lems. In the 1990s the Aegean dispute not only kept being unsolved, but it was also becoming more complicated as during the crisis of Imia-Kardak in January of 1996 when two countries faced to a real danger of war once more. The Aegean crisis in the 1996, though, in contrast to the previous Aegean crises in the 1976 and the 1987 wasn't connected to the struggle for the energy carrier material, it had its inner political reasons. The politician of two states especially Turkish often went to external political aggravations, trying to use them for their personal short-lived political profits. In the 1996 Aegean crisis it is important to mention the negative role of mass media. Besides all these we must not ignore the factors using to get advantages over each other in Greece-Turkey centuries-old antagonism and exterior political field. After crisis of Imia-Kardak in January of 1996 Turkey signing the treaty of Lausanne for the first time began to argue the belonging of islands, islets and rocks not special mentioned in two side and multilateral agreements and, therefore, the Aegean dispute was completed with one more "gray zone" problem.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. Պաշտոնական փաստաթղթեր, կայքեր և արխիվային նյութեր

1. Greece and Turkey: Aegean Issues – Background and Recent Developments, CRS Report for Congress, 1997, https://www.everycrsreport.com/files/19970821_97-799_fafae64b4eb0fd47a3dca6e697546ff66311c8a3.pdf (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

Բ. Ուսումնասիրություններ

Բ.1 Անգլերեն

1. **Athanassopoulou E.**, Greek foreign policy and the Middle East: from possibility to fulfilment?, Byzantine and Modern Greek Studies, Vol. 34, No. 2, 2010, 219-236 p.

2. **Bahcheli T., Couloumbis T., Carley P.**, Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, United States Institute of Peace, Washington, 1997, 56 p.

3. **Hale W.**, Turkish Foreign policy since 1774, 3rd edition, Routledge, London and New York, 2013, 360 p.

4. **Heraclides A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, Palgrave Macmillan, 2010, 288 p.

5. **Kalaycıoğlu E.**, Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, Palgrave Macmillan, N. Y., 2005, 242 p.

6. **Moustakis F.**, The Greek-Turkish Relationship and NATO, FRANK CASS, London and Portland, 2003, 210 p.

7. Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by **Baskın O.**, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2010, 968 p.

8. Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by **Aydın M.** and **Ifantis K.**, Routledge, London and New York, 2004, 352 p.

Բ.2 Թուրքերեն

1. **Berberakis S.**, Yunan adaları niçin silahlandırıldı? Ege'de aidiyeti belli olmayan adalar var mı? <https://tr.euronews.com/2020/09/03/ege-anlasmazliklar-yunan-adalar-nicin-silahlandirildi-gri-alanda-kalan-adalar-var-mi> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

2. **Çelikkol A. O., Karabel S.**, Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar Bilge Strateji, Cilt 9, Sayı 16, Bahar 2017, 13-31 ss.

3. **Pazarcı H.**, Ege Sorunları Paneli Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, 167-215 ss.

4. **Şihmantepe A.**, Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sea-disputed-areas> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

5. **Tayyar A.**, Ege Sorunları ve Türk-Yunan ilişkileri, 53-68 ss., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36441> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

6. **Yılmaz M. E.**, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 5 (2), 2008, 27-44 ss.

7. **Yücel S.**, Ege'de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk ve Yunan Karasuları e Ulusal Hava Sahaları, 83-102 ss., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84523?fbclid=IwAR3zr35ekSsAwHm1zG2RxA6c36rqyuoFcwm6hyU31csCKY9VlJC3NeBXI> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

8. «Kardak krizi» belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=_xi9B1nsCBQ (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

Բ.3 Հայերեն

1. **Հովսեփյան Լ.**, Թուրքիայի պաշտպանական համակարգի արդիականացումը և անվտանգության ոլորտի բարեփոխումները, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2014, 360 էջ

Բ.4 Ռուսերեն

1. **Козик К. А.**, Турецко-греческие отношения в 1990-е гг., Теория и практика общественного развития, Краснодар, 2012, N. 1, 202-205 с.

Ուղարկվել է խմբագրություն 03.02.2022թ.

Գրախոսվել է 25.10.2021թ.

**ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՀԵՏ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ**

ՆՈՒՆԵ ՄԵԼՔՈՆՑԱՆ

Բանալի բառեր – Արևմտյան Եվրոպա, մուսուլմանական համայնքներ, իսլամական արմատականություն, կրոնական կառույցներ, ինտեգրացիա, ներքաղաքական գործընթացներ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտական կանխավարկածը: Հետազոտության առարկան արևմտաեվրոպական երկրների ներքաղաքական դաշտում մուսուլմանական համայնքների հետ քաղաքական փոխազդեցության խնդիրների, հիմքերի ու հնարավորությունների վրա ներգործող **արտաքին ազդակների** վերհանումն է: Ցանկանում ենք մատնանշել ժամանակակից միջազգային քաղաքականության մեջ **իսլամական կրոնական արմատականության** աճող դերակատարման հանգամանքը, որպես մուսուլմանական համայնքների հետ քաղաքական փոխազդեցության առաջնային արտաքին ազդակ: *Այս առումով ընդգծում ենք, որ հետազոտության ընթացքում հենվելու ենք այն քաղաքագիտական կանխավարկածի (հիպոթեզի) վրա, ըստ որի իսլամական կրոնական արմատականությունը (ֆունդամենտալիզմը) փաստացի դարձել է համաշխարհային քաղաքականության սուբյեկտ և քաղաքական կյանք ներթափանցելու գործիք:* Այս սուբյեկտը իր բազմաթիվ թելերով կապված է Եվրոպայի մուսուլմանական համայնքների հետ: Կրոնական արմատական շարժումներն այսօր զգալի տարածում են ստացել ինչպես զարգացող, այնպես էլ զարգացած երկրների գոտում: Ուսումնասիրողների մեծ մասը կրոնական արմատականություն հասկացության տակ հասկանում են սեփական կրոնի հանդեպ խիստ հավատարմության հենքի վրա մարդկային գիտակցության ցանկացած այլ դրսևորումների և այլ հավատքի նկատմամբ որոշակի անհանդուրժողականության աշխարհայացքը: Ժամանակակից պայմաններում կրոնական արմատականությունն ավելի ու ավելի է խորանում քաղաքականության մեջ: Այս գործընթացի սկիզբն ընդունված է թվագրել 20-րդ դարի 70-ական թթ. կեսերը: Ճիշտ է, կրոնական արմատականությունը առավել ընդգծված՝ դրսևորվում է իսլամական երկրներում, բայց այն առկա է նաև բողոքական և կաթոլիկ եկեղեցիների ու սիոնիստական կազմակերպությունների շրջա-

նակներում: *Քաղաքական ըմբռնման մեջ այն իր կողմնակիցներին ուղղորդում է ակտիվ պայքար իշխանության համար այս կամ այն հասարակությունում, որի հետևանքով նրանք դառնում են դինամիկ քաղաքական գործընթացների սուբյեկտներ, երբեմն դուրս գալով առանձին երկրների շրջանակներից:*

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

Հաճախ կրոնական արմատականությունը քաղաքականության մեջ ներխուժում է կորպորատիվ նպատակներով հասարակական իշխանություն ստանալու ձգտող անձանց նեղ խմբի գործունեության շնորհիվ: Այդ դեպքում տեղի է ունենում սերտաճում բիզնեսի հետ, սկզբնական խնդիրները լոգովում են, իսկ հավատի համար պայքարող կազմակերպական կառույցները ձևավորվում են առևտրային ցանցերի նմանությամբ, դառնալով անդրազգային կորպորացիաների շահերի սպասարկու: Ընդհանուր առմամբ, համաշխարհային ասպարեզում կրոնական արմատականության ակտիվացումը ներկայանում է որպես մի գործընթաց, որտեղ կարելի է տեսնել ալիքներ, ցիկլեր և փուլեր, որոնք կապված են կրոնական միջավայրում բողոքի ներուժի կուտակման հետ: Միջազգային և ներքաղաքական հարաբերությունների վրա դրա ազդեցությունը շատ դեպքերում դրսևորվում է միջնորդավորված, հաճախ դառնալով նաև քաղաքական համակարգի համար մարտահրավեր: Այս հանգամանքը առավել մտահոգիչ է դառնում, երբ կրոնական արմատականությունը դառնում է ահաբեկչական կառույցների գործունեության գաղափարական քողը:

Չնայած տարբեր դավանանքների, արդիականացված կազմակերպությունները արդեն մի քանի տասնամյակ ձգտում են մտնել քաղաքականություն, նրանց դերն առավել նկատելի է իսլամական արմատականների գործողությունների շնորհիվ: *Արմատականության իսլամական տարբերակը* հայտնվել է հատուկ ուշադրության կենտրոնում, քանի որ դրանում ավելի շատ, քան մյուս դավանանքներում, աշխարհիկ և հոգևոր սկզբունքները հանդես են գալիս անբաժան, ինչը մեծացնում է առանձին պետությունների ներքին հասարակական-քաղաքական հակամարտությունները միջազգային միջավայր դուրս բերելու հավանականությունը: Իսլամական արմատականությունը ակտիվացնում է զանգվածային շարժումները, միաժամանակ ձևավորելով և կարծրացնելով «թշնամու կերպարը» որպես այդ շարժումների թիրախ: Այն նաև կոշտ հակազդեցության մեջ է մտնում աշխարհիկ վարչակարգերի հետ, քննադատելով նրանց ոչ միայն անհավատ լինելու, այլև նաև օրինակ, ԱՄՆ-ի հետ համագործակցելու համար: Փաս-

տացիորեն այն թիրախավորում է նաև իսլամադավան այն երկրների վարչակարգերը, որոնք ազգային համախմբումը և ազգային հենքով պետականաշինությունը գերադասում են իսլամական «համերաշխությունից»:

Իսլամական արմատականության դեմ հակազդեցության հնարավորությունները մեկ կամ մի քանի պետության շրջանակներում անհնար է: Նրա դեմ միասնական ճակատի ստեղծման պլանները ևս ինչ որ տեղ ուտոպիական են: Արմատական խմբավորումները, չնայած իրենց գաղափարական ընդհանրությունների, շատ բազմազան են: **Նրանք տարբերվում են նաև սունիթական և շիիթական ուղղություններով**, աֆրիկյան, հյուսիսաֆրիկյան-արաբական, թուրքական, աֆղանական, մերձավորարևելյան-արաբական էթնիկական հիմքերով, ունեն կարճաժամկետ և երկարաժամկետ նպատակներ, տարբեր գործելակերպ և այլն: Նրանց նկատմամբ տարբեր է նաև պետական և միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական կառույցների վերաբերմունքը:

Այս հարցում կան իրարամերժ տեսակետներ: Օրինակ, ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոններից մեկի նախագահ Շ. Սուլթանովը «Գլոբալ իսլամական սուրյեկտ. Համաշխարհային համակարգային ճգնաժամի պայմաններում դրա ձևավորման հեռանկարները» վերնագրով հոդվածում խոսում է իսլամական աշխարհի մասին որպես համաշխարհային քաղաքականության «անցողիկ սուրյեկտի», որը ներկայումս գլոբալ ասպարեզում միասնական սուրյեկտ չէ և չունի իր երկարաժամկետ ռազմավարությունը և դրա իրականացման համաձայնեցված մեխանիզմները¹: Սակայն ձյան սողանքի նմանվող մուսուլմանների դեմոգրաֆիական աճը, քաղաքական ակտիվության զանգվածային ձևերը, կրոնական ծայրահեղականության և մոլեռանդության դրսևորումները միայն աճում են: Վերջին տարիներին ավելի հաճախակի են դառնում ահաբեկչական-ինքնագոհության անգուսպ փորձերը: Այս բոլոր գործընթացներն ուղեկցվում են մահմեդական աշխարհի բացարձակ մեծամասնության կողմից Արևմուտքի մարդակենտրոն արժեքային համակարգերի համատարած մերժմամբ: Այս հանգամանքը, անկախ ամեն ինչից, Եվրոպայում իսլամական համայնքների հետ քաղաքական հարաբերություններում խնդիրներ է առաջացնում: Իսլամական ներթափանցման հետ կապված խնդիրները քրիստոնեական Եվրոպայի՝ Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, Իսպանիայի և մյուս երկրների ներքաղաքական դաշտում խորանում են: Եվ ոչ ոք այս երկրներում հստակ

¹ Султанов Ш. Глобальный исламский субъект. Перспективы его формирования в условиях мирового системного кризиса. URL: <http://www.politjournal.ru/preview.php?action=Article&dirid=67&tek=8820&riissue=231>

չգիտի այս ամենի հետ ինչպես վարվել: Դրան զուգահեռ աճում է նաև օրեցօր ավելի իսլամացող Թուրքիայի ռազմաքաղաքական ներուժն ու ազդեցությունը, որը չի էլ թաքցնում «նոր օսմանիզմի» քաղաքական դրույթներով առաջնորդվելու իր ցանկությունը: Նրա հարևան Իրանի Իսլամական հանրապետության սահմանադրության մեջ էլ ամրագրված է Իրանի հովանու ներքո համաշխարհային իսլամական համայնքի՝ «ումմայի» ստեղծման մասին դրույթը: Աստիճանաբար ստեղծվում է մի իրավիճակ, երբ Արևմուտքը իր սուբյեկտայնությամբ, անհատականության արժեքներով, կրեատիվությամբ, ռացիոնալիզմով, պրագմատիզմով և միևնույն ժամանակ ոչ ադեկվատ «որակով», ոչ հեռու պատմական ապագայում կարող է դառնալ իսլամի աճող «քանակի» զոհը:

Ինչպես նշում է Ի.Օռլովը, Իսլամական շատ գործիչներ բազմիցս հայտարարել են, որ «իսլամական վերածնունդը չի կարող սկսվել ... և ավարտվել առանց քաղաքական հեղափոխության»¹: Այս քաղաքական դրույթը նրանց կողմից մեկնաբանվում է որպես ամբողջ աշխարհի բնակչության ուղիղ հավատի բերելու՝ իսլամացնելու նպատակ: Շ. Սուլթանովը, վերը նշված հետազոտության մեջ, ընդգծում է այն մտահոգությունը, որ իսլամի գլոբալ ուժեղացումն արդեն անհնար է կանգնեցնել: Նրա կարծիքով, աշխարհը ցնցող գլոբալ ճգնաժամերը հանգեցրին ժամանակի պահանջներին համապատասխան իսլամի հին ավանդական-խորքային սկզբունքների և արժեքների վերակենդանացմանն ու վերականգնմանը՝ «ռեվիտալիզացիայի»²: Մեր կարծիքով այս գործընթացում պետք է աչքի տակ առնել արևմտյան աշխարհիկության և ռացիոնալիզմի հանդեպ բոլորովն անհաշտ թշնամությունը: Նկատելի է նաև մեկ այլ իրողություն: Ձգտելով հասնել մուսուլմանական համաշխարհային ընկերակցության կրոնական ինքնորոշման երկարատև ուժեղացմանը, մուսուլմանական ինտելեկտուալ և կրոնական էլիտայի առաջնորդները ձգտում են մարգինալացնել սոցիալիստական և ազատական-լիբերալ գաղափարներն ու արժեքները: Այդ նպատակով արևմտյան դեգրադացվող մարդակենտրոն բարոյականությանը կոշտ կերպով հակադրում են մուսուլմանական արմատականության հողի վրա դրված իրենց արժեհամակարգը: Իրականությունն այն է, որ իսլամը լինելով աշխարհի ամենապատիվարարային և զանգվածային կրոնը, ձգտում է գլոբալ քաղաքական տիրապետության: Պատահական չէ, որ այս կամ այն տարածաշրջաններում բռնկվող իսլամական արմատականության դրոշմը կրում է «**համաշխարհային խալիֆա-**

¹ Орлов И. Б. Глобализация и/или исламизация // Материалы научного семинара. Выпуск номер 5, М., Научный эксперт, 2007, стр. 75.

² Տե՛ս **Султанов Ш.**, նշված աշխատությունը:

թի» գաղափարը: Ինչպես նշում է աշխարհաքաղաքականության հայտնի մասնագետ Ա. Դուգինը, իսլամը ևս իր մեջ ներառել է աշխարհաքաղաքականության սկզբունքները¹:

Հիմք ընդունելով աշխարհաքաղաքական չափանիշը, Դուգինը և այլ հետազոտողներ, նշում են, որ այս առումով **իսլամական աշխարհը** միատարր չէ: Նրանում կան մի քանի ազդեցիկ աշխարհաքաղաքական հանգույցներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը հենվում է յուրահատուկ կրոնական, պատմական, մշակութային և քաղաքակրթական առանձնահատկությունների վրա և վարում է իր սեփական ռազմավարական գիծը ինչպես գլոբալ, այնպես էլ տարածաշրջանային մասշտաբներով: Իսլամի քաղական էության բացահայտման առումով անհրաժեշտ է ճիշտ ըմբռնել այս աշխարհաքաղաքական հանգույցների նպատակներն ու ձգտումները, որոնք ոչ միայն տարբերվում են, այլև շատ հաճախակի նաև հակադրվում²: Ուումմասիթողներից ոմանք որպես առանձին բնեռ առանձնացնում են այսպես կոչված «եվրասիական իսլամը», որի տակ առանձնացնում են հիմնականում շիական ուղղությունը, սուֆիզմի բոլոր ձևերը, իսլամական ավանդականության մի քանի մոդելներ: Այն իրականություն է դարձել Իրանում և որպես կանոն ունի մեկ չափանիշ՝ անհանդուրժողականություն Արևմուտքի և ատլանտիզմի նկատմամբ, ատելություն հարուստ Հյուսիսի տեխնոկրատական, մատերիալիստական, արեխստական քաղաքակրթության հանդեպ:

ՄԵԿ ԱՅԼ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱԶԴԱԿ

Ողջ իսլամական աշխարհում կարևոր դերակատարում ունի Սաուդյան Արաբիան և նրա պաշտոնական կրոնա-քաղաքական **«վահաբիզմի»** գաղափարախոսությունը: Վահաբիզմը իրենից ներկայացնում է արաբական սուննիզմի ծայրահեղական ձևը, հազեցած է բարոյական ֆանատիզմով: Նրա գաղափարական դրույթներն ունեն քաղաքական հստակ ենթատեքստ, հենվում են անհավատների՝ քրիստոնյաների, արեխստների և մյուս մուսուլմանների դեմ սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի անհրաժեշտության սկզբունքի վրա³: Վահաբիզմի բնութագրման միասնական տեսա-

¹ Дугин А. Ислам и геополитика. М., 2001, стр. 72.

² «Իսլամական աշխարհ» հասկացության մեջ սովորաբար առանձնացվում է երեք հիմնական ասպեկտ՝ կրոնա-մշակութային, աշխարհագրական և քաղաքական: Տե՛ս Ефимовой Л.М., Сапроновой М.А., Ислам в мировой политике в начале XXI века, МГИМО-Университет, 2016, էջ 7:

³ Игнатенко А. Экстремизм-исламский или ваххабистский. М., 2001, стр 84-85.

կետ չկա, կարծիքներն էլ իրարամերժ են: Օրինակ Ջ. Արուխանովը ուսումնասիրելով դադստանցիների վահաբիստական խմբավորումները, նրանց անվանում է «մարգինալ էքստրեմիստական գաղափարախոսության կրողներ, որոնք ըստ էության ոչ մի կապ չունեն իսլամական կրոնի հետ»¹: Ելնելով մեր հետազոտության թեմայից նպատակահարմար չենք գտնում խորանալ այդ խնդրի մեջ: Միայն ցանկանում ենք նշել, որ վահաբիզմը լայն տարածում ունի Մերձավոր և Միջին Արևելքի, աֆրիկյան և հետխորհրդային ասիական երկրներում: Հետևորդները սողոսկել են եվրոպական երկրներ և այստեղ արդեն նրանց իրական քաղաքական ազդեցությունն առկա է: Այն իր նպատակների իրականացման համար որդեգրել է այնպիսի գծեր, ինչպիսիք են անդամների ինտերնացիոնալիզումը, ռազմականությունը, դաժանությունը, անհատի պաշտամունքը և այլն:

Արտաքին ազդակների թվին կարելի է դասել նաև արդի աշխարհում լայն թափով ծավալվող գլոբալացման դեմ իսլամական երկրներում ուժգնացող բացասական վերաբերմունքը: Բազմաթիվ դրական երևույթների հետ միասին, համաշխարհային այս հզոր համահարթեցումը, որն ընդգրկել է հասարակական-տնտեսական կյանքի բոլոր ոլորտներն ու միջազգային գործընթացները, իր մեջ պարունակում է նաև բավականին ցցուն բացասական կողմեր, որոնք բազմիցս նշվում են այս հիմնախնդիրը հետազոտող քաղաքագետների և մյուս մասնագետների կողմից: Բացասական է գնահատվում ազգային սահմանների վերացմանը զուգահեռ մարդկային նորմերի և արժեքների համընդհանրացման և նույնացման գործընթացը: Աստիճանաբար վերանում են ազգային մշակույթ, ազգային մենթալային հոգեբանություն հասկացությունները և ընդհանուր առմամբ ջնջվում են ազգային առանձնահատկությունները: Դրանց փոխարինելու են գալիս սոցիալ-քաղաքական կառուցվածքի, վարվելակերպի ունիվերսալ մոդելներ, որոնք հիմնականում ստեղծված և հորինված են արևմտյան հզոր տերությունների կողմից և պարտադրվում են մյուս ազգերին: Սա է պատճառը, որ գլոբալիզացիայի գործընթացը առաջ է բերում արևելյան՝ հատկապես իսլամադավան ժողովուրդների բացասական վերաբերմունքը, երբ ակնհայտ է դառնում արևելյան-իսլամական և արևմտյան-քրիստոնեական մշակութային և մենթալային անհամապատասխանությունը, որը մեր հետազոտության առարկան էր առաջին ենթագլխում: Այս առումով բնութագրական է «Նոխչի Լաթա Իսլամ» ասոցիացիայի առաջնորդ Խոժ Ահմեդ Նուհանի դիտարկումն այն մասին, որ գլոբալիզմի

¹ **Аруханов Загир.** Ислам и политический экстремизм на Северном Кавказе // Мусульмане, 2000, номер 1(4)

ուժերը հենվելով նյութական, ռազմական, տեխնիկական առավելությունների վրա, ձգտում են իրականացնել իրենց աշխարհառազմավարական նպատակները, որոնք վտանգ են ցանկացած ազգային դրսևորման նկատմամբ¹: Այս արտաքին ազդակին **մուսուլմանական բնակչությունը, նաև նրա եվրոպական 18-20 միլիոնանոց հատվածը պատասխանում է ավանդույթների և կրոնի վերածնունդով**, նոր աշխարհակարգին ցուցաբերվող դիմադրությամբ: Այն դառնում է նաև իսլամական արմատականության հիմնական ուղեցույցը համաշխարհային քաղաքականության մեջ: Պատահական չեն իսլամական կառույցների նկատմամբ եվրոպական պետությունների կառավարությունների քաղաքական դիրքորոշումների նկատելի փոփոխությունները 1990-ական թթ.: Մի կողմից նրանք ավելի են խստացնում վերահսկողությունը արմատականների նկատմամբ, ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ դրսում, մյուս կողմից էլ հարկադրված զգուշավոր ուղիներ են փնտրում մուսուլմաններին հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում ընդգրկելու համար: Կա նաև հարցի մյուս կողմը: Ինչպես նշում է Կ.Պոլյակովը, այս զգուշավորությունն իր հերթին թևավորում է արմատականներին, որոնք Եվրոպայում իսլամը համարում են պատմական հնարավորություն, հոգևոր արժեքները կորցրած հասարակության այլընտրանքային փրկության նման մի բան²:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Եվրոպա-իսլամական պետությունների փոխհարաբերությունների բնույթն այն արտաքին ազդակն է, որն անմիջականորեն ազդում է Արևմտյան Եվրոպայի մուսուլմանական համայնքների ինտեգրման և փոխհարաբերությունների վրա: Այստեղ կարելի է արժարժեք այն փաստը, որ Արևմուտքի կողմից որպես դարի սպառնալիք ներկայացվող իսլամի արտաքին ազդեցության վտանգի՝ քաղաքական ծայրահեղականության և ահաբեկչության դրսևորումների հիմքում ընկած են հիմնականում իսլամական աշխարհի զարգացման հետ կապված ներքին պատճառներ: Սա կարելի է հստակորեն տեսնել արաբական պետությունների օրինակի վրա, որոնք 21-րդ դար ոտք դրեցին իրենց ուրույն սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, հոգևոր-մշակութային և կրոնա-էթնիկական համակարգերով: Երկրներ աշխարհակարգի անկումից հետո Արաբական երկրներում ձևավորված իրավիճակի բարդությունը խորացավ այն հանգամանքով, որ

¹ Хож-Ахмед Нухаев. Исламская традиция и «Новый мировой порядок», М., 2001, стр. 32.

² Поляков К. Арабский Восток и Россия: проблема исламского фундаментализма, М., 2001, стр. 39.

այդ տարածաշրջանի պետություններից և ոչ մեկում արդիականացման և բարեփոխման փորձերը ոչ միայն հաջողության չեն հասել, այլև մնացել էին կիսատ և անկատար: Նման պայմաններում այդ պետությունների կառավարող վարչակարգերը հաճախ նախընտրում են ծառացած խնդիրների լուծման ուժային ճանապարհը, մերժելով հասարակության կերպափոխման փուլային, օբյեկտիվորեն այլընտրանքային, բայց ցավագին գործընթացը: Միաժամանակ իսլամական աշխարհի ներքին հակասությունների վրա ավելանում են նաև արտաքին ազդեցության խնդիրները, որոնք կապված են տարբեր պետությունների կամ պետությունների խմբերի աշխարհաքաղաքական մրցակցության հետ տարածաշրջանային գերակայության համար: Այս մրցակցությանն է միախառնվում և միահյուսվում Արևմուտքի կողմից տնտեսական, քաղաքական և մշակութային էքսպանսիան, որը կրկին արվում է զլոբալ և տարածաշրջանային գերակայություն ձեռք բերելու նպատակով: Տեղական կառավարությունները և քաղաքական էլիտաները արևմտականացմանը հակազդում են իրենց համար պետության և հասարակության զարգացման նոր մոդելներ փնտրելով, որոնց համար գաղափարական հիմք է հանդիսանում հնից եկող կրոնական արժեքները, արտաքին թելադրանքի նկատմամբ անհանդուրժողականությունը, հակաարևմտյան տրամադրությունների սրումն ու տարածումը: Իսլամական գործիչների և հակաարևմտականների հակաքարոզի սիմվոլը դառնում է Արևմուտքը: ԱՄՆ-ից և արևմտաեվրոպական ժողովրդավարություններից բխող «արտաքին վտանգը» դառնում է իսլամադավան հանրության համախմբման գործոն: Այս իրավիճակը, կրոնական քողով հակաբնույթյան քարոզի արձագանքները հասնում են եվրոպական երկրների մուսուլմանական համայնքներին՝ դառնալով նրանց ինտեգրման վրա ներազդող բացասական գործոն:

Շատ հետաքրքիր և խոր ուսումնասիրության կարիք ունի նաև մեկ այլ իրողություն, երբ եվրոպական երկրները իրենց լայն քաղաքական ազատություններով և մարդու իրավունքների ճանաչման և իրականացման բարձր մակարդակով իսլամիստների համար դառնում են «թիկունքային հենարան»: Իսլամական արմատական որոշ խմբավորումներ, արաբական աշխարհիկ ավտորիտար վարչակարգերից հալածվելով հաստատվում են Եվրոպայում և այն դարձնում իրենց երկրների իշխանությունների դեմ հակակառավարական գործունեության կենտրոն: Սկսվում է հավատքի համար մարտնչող մարտիկների հավաքագրում, ուսուցում, զենքի և զինամթերքի հայթայթում: Արևմուտքում ինչ որ ժամանակ աչք էին փակում այս իրողության առջև, որովհետև այդ խմբավորումների գործունեության թիրախը Քադաֆիի, Սադամ Հուսեյնի, Բաշար Ասադի, Մուբա-

րաքի ոչ ժողովրդավար վարչակարգերն էին: Սակայն որոշ ժամանակ անց նրանք իրենց ցանցի մեջ գցեցին եվրոպական մուսուլմաններին, դարձան ահաբեկչությունների կազմակերպիչներ և վերածվեցին Եվրոպայի անվտանգության սպառնալիքի: Իսլամիստների հակաօրինական գործունեությամբ պայմանավորված ստեղծվել է պոտենցիալ մեծ վտանգ: Զենքի անօրինական առք ու վաճառքի, թմրանյութերի շրջանառության, փաստաթղթերի կեղծման և մաքսանենգության տարբեր տեսակների մեջ մուսուլմանական կառույցներն այսօր լուրջ դերակատարում ունեն: Այս հանգամանքներով պայմանավորված, արևմտաեվրոպական հասարակայնության մեջ վերջին տասնամյակներում ձևավորվել են իսլամական արմատական ծայրահեղականության վտանգի մասին կայուն կարծրատիպեր: Ուսումնասիրողներից շատերը այն բնութագրում են որպես հակաիսլամականություն, երբ իսլամի հետ կապված ամեն ինչ ընկալվում է որպես պոտենցիալ վտանգ: Այս մտադրությունների կիզակետը դարձավ 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի նյույորքյան ահաբեկչությունը, որից հետո հակաիսլամականությունը ավելի խորացավ, և լուրջ հարված հասցվեց մուսուլմանական համայնքների, առանց այդ էլ բավականին փխրուն ինտեգրացման գործընթացին:

Այսպիսով կարող ենք արձանագրել, որ մուսուլմանական համայնքների հետ փոխազդեցության խնդիրների շարքում ներքին ազդակների հետ միասին կան նաև ինտեգրացմանը խոչընդոտող արտաքին ազդակներ:

Нунэ Мелконян, Внешние факторы политического взаимодействия с мусульманскими общинами в Западной Европе - Исламский вариант радикализма стал объектом особого внимания, поскольку в большей степени, чем в других религиях, светские принципы неразделимы, что повышает вероятность выхода на международную арену отдельных социально-политических конфликтов отдельных государств. Исламский радикализм активизирует массовые движения и в то же время формирует и укрепляет «образ врага» как мишени этих движений. Он решительно выступает против светских режимов, критикуя их не только за неверность, но и, например, за сотрудничество с США. На самом деле, она нацелена на режимы происламских стран, предпочитающих национальное единство и государственное строительство исламской «солидарности». Возможности противостоять исламскому радикализму в рамках одного или нескольких государств невозможны. Несколько утопичны планы создать против него единый фронт. Радикальные группы, несмотря на их идеологическую общность, очень разнообразны. Они различаются по суннитско-шиитской

направленности, африканской, североафро-арабской, турецкой, афганской, ближневосточно-арабской этнической основе, имеют краткосрочные, долгосрочные цели, разные практики и т.д. Различно и отношение к ним государственных, международных правительственных и неправительственных структур. Еще одним очень интересным фактом, требующим глубокого изучения, является то, что европейские страны с их огромными политическими свободами, высоким уровнем признания и реализации прав человека становятся «костяком» для исламистов. Преследуемые светскими арабскими авторитарными режимами некоторые радикальные исламские группировки обосновались в Европе, превратив свои страны в центры антиправительственной активности.

Nune Melkonyan, External signals of political interaction with Muslim communities in Western Europe - The Islamic version of radicalism has become the object of special attention, since, to a greater extent than in other religions, secular principles are inseparable, which increases the likelihood of certain socio-political conflicts of individual states entering the international arena. Islamic radicalism activates mass movements and at the same time forms and strengthens the "enemy image" as a target of these movements. He resolutely opposes secular regimes, criticizing them not only for infidelity, but also, for example, for cooperation with the United States. In fact, it targets the regimes of pro-Islamic countries that prefer national unity and state building to Islamic "solidarity".

Opportunities to resist Islamic radicalism within the framework of one or several states are impossible. Somewhat utopian plans to create a united front against him. Radical groups, despite their ideological commonality, are very diverse. They differ in Sunni-Shia orientation, African, North Afro-Arab, Turkish, Afghan, Middle Eastern-Arab ethnic basis, have short-term, long-term goals, different practices, etc. The attitude of state, international governmental and non-governmental structures towards them is also different. Another very interesting fact that requires deep study is that European countries with their huge political freedoms, high level of recognition and implementation of human rights are becoming the "backbone" for the Islamists. Persecuted by secular Arab authoritarian regimes, some radical Islamic groups have settled in Europe, turning their countries into centers of anti-government activity.

Ուղարկվել է խմբագրություն 25.01.2022թ.
Գրախոսվել է 25.01.2022թ.

DATA INTERCHANGE BIASES AND ITS IMPACT ON ALGORITHMIC FAIRNESS

GEVORG GHALACHYAN

Keywords – Artificial intelligence, data interactions biases, socio-econometric metrics, selection bias, Simpson’s paradox, behavioral bias.

INTRODUCTION

With the popularity of artificial intelligence and machine learning in the past years, and their wide spread in different applications, fairness and safety constraints became a significant problem for researchers and engineers. ML is used in courts for assessing the probability whether a defendant commits a new crime. It is also used in broad medical fields, in children welfare systems, autonomous vehicles. All these applications do have a direct effect in our everyday lives and can harm our society once not engineered and designed correctly, that is with respective considerations to fairness. Odonse el al¹ has shown a list of applications and ways these systems affect our lives with their inherent biases. Some of them are

- AI chatbots,
- flight routing,
- employment matching,
- immigration support automated legal aid algorithms,
- search and advertising placement algorithms, etc.

Howard and Borenstein² discuss some examples of how real-world biases creep into robotic systems, which include bias in voice recognition, face recognition applications, and search engines. Thus, it is significantly important for

¹ **Osonde A Osoba** and William Welser IV. 2017. An intelligence in our image: The risks of bias and errors in artificial intelligence. Rand Corporation.

² **Ayanna Howard and Jason Borenstein**. 2018. The ugly truth about ourselves and our robot creations: the problem of bias and social inequity. Science and engineering ethics 24, 5 (2018), 1521–1536.

engineers and researchers to be worried about the upstream applications and their huge potential harmful effects when they model an algorithm or a system.

Types of Biases

Biases are in many forms and shapes, some of which lead to unfairness to different downstream learning tasks. In Suresh and Guttag¹, authors speak about bias sources in machine learning along with their descriptions and categorizations in order to make motivation for future solutions of each sources of bias shown in the paper. In Olteanu et al², the authors prepared a full list of different biases and their respective definitions which exist in different cycles - data origins to collection and processing. Now we reiterate some most important sources of bias in these two papers, also add some new work from other different research papers. Also, we introduce a different categorization of these definitions - according to the algorithm, data, and user interaction loop.

Data to Algorithm Biases

Here we talk biases in data, which might result biased algorithmic outcomes, when used by machine learning training algorithms.

1. **Measurement Bias.** Measurement, or reporting, is a type of bias that arises from the way we choose, utilize, and measure the features³. Such bias was observed and found inside the recidivism risk prediction system COMPAS, when friend/family arrests and prior arrests were used as input variables to measure level of crime and riskiness. It on its own can be viewed as mis-measured proxies. This is partially due to the fact that minorities are policed and controlled more frequently, thus they do have higher arrest rates. Yet, we should not conclude that as people from minority groups have higher arrest rates they are therefore more dangerous because there is some difference in how these groups are controlled and assessed.

2. **Omitted Variable Bias.** Omitted variable bias⁴ happens when one or more very important features are left out of the statistical model. An example is when someone designs a model to predict, with quite high accuracy, the quarterly percentage rate at which the customers stop subscribing to some service, but later observes that the vast majority of users now cancel the

¹ **Harini Suresh and John V Guttag.** 2019. A Framework for Understanding Unintended Consequences of Machine Learning. arXiv preprint arXiv:1901.10002 (2019)

² **Alexandra Olteanu, Carlos Castillo, Fernando Diaz, and Emre Kiciman.** 2016. Social data: Biases, methodological pitfalls, and ethical boundaries. (2016)

³ **Harini Suresh and John V Guttag.** 2019. A Framework for Understanding Unintended Consequences of Machine Learning. arXiv preprint arXiv:1901.10002 (2019).

⁴ **Kevin A Clarke.** 2005. The phantom menace: Omitted variable bias in econometric research. *Conflict management and peace science* 22, 4 (2005), 341–352.

subscription without receiving warnings from the designed model. So, imagine that a reason for canceling one's subscriptions is the appearance of a strong competitor in market which now offers the very same solution, but for half the price you offer. The appearance of the new competitor was a thing that the model was not quite ready for; thus, it is considered an omitted variable.

3. **Representation Bias.** Representation bias happens from the way we sample from a population in the data collection process. Non-representative samples often lack the diversity of the population, e.g. missing subgroups or other anomalies. Lack of ethno-geographical diversity in datasets like ImageNet¹ resulted in enormous bias to Western cultures (see Figure 1).

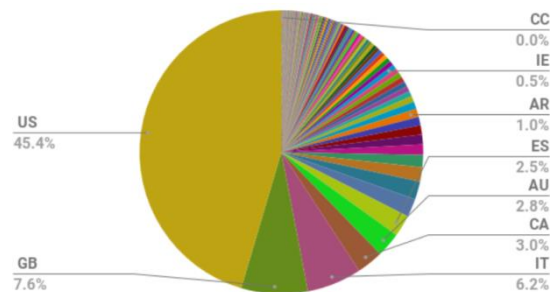

Figure 1: Percentage of each country (two-letter ISO code) of ImageNet dataset. Bias towards Western countries like US, Great Britain and Italy are obvious.

4. **Aggregation Bias.** Aggregation bias (sometimes called ecological fallacy) happens when a false conclusion is drawn about individuals while observing the whole population. An example of such bias can be seen in clinical aid system. Consider type II diabetes patients who have significant morbidity differences between genders and ethnicities. More specifically, levels of HbA1c, which are widely used to monitor and diagnose type II diabetes, differ complexly across ethnicities and genders. Thus, any model that ignores per individual differences will probably not be well-suited for all gender and ethnic groups inside the population. This is even true when they are represented in equal proportions in the training set. All general assumptions for subgroups within the population will result in aggregation bias. It occurs so often that similar cases are looked as phenomena. Here are couple of them:

¹ Olga Russakovsky, Jia Deng, Hao Su, Jonathan Krause, Sanjeev Satheesh, Sean Ma, Zhiheng Huang, Andrej Karpathy, Aditya Khosla, Michael Bernstein, et al . 2015. Imagenet large scale visual recognition challenge. International journal of computer vision 115, 3 (2015), 211–252

a. **Simpson's Paradox.** Simpson's paradox is an aggregation bias that happens while analyzing heterogeneous data¹. The paradox is defined as an association found in aggregated data which reverses or disappears when the data is disaggregated into the underlying subgroups (see Figure 2). A better-known example occurred during the gender bias law-suit against UC Berkeley in university admissions². After the analysis of the graduate school admissions data, it was obvious that there was bias to women, a smaller fraction of them were admitted to graduate programs than their male counterparts. Yet, when they separated admissions data and analyzed it over the departments, female applicants had equality and sometimes even a slight advantage over males. The paradox happened as females tended to apply to university departments with lower admission rates for all the genders. Simpson's paradox has been observed in a variety of domains, including astronomy, psychology, biology, and computational social science.

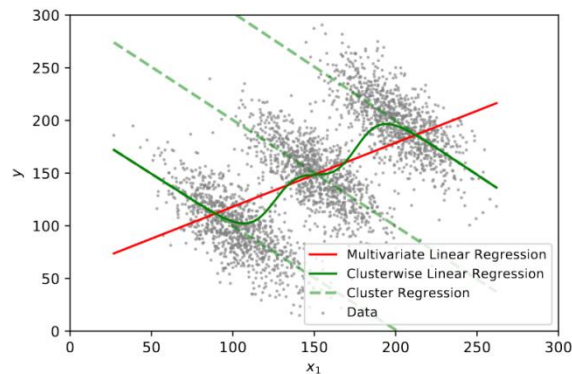

Figure 2: Visual representation of Simpson's Paradox

b. **Modifiable Areal Unit Problem** is another type of statistical bias of geospatial analysis, that arises during the modeling of data at different levels of spatial aggregation³. It results in different mini-trends learned when data is being aggregated at different spatial scales.

¹ **Colin R Blyth.** 1972. On Simpson's paradox and the sure-thing principle. *J. Amer. Statist. Assoc.* 67, 338 (1972), 364–366.

² **Peter J Bickel, Eugene A Hammel, and J William O'Connell.** 1975. Sex bias in graduate admissions: Data from Berkeley. *Science* 187, 4175 (1975), 398–404.

³ **C. E. Gehlke and Katherine Biehl.** 1934. Certain effects of grouping upon the size of the correlation coefficient in census tract material. *J. Amer. Statist. Assoc.* 29, 185A (1934), 169–170. <https://doi.org/10.2307/2277827>

5. **Sampling Bias.** Sampling bias is like representation bias, and it arises because of non- random sampling of the subgroups. As a result of sampling bias, the mini-trends estimated for a population might not generalize to the entire data collected from another population. For the example, let’s consider the example in Figure 2 and Figure 3. Figure 2 represents data collected from a study of three subgroups, which are uniformly sampled. Let’s suppose that the next time the same study was conducted, one of the sub-groups was non-randomly sampled more frequently than the others (Figure 3). The positive trend we found by a regression model in the first case almost entirely disappears (solid red line in Figure 3), yet the subgroup trends (dashed with green lines) are unaffected.

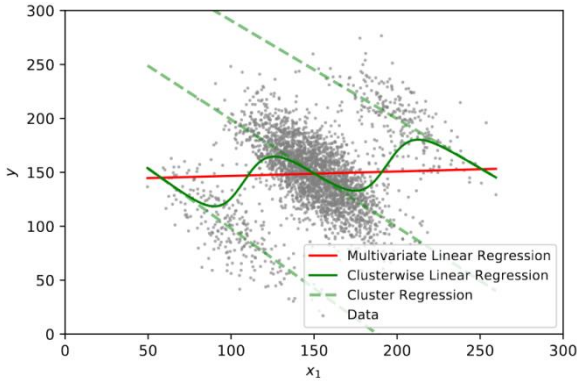

Figure 3: A showcase of the sampling bias

6. **Longitudinal Data Fallacy.** Researchers who analyze temporal data should use longitudinal analysis in order to track cohorts to learn their behavior over time. Instead of that, temporal data is quite often modeled with cross-sectional analysis, that combines diverse cohorts at a very single time point. The heterogeneous cohorts may bias the cross-sectional analysis, which leads to conclusions other than longitudinal analysis. For example, analysis of Reddit data¹ showed that the average length of comment decreased over time. Yet, data represented a cross-sectional snap of the population, that in reality contained various cohorts which joined Reddit in different months. When we disaggregated the data by cohorts, the comment length within each cohort increased over time.

¹ Samuel Barbosa, Dan Cosley, Amit Sharma, and Roberto M. Cesar-Jr. 2016. Averaging Gone Wrong: Using Time- Aware Analyses to Better Understand Behavior. (April 2016), 829–841

7. **Linking Bias.** Linking bias happens when the network features of user activities, connections, or in-between interactions misinterpret and differ from the real behavior of the users¹. In Mehrabi et al² authors show that social networks are biased toward low-degree nodes when they only consider the links of the network and do not consider the content and behavior of users. Wilson et al³ also show that the user interactions are notoriously different from social media link patterns that are created on features, e.g. method of interaction or time. The biases and differences in the networks are a result of many factors, such as network sampling, that can change the network measures to cause different types of problems.

Algorithm to User Biases

Algorithms temper user behavior. All biases in algorithms may show biases in user behavior. Here we speak about biases which are a result of algorithmic outcomes and as a consequence affect user behavior.

1. **Algorithmic Bias.** Algorithmic bias happens when the bias is not in the input features and is added solely by the algorithm⁴ The choices of algorithmic design, like use of certain optimization methods, regularizations, fitting regression models on the entire data or thinking subgroups, and the standard use of biased estimators in models, all contribute to biased decisions which can bias the predictor of the models.

2. **User Interaction Bias.** User Interaction bias is a statistical phenomenon that can not only be seen on the web-pages but also be triggered from two different sources—the UI and by the user itself by showing his/her self-biased behavior and interaction. Such bias is influenced by other types, like presentation and ranking biases.

a. **Presentation Bias.** This is a result of how the information is presented. For example, on the network users can click on content that they see, thus the seen content is clicked, while everything other has no click. And that could be the reason that the user won't see the whole information on the internet.

¹ **Alexandra Olteanu, Carlos Castillo, Fernando Diaz, and Emre Kiciman.** 2016. Social data: Biases, methodological pitfalls, and ethical boundaries. (2016)

² **Ninareh Mehrabi, Fred Morstatter, Nanyun Peng, and Aram Galstyan.** 2019. Debiasing Community Detection: The Importance of Lowly-Connected Nodes. arXiv preprint arXiv:1903.08136 (2019).

³ **Christo Wilson, Bryce Boe, Alessandra Sala, Krishna PN Puttaswamy, and Ben Y Zhao.** 2009. User interactions in social networks and their implications. In Proceedings of the 4th ACM European conference on Computer systems. Acn, 205–218

⁴ **Ricardo Baeza-Yates.** 2018. Bias on the Web. Commun. ACM 61, 6 (May 2018), 54–61

b. **Ranking Bias.** The idea that highly ranked results are usually the most important and relevant results in obtaining of more clicks than other URLs. This bias affects search engines systems and applications of crowdsourcing.

3. **Popularity Bias.** More popular items tend to be shown more. Yet, metrics of popularity can be manipulated, e.g. by fake reviews or social bots¹. As an example, such bias can be seen in search engine systems or recommendation providing systems when popular objects are presented more to the users. But such presentation might not be a result of quality; moreover, it can be due to any other biased factors.

4. **Emergent Bias.** Emergent bias happens as a consequence of interaction and use with real-life users, after change in cultural values, population, or societal knowledge, and usually sometime after the design is completed². It is more likely to be found in user interfaces, as interfaces reflect the characteristics, capacities, and habits of exemplary users by design. This type of bias itself can be divided into more subtypes.

5. **Evaluation Bias.** It arises when the final model is evaluated. Evaluation bias includes the use of disproportionate and inappropriate baselines and benchmarks for evaluation. Such benchmarks are often used in for facial recognition systems that are biased to gender and skin color, and may be an example for such bias.

User to Data Biases

A lot of data sources that is used for training ML models are generated by users. All inherent biases that users possess may be reflected in the data that their actions generate. Moreover, when user action is affected by any algorithm, all the biases present in those algorithms could introduce a new bias in the process of data generation. Furtherly we list several quite important types of user-to-data biases.

1. **Historical Bias.** Historical bias is the one already existing and socio-demographical issues in the world, and can go from the generation process of data even with a perfect sampling and process of feature selection. An example of such bias can be a 2018 image search result where keyword searching for female CEOs always resulted in fewer female images of CEOs because of the fact that only five percent of Fortune 500 CEOs were female - which did cause

¹ **L. Introna and H. Nissenbaum.** 2000. Defining the Web: the politics of search engines. *Computer* 33, 1 (Jan 2000), 54–62

² **Batya Friedman and Helen Nissenbaum.** 1996. Bias in Computer Systems. *ACM Trans. Inf. Syst.* 14, 3 (July 1996), 330–347.

the keyword search results to be biased to male CEOs. Those search results were definitely reflecting our reality, but whether the search algorithms should reflect this reality or not is an concern worth thinking of.

2. **Population Bias.** Population bias happens when demographics, statistics, representatives, and user-relating characteristics are varying in the user-based population of the platform from the original population. Population bias generates non-representative data. An example of such bias can come from different demographics of user on different social media platforms, e.g. women are more likely to use Facebook, Pinterest, Instagram, while men are more active in some online forums like Reddit and Twitter. More of such examples and descriptive statistics related to social media platform use among young adults according to ethnicity, sex, race, and parental education background can be found in research¹.

3. **Self-Selection Bias.** It is a subtype of the sampling or selection bias where subjects of the research do select themselves. An example of this can be observed in a user-opinion poll that measures enthusiasm for a political candidate, whereas the most amused supporters are more propable to complete the poll.

4. **Social Bias.** Social bias arises when others subjects' actions affect our judgment. An example is a case where users want to rate or review a shopping item with a comparatively low score, but while influenced by some high ratings, we start changing our thinking of scoring, thinking that perhaps we are too harsh.

5. **Behavioral Bias.** Behavioral bias comes from different users' behavior along contexts, platforms, or different data. An example of it can be observed in Miller et al², where they show how differences of emoji representations in platforms result in various reactions and behavior from users and sometimes even leads to communication chaos.

6. **Temporal Bias.** Temporal bias represents differences in behaviors and populations over time. An example is observed in Twitter; people that talk about some topic start using a hashtag(#) at a point to draw attention, then carry on the discussion of the event without considering the hashtag.

¹ **Eszter Hargittai.** 2007. Whose Space? Differences among Users and Non-Users of Social Network Sites. *Journal of Computer-Mediated Communication* 13, 1 (10 2007), 276–297.

² **Hannah Jean Miller, Jacob Thebault-Spieker, Shuo Chang, Isaac Johnson, Loren Terveen, and Brent Hecht.** 2016. “Blissfully Happy” or “Ready to Fight”: Varying Interpretations of Emoji. In *Tenth International AAAI Conference on Web and Social Media*.

7. Content Production Bias. Content Production bias comes from lexical, structural, semantic, and sometimes even from syntactic differences in the contents that users generate. An example of this type of bias is the languages used in post-soviet countries to generate content by different age groups.

Conclusion

After discussing different types of data interactions biases, we conclude

- There are 3 main subtypes of data interaction biases – data to algorithm, algorithm to users, users to data.
- All 3 types are in a loop, which means that a bias has an everlasting effect on the data-intensive system.
- Feedback loops are created to find the bias and its quantitative measure.
- Bias mitigation mechanisms are used for more complete machine learning systems. We plan to research this topic furtherly.

Գևորգ Ղալաչյան, Տվյալների փոխանակման շեղումները և դրա ազդեցությունը ալգորիթմի արդարության վրա - Մեքենայական ուսուցման համակարգ կառուցելու համար անհրաժեշտ են տվյալներ, որոնք օգտագործելով կկառուցվի համակարգը, ալգորիթմ, որը պատմական փաստերի հիման վրա կկայացնի որոշումներ, և օգտագործողներ, որոնք համակարգի ազդեցության առաջնային կրողն են: Շեղումներ կարող են առաջանալ նման համակարգերի կառուցման տարբեր փուլերում՝ ինքնուրույն, ինչպես նաև խմբային՝ որպես երևույթների փոխազդեցության հետևանք, խանգարելով համակարգի կառուցմանը, ինչպես նաև հետագա կատարելագործմանը, պահպանմանը: Հոդվածում քննարկում ենք այն շեղումները, որոնք հանդիպում են տվյալների, ալգորիթմի և օգտագործողների միջև փոխազդեցության հետևանքով՝ զույգ առ զույգ: Տվյալներից ալգորիթմ շեղումը մարդկանց կողմից պատմական կողմնակալության ազդեցությունն է, որը փոխանցվում է ալգորիթմին ուսուցման ընթացքում, ալգորիթմից օգտվողներ շեղումը տեղի է ունենում, երբ ալգորիթմում առկա է գիտելիքի անհամապատասխանություն օգտվողների բազմության հետ, և օգտվողներից ալգորիթմ շեղումը տվյալների հավաքագրման թերացումներն են օգտատերերի գործողությունների և փոխազդեցությունների պատճառով: Մենք ներկայացրել ենք շեղումների ենթատեսակները, անդրադարձել դրանց ներկայացմանը այլ հեղինակների կողմից, ցույց տվել օրինակների միջոցով: Նաև քննարկել ենք շեղման որոշ ենթատեսակներ ալգորիթմի արդարության տեսանկյունից. որոշումների անհավասարակշռությունը սոցիալական խմբերում կարող են տարբեր-

վել, հետևաբար և արաջացնել անհավասարություն կամ ունենալ այլ ան-
ցիալ-տնտեսական հետևանքներ:

**Геворг Калачян, Ошибки обмена данных и их влияние на алгоритми-
ческую справедливость** - Для создания машинного обучения необходимы 3
вещи — данные, на основе которых будет построена система; алгоритм,
который будет принимать решения на основе исторической справки, и
пользователей, заинтересованных сторон, на которых система будет оказы-
вать влияние. В этой статье мы обсудим предубеждения, которые могут
возникнуть во время взаимодействия этих троих в паре. Смещение данных
по отношению к алгоритму считается историческим предубеждением со
стороны людей, которые переходят к алгоритму на этапе обучения, сме-
щение алгоритма по отношению к пользователям происходит как несоот-
ветствие между популяцией пользователей и алгоритмическими знаниями,
а смещение пользователей по отношению к данным — это дефекты в про-
цессе сбора данных, основанные на при действиях и взаимодействиях
пользователя. Мы интерпретируем каждый подтип смещения, делаем
ссылку на предыдущее исследование и показываем его на примере. Также
мы обсуждаем некоторые виды смещения в контексте алгоритмической
справедливости, поскольку дисбаланс решений может проявляться в каж-
дой группе по-разному и, следовательно, вызывать неравенство и его соци-
ально-демографические последствия.

Ուղարկվել է խմբագրություն 22.02.2022թ.

Գրախոսվել է 22.02.2022թ.

**ՀՀ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄՆԱՆԿԱՑՄԱՆԸ ԽՈՉԸՆԴՈՏՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ԵՎ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ**

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - ֆինանսական կայունություն, կորպորատիվ կառավարում, գույքի աճուրդներ, սնանկության կառավարիչ, սնանկության կանխարգելում, պսևդոսնանկացում, ֆինանսական առողջացում:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմակերպությունների՝ որպես տնտեսության առանցքային կազմակերպական օղակի, անվճարունակ դառնալու հանգամանքը պայմանավորված է դրանց իմունային համակարգի անբավարարությամբ: Վերջինս դրսևորվում է մրցակցային բնականոն զարգացումների պարագայում բիզնեսում մնալու կարողունակությամբ, որն էլ, իր հերթին, հետևանք է ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ կառավարման ներագուման լծակների ոչ նպաստավոր գործադրման: Այդ պայմանների շարքում են, նախևառաջ, տնտեսաիրավական կարգավորումները¹:

Ոչ բնականոն զարգացումների պարագայում, ինչպիսիք են COVID-19-ը և երկրում ետպատերազմական իրավիճակը, ողջ տնտեսությունը առերեսվել է ճգնաժամային իրավիճակի հետ: *Ահա այս պարագայում կազմակերպությունների իմունային համակարգի ամրապնդման միջոցառումներից կարելի է ընդգծել պետության կողմից ֆինանսական սնուցման աջակցման փաթեթների տրամադրումը*²:

¹ Հարցերի շրջանակը, դրանց կիրարկման արդյունավետության ու բարեփոխումների վերաբերյալ առաջարկություններին առարկայնորեն կարելի է ծանոթանալ՝ Վ.Սարգսյան, Մնանկության կառավարման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում (ոչ ֆինանսական հատվածի առևտրային կազմակերպությունների օրինակով), Երևան, 2020, ատենախոսություն:

² Դեռևս վաղ է համապարփակ գնահատական տալ տարաբնույթ աջակցման փաթեթներին, որոնք ուղղված են եղել բիզնեսի կենսունակության պահպանմանն ու զարգացմանը: Այսուհանդերձ, նկատենք, որ տարբեր գնահատումներով նախորդ տարում ՀՀ Կառավարությունը շուրջ 210 մլրդ դրամի հատկացումներ է ուղղել բիզնեսի աջակցմանը՝ նկատի ունենալով, որ դրանով, ըստ փորձագիտական գնահատականների, կկանխվի 600-ից մինչև 1 տրիլիոն չափի ՀՆԱ-ի պոտենցիալ կորուստը: Միևնույն ժամանակ նկատենք, որ 210 մլրդ դրամ չափաքանակով աջակցության չափաբաժինը ներառել է շուրջ 50 մլրդ դրամը, որոնք տրվել են նպատակային վարկերը և հարկերը վճարելու համար: Թերևս սա չի կարող համարվել որպես լավագույն այլընտրանքը (գոյություն ունեն տարբեր սանդղակներ հարկային արձակուրդներ, անփոխհատույց հատկացումներ և այլն):

Իմունային համակարգի թուլացման մեկ այլ դրսևորում է խտրական, ոչ մրցակցային միջավայրը: Ուստի, կազմակերպությունների սնանկության կանխարգելման, օրենսդրական և կառուցվածքային բարելավումների վերաբերյալ բավարար լուծումների առաջադրումը խիստ կարևորվում է ինչպես բնականոն զարգացումների, այնպես էլ հնարավոր շոկային ազդեցությունների ժամանակ:

ՀՀ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՆԿԱՑՄԱՆԸ ԽՈԶԸՆԴՈՏՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեության կարևոր նախապայմաններից է ներքին կանոնների համալիրը (կազմակերպության ղեկավարման, խորհրդի, բաժնետերերի, աշխատակիցների և այլ շահառուների միջև առկա հարաբերությունները), որն էլ կազմում է կորպորատիվ կառավարման էությունը: Իսկ կորպորատիվ կառավարման հիմնարար արժեքներից է այն, որ այդ համակարգը պետք է ճանաչի շահառու անձանց՝ օրենքով սահմանված իրավունքները և խրախուսի կազմակերպությունների և շահառուների ակտիվ համագործակցությունը՝ ուղղված հասարակության անդամների բարեկեցության աճին, աշխատատեղերի ստեղծմանը և ֆինանսապես առողջ ընկերությունների կայունությանը: Նշված արժեքների պահպանության անհրաժեշտությունը ամրագրված է ՀՀ կառավարության 2010 թ. դեկտեմբերի 30-ի «Հայաստանի Հանրապետության կորպորատիվ կառավարման կանոնագրքին հավանություն տալու մասին» որոշմամբ: Միևնույն ժամանակ նախատեսվում է, որ ՀՀ պետական կառավարման մարմինները պետություն-մասնավոր հատված գործընկերության, պետական աջակցության, ինչպես նաև հարկային կամ մաքսային արտոնությունների տրամադրման ժամանակ պետք է ղեկավարվեն ՀՀ կորպորատիվ կառավարման կանոնագրքի պահանջները կատարող ընկերություններին նախապատվություն տալու սկզբունքով: Այսինքն, պետության կողմից աջակցություն ստանալու համար կարևորվում է առևտրային կազմակերպությունների (բաժնետիրական ընկերությունների) կողմից ներքին գործառության և ֆինանսական կարգապահությունը: Նշված պայմանների հաշվառումը և ընկերությունների ֆինանսատնտեսական գործունեության անկյունաքար դարձնելը ապահովում են ընկերության կորպորատիվ կառավարման մասնակիցների (սեփականատերեր, կառավարիչներ և վարձու աշխատողներ) շահերի ներդաշնակություն, կորպորատիվ կառավարման սկզբունքների առաջնայնության ապահովում, որն է ապահովում է ընկերության ֆինանսական

կայունությունը և դրանով իսկ սնանկության կարիսարգելումը ընկերության «ներսից»: Հայաստանի Հանրապետությունում սնանկության գործընթացի ամենախոցելի կողմերից մեկը սնանկ ճանաչված առևտրային կազմակերպությունների **գույքի աճուրդներն** են, որոնք տարիներ շարունակ համապետական միջոցների համապետական միջոցներով (գույքի տարբեր դրսևորումներով) չեն դարձել եկամուտների արդյունավետ գեներացիայի աղբյուր: Նշվածը հետևանք է սնանկության գործընթացի կազմակերպման ոչ թափանցիկ, ոչ հրապարակային գործողությունների, ինչպես նաև սնանկության գործընթացում գտնվող կազմակերպությունների գույքի ընդհանուր վաճառքների կազմում էլեկտրոնային աճուրդների ցածր տեսակարար կշռի: Միևնույն ժամանակ, այս երևույթի թերությունների արմատական բացահայտման ու լուծման ուղիների մատնանշումը կարիք ունի լրացումների և հիմնավորումների: Բանն այն է, որ սնանկության գործընթացում գտնվող առևտրային կազմակերպությունների գույքի աճուրդների կազմակերպումը առերևույթ հրապարակային և թափանցիկ է, մինչդեռ նույնիսկ էլեկտրոնային աճուրդները, որպես հրապարակային սակարկությունների ամենաարդյունավետ ձև, մեզանում իրականություն դարձան բավականին ուշ, երբ սնանկության «առաջին ալիքի» ամենախոշոր զանգվածը պարզապես սնանկացվեց՝ պատճառելով հսկայական վնասներ ինչպես կազմակերպություններին, այնպես էլ պետության շահերին: Այդ երևույթը շարունակվում է նաև ներկայումս: Այսպես, Doing Business 2020-ում Անվճարունակության լուծման (Resolving insolvency) ցուցիչի հաշվարկման ժամանակ դիտարկվող անվճարունակության գործընթացում ընդգրկված գույքի հետ վերադարձման ցուցանիշը մեկ դոլարի հաշվով կազմել է ճապոնիայում՝ 92.1 գենտ (որն ամենաբարձր ցուցանիշն է բոլոր երկրների շարքում), Վրաստանում՝ 40.5 գենտ, Ադրբեջանում՝ 39.7 գենտ, Հայաստանում՝ 39.2 գենտ, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում՝ 36.1 գենտ և Թուրքիայում՝ 10.5 գենտ¹: Բերված ցուցանիշը Հայաստանի համար վկայում է, որ սնանկացման գործընթացը ոչ միայն ծախսատար է, այլև անարդյունավետ: Այս հանգամանքը պայմանավորված է հիմնականում սնանկացված առևտրային կազմակերպությունների գույքի աճուրդների կազմակերպման գործում տեղ գտած բացթողումներով և սխալներով: Վերջիններս հետևանք են գույքի հրապարակային սակարկության՝ աճուրդի ինչպես օրենսդրական, այնպես էլ կազմակերպական բնույթի բացթողումներով: Նկատենք նաև, որ 2020 թվականին տնտեսագիտության գծով նոբելյան մրցանակակիրներ

¹Տես՝ <https://www.doingbusiness.org/en/data/exploretopics/resolving-insolvency> էլեկտրոնային հարթակում տեղադրված տեղեկատվական շարքերը:

են ճանաչվել ԱՄՆ-ի պրոֆեսորներ Պոլ Միլգրոմը (Paul R. Milgrom) և Ռոբերտ Ուիլսոնը (Robert B. Wilson) «Աճուրդների տեսության կատարելագործումը և աճուրդների նոր ձևաչափերի հայտնաբերումը» (“Improvements to auction theory and inventions of new auction formats”) աշխատության համար¹: Այդ ուսումնասիրության հետ ծանոթությունը բերում է այն եզրահանգման, որ ՀՀ-ում կիրառվող աճուրդների վերաբերյալ օրենսդրությունը գտնվում է սաղմնային վիճակում, քանի որ այն գուրկ է ճկունությունից, գործընթացի կազմակերպումը իրականացվում է կարծրատիպերով, և որոնց պատճառով մեծ է այդ ոլորտում ստվերային գործարքների տեսակարար կշիռը, ինչն էլ նվազագույնի է հասցնում աճուրդների արդյունավետության աստիճանը: Գույքի աճուրդների կազմակերպումը դե յուրե պետք է լինի հրապարակային և թափանցիկ, սակայն, դե ֆակտո գործ ունենք հակառակ պատկերի հետ:

Խոսելով սնանկության գործընթացում գտնվող **ակտիվների կառավարման ցածր արդյունավետության** մասին՝ անդրադառնանք այլ հանգամանքի ևս: Նշենք, որ «Սնանկության մասին» ՀՀ օրենքի (ՀՀ ԱԺ կողմից 2006 թ. դեկտեմբերի 25-ին ընդունված) հոդված 30-ի (Կառավարչի վարձատրությունը) 2-րդ մասով սահմանված է. «2. Եթե սույն օրենքով նախատեսված դեպքերում կառավարչի վարձատրության այլ չափ նախատեսված չէ, ապա կառավարչի վարձատրությունը սահմանվում է դատական ակտով՝ պարտատերերի պահանջների բավարարման չափի հետևյալ տոկոսադրույքներով՝

- 1) մինչև 25 միլիոն դրամ՝ 10 տոկոս.
- 2) 25-50 միլիոն դրամ՝ 2 500 000 դրամին գումարած 25 միլիոն դրամը գերազանցող գումարի 8 տոկոսը.
- 3) 50-100 միլիոն դրամ՝ 4 500 000 դրամին գումարած 50 միլիոն դրամը գերազանցող գումարի 3 տոկոսը.
- 4) 100-500 միլիոն դրամ՝ 6 000 000 դրամին գումարած 100 միլիոն դրամը գերազանցող գումարի 2 տոկոսը.
- 5) 500 միլիոն դրամից ավելին՝ 14 000 000 դրամին գումարած 500 միլիոն դրամը գերազանցող գումարի 1 տոկոսը:»:

Նույն հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն **սնանկության գործով վարույթի տևողությունը** (սկսած պարտապանի լուծարման վարույթ սկսելու մասին որոշում կայացնելու պահից մինչև սնանկության գործն ավարտելու մասին վճիռ կայացնելը) մինչև վեց ամիս տևողության դեպքում (չհաշված ֆինանսական առողջացման ծրագրի ժամանակահատվածը) կառա-

¹ Աղբյուրը՝ <https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2020/summary/> էլեկտրոնային ռեսուրս:

վարիչը ստանում է պարգևավճար: Ընդ որում, պարգևավճարի չափը սահմանվում է՝

➤ պարտատերերի պահանջների բավարարման չափի մինչև 50 միլիոն դրամը՝ կառավարչի հաշվարկվող վարձատրության 20 տոկոսի չափով,

➤ պարտատերերի պահանջների բավարարման չափի 50 միլիոն դրամ և ավելի դեպքում՝ հաշվարկվող վարձատրության 50 տոկոսի չափով:

Թեև, առաջին հայացքից թվում է, թե օրենքով ինչպես կառավարչի վարձատրության, այնպես էլ պարգևատրման համար նախատեսված են բավարար մեծության տնտեսական խթանման միջոցներ, սակայն իրականում հազվադեպ են ՀՀ-ում սնանկության այն գործերը, որոնք ավարտվում են վեց ամսում կամ մեկ տարվա ընթացքում: Բանն այն է, որ սնանկության գործերով կառավարիչներին ձեռնտու է այդ գործընթացը ձգձգել տարիներ շարունակ, քանի որ ինչպես աճուրդների կազմակերպումը, այնպես էլ սնանկության գործընթացի ձգձգումը նրանց համար ավելի շահեկան պայմաններ են ստեղծում, քան օրենքով նախատեսված պայմանները: Պրակտիկ փորձը, ցավոք, բերում է այն համոզման, որ կառավարիչներին ձեռնտու է սնանկության գործի ձգձգումը, քանի որ, չնայած, օրենքով սահմանվում են հատուկ վարձավճարներ գործը հնարավորինս սեղմ ժամկետներում ավարտին հասցնելու համար, այնուամենայնիվ, դե ֆակտո գործունեության ստվերայնության «շնորհիվ» կառավարիչները տնտեսապես ավելի մեծ շահույթ են ունենում (օրինակ՝ վերոնշյալ աճուրդների կազմակերպման գործընթացներից): «Սնանկության մասին» ՀՀ *օրենքի առանձնահատկություններից մեկը սնանկության գործընթացում պարտապանի առկա ակտիվների բաշխման և պահանջների բավարարման առանձնահատուկ հերթականությունն է*, որը բխում է սնանկության ինստիտուտի սկզբունքներից և բավարարում է սնանկության վարույթն անխափան իրականացնելու երաշխիքները: Պահանջների հերթականությունն էականորեն տարբերվում է բնականոն գործունեություն իրականացնող պարտապանի լուծարման ժամանակ պահանջների բավարարման, ինչպես նաև հարկադիր կատարման ընթացքում պարտապանի գույքի վաճառքից առաջացած միջոցների բաշխման հերթականություններից¹:

Սնանկությանը վերաբերող օրենսդրության և ինստիտուցիոնալ կառույցների նպատակը առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական կայունության պահպանման, ինքնուրույն վերակազմավորման, սնանկության գործընթացը նվազագույն կորուստներով ավարտելու

¹ «Սնանկության մասին» ՀՀ օրենք՝ ընդունված 2006թ. դեկտեմբերի 25, հասանելի է՝ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=76772>

մղումն է: Այդ նպատակին են ծառայում առևտրային կազմակերպությունների պարտավորությունների մարման օպտիմալ կառուցվածքի՝ հերթագայության, վճարման չափերի, մարման ճիշտ ժամանակի ընտրությունը: Մնանկության ընթացակարգերի արդյունավետ կառավարումը էապես փոխում է կազմակերպության ենթահամակարգերի աշխատանքը: Դիցուք, դատարանների կողմից օրենսդրությամբ և նորմատիվային ակտերով ամրագրված ընթացակարգերի անմիջական կիրարկումներով պետք է փոփոխվեն կառավարման գործընթացի մասնակիցների լիազորությունները: Այդ փոփոխությունները պետք է վերաբերեն կազմակերպությունների ֆինանսական առողջացման ծրագրին, արտաքին կառավարման բարելավմանը, մրցունակ արտադրանքի թողարկմանը, հաշտության համաձայնագրերի կնքմանը և սնանկության մյուս ընթացակարգերին: Բովանդակային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նշված խնդիրների լուծմանը իր առավելագույն նպաստը կբերի սնանկության ինստիտուտի նպատակադրումը՝ պարտապանի գույքի իրացմամբ պարտատերերի պահանջները բավարարելու ու իրավունքները վերականգնելու առումով:

Օրենսդրության հետագա զարգացումներն արդեն շեշտադրեցին այն նպատակը, ըստ որի միայն գույքի վաճառքով չէ, որ պետք է «փակվեն» պարտատերերի պահանջները, այլև կազմակերպության հնարավորինս առողջացումը պետք է մղվի առաջին պլան, որպեսզի այն մնա բիզնեսում՝ պահպանելով աշխատատեղերը: Այս նպատակադրումը դեռևս բավարար կենսունակություն չունի, որը, մի կողմից դատական համակարգի «տեղապտույտի», և, մյուս կողմից, եղած ընթացակարգերի ոչ բավարար գործադրման, և, այսպես կոչված պսևդոսնանկացման թույլտվության հետևանք են: Իրենց բնույթով պսևդոսնանկությունները գործադրվել են տարբեր սխեմաներում: Շատ հաճախ միտումնավոր ու շահադիտական կառուցակարգերի միջոցով արդարադատական չարդարացվող մոտեցումները հանգեցրել են կազմակերպությունների գույքի օտարման ու վատնման անօրինական իրավատնտեսական կարգավորումների, որոնց օրինակները բազմաթիվ են: Նշվածը հետևանք է սնանկության գործընթացի կազմակերպման ոչ թափանցիչ, ոչ հրապարակային գործողությունների, ինչպես նաև սնանկության գործընթացում գտնվող կազմակերպությունների գույքի ընդհանուր վաճառքների կազմում էլեկտրոնային աճուրդների ցածր տեսակարար կշռի:

Գաղտնիք չէ, որ ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեությանը խոշոր վտանգ հասցրեց COVID 19-ը, այնուհետև՝ 44-օրյա պատերազմը: Այդ ընթացքում տեղի ունեցավ թե՛ կազմակերպությունների գործունեության ժամանակավորապես դադարեցում, ո-

ըը հետևանք էր վնասով աշխատելու, թե՛ սնանկացում: Ստորև աղյուսակում ներկայացված է վնասով աշխատած ՀՀ կազմակերպությունների ցանկը 2020թ. դրությամբ:

Աղյուսակ 1. 2020 թվականին վնասով աշխատած ՀՀ
կազմակերպությունների ցանկն՝ ըստ վնասի չափի և
կազմակերպափրավական ձևի (հազ. դրամ)¹

	«Ակադ. Էմիլ Գաբրիելյանի անվան դեղերի և բժշկական տեխնոլոգիաների փորձագիտական կենտրոն» ՓԲԸ	111 289,0
	«Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ ԲԿ» ՓԲԸ	49 733,0
	«Մաշկաբանության ազգային կենտրոն» ՓԲԸ	17 486,0
	«Վ. Ա. Ֆանարջանի անվան ուռուցքաբանության ազգային կենտրոն» ՓԲԸ	139 534,0
	«Հատուկ լեռնափրկարար ծառայություն» ՓԲԸ	92,0
	«Պատնեշ» ՓԲԸ*	9 488,0
	«Զարենցավանի հաստոցաշինական գործարան» ԲԲԸ*	69 860,0
	«Հատուկ կապ» ՓԲԸ	3 375,0
	«ՀԱԷԿ» ՓԲԸ*	12 797 312,0
0	«Երևանի ՋԵԿ» ՓԲԸ	11 971 602,4
1	«ԲԷՑ» ՓԲԸ	10 025 926,0
2	«Էներգետիկական համակարգի օպերատոր»	839 413,0
3	«Էներգետիկայի գիտահետազոտական ինստիտուտ»	14 309,0
4	«Նաիրիտ-2» ՓԲԸ*	681 932,0
5	«Էներգահիմալքս» ՓԲԸ*	3 940,8

¹ *2020թ.-ի տարեկան տվյալներով 10 կազմակերպություն (վնասով աշխատած կազմակերպությունների 23,25%-ը) դարձյալ աշխատել են վնասով:

6	«Զրառ» ՓԲԸ*	893 302,3
7	«Հայջրմուկոյուղի» ՓԲԸ	410 227,2
8	«Լոռի ջրմուկոյուղի» ՓԲԸ	512,8
9	«Շիրակ ջրմուկոյուղի» ՓԲԸ	465,7
0	«Արմենիկում» ՓԲԸ*	5 512,0
1	«Զվարթնոց ԱՕԿ» ՓԲԸ	43 502,4
2	«Հայաէրոնավիգացիա» ՓԲԸ	887 094,1
3	«Ավիաբուժ» բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	14 754,1
4	«Քաղաքաշինական ծրագրերի փորձագիտական կենտրոն» ԲԲԸ*	89 631,0
5	«Սալսա դիվելոփմենթ» ՓԲԸ*	5 156,5
6	«Հայաստանի հանրային ռադիոընկերություն» ՓԲԸ	44 287,0
7	«Վաղարշապատի հիվանդանոց» ՓԲԸ	12367,9
8	«Էջմիածին» բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	8 122,0
9	«Մեծամորի բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	1 717,0
0	«Գյումրիի ծննդատուն» ՓԲԸ*	45 864,0
1	«Գյումրիի բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	81 833,4
2	«Վանաձորի թիվ 1 պոլիկլինիկա» ՓԲԸ	2 820,9
3	«Տաշիրի բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	11 842,5
4	«Ստեփանավանի բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	38 233,6

5	«Ծաղկաձորի բուժ. ամբուլատորիա» ՓԲԸ	185,6
6	«Արսլյանի ծննդատուն» ՓԲԸ	98,5
7	«Քաջարանի բժշկական կենտրոն» ՓԲԸ	6 036,2
8	«Աշտարակի ԲԿ» ՓԲԸ	25 675,7
9	«Թալինի ԲԿ» ՓԲԸ	4 018,7
0	«Վեդու ծննդատուն» ՓԲԸ	8 959,6
1	«Ճամբարակի ԱԿ» ՓԲԸ	3 282,4
2	«Սևանի ԲԿ»	44 197,0
3	«Կարեն Դեմիրճյանի անվան Երևանի մետրոպոլիտեն» ՓԲԸ	1 220 342,8

Կատարված վերլուծության արդյունքները վկայում են, որ 2020 թ.-ի տարեկան արդյունքներով 148 ընկերություններից 97-ը (կամ ընդհանուր թվի 65,5%-ը) աշխատել են շահույթով (նախորդ տարի 150 վերլուծության ենթարկված առևտրային կազմակերպություններից շահույթով են աշխատել 122-ը կամ կամ 81,3%-ը), 43 ընկերություններ (կամ 29,1%-ը) աշխատել են վնասով (նախորդ տարի վնաս են ձևավորել 23-ը կամ կամ 15.3%-ը), իսկ 8 ընկերություն (կամ 5,4%-ը) 2020 թ.-ին շահույթ կամ վնաս չեն ձևավորել: Կազմակերպությունների 2020թ.-ի գործունեության արդյունքում ձևավորվել է 40645 մլն դրամ վնաս, մինչդեռ 2019 թ.-ի տարեկան տվյալներով վնասը կազմում էր 11352 մլն դրամ: Այսինքն վնասի ծավալը նախորդ հաշվետու ժամանակաշրջանի համեմատ ավելացել է մոտ 29293 մլն դրամով, որը հիմնականում պայմանավորված է ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության էներգետիկայի ոլորտի կազմակերպությունների կողմից 36334,4 մլն դրամ ձևավորված վնասով, քաղաքացիական ավիացիայի կոմիտեի կազմակերպությունների կողմից ձևավորած 901,8 մլն դրամ վնասով, Երևանի քաղաքապետարանի «Կարեն Դեմիրճյանի անվան Երևանի մետրոպոլիտեն» ՓԲԸ-ի ձևավորած 1220 մլն դրամ վնասով: 2020 թ.-ի արդյունքներով վնասով աշխատած կազմակերպությունների վնասի չափն ըստ գերատեսչությունների

րի և առևտրային կազմակերպությունների ներկայացված է աղյուսակ 1-ում: Կազմակերպությունների զուտ շահույթի ընդհանուր ծավալը նախորդ տարվա համեմատ նվազել է 6 401,9 մլն դրամով և կազմել է 2 013,4 մլն դրամ (նախորդ տարի զուտ շահույթի ընդհանուր ծավալը կազմել է 8 415,3 մլն դրամ), ընդ որում գերակշռում է ՀՀ առողջապահության նախարարության կազմակերպությունների կողմից ձևավորած շահույթը՝ 424,0 մլն դրամ, ՀՀ Պաշտպանության նախարարության կազմակերպություններինը՝ 400,7 մլն դրամ, ՀՀ Հանրային հեռարձակողի խորհրդի կազմակերպության՝ 690,1 մլն դրամ: 2020թ. տարեկան տվյալներով պետական մասնակցությամբ առևտրային կազմակերպությունների ակտիվները կազմել են ընդամենը 736 216,8 մլն դրամ, իսկ վերլուծության ենթարկված բոլոր 148 կազմակերպությունների ակտիվների շահութաբերության միջին մակարդակը կազմել է 0,602%: Ըստ ոլորտների այդ ցուցանիշի մեծություններն են՝ առողջապահության ոլորտի (ՀՀ առողջապահության նախարարություն և ՀՀ մարզպետարաններ) 91 կազմակերպությունների ակտիվների շահութաբերության միջին մակարդակը տոկոսային արտահայտությամբ կազմել է 0,799%, էներգետիկայի ոլորտի կազմակերպությունների համար՝ -1,233%, ջրային ոլորտի կազմակերպությունների համար՝ -0.267%, էկոնոմիկայի բնագավառի կազմակերպություններինը՝ 1.749%, պաշտպանության ոլորտի կազմակերպությունների համար՝ 4.611%, բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության ոլորտի կազմակերպությունների համար՝ -0,657%: Եթե դիտարկելու լինենք շահույթով աշխատած 97 կազմակերպության ակտիվների շահութաբերության միջին մակարդակը տոկոսային արտահայտությամբ, ապա այն կազմել է 2,460%, իսկ առանձին առողջապահության ոլորտի (ՀՀ առողջապահության նախարարություն և ՀՀ մարզպետարաններ) շահույթով աշխատած 68 կազմակերպության ակտիվների շահութաբերության միջին մակարդակը տոկոսային արտահայտությամբ կազմել է՝ 1,986%, էներգետիկայի ոլորտինը՝ 2,008%, ջրային ոլորտինը՝ 0,085%, էկոնոմիկաի բնագավառի կազմակերպություններինը՝ 3,06%, պաշտպանության ոլորտինը՝ 5,417%, քաղաքացիական ավիացիայի բնագավառում՝ 5,47%, իսկ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության ոլորտում՝ 0,808%: 2020թ.-ի տարեկան տվյալներով կազմակերպությունների ակտիվները կազմել են ընդամենը 736 216 814,1 հազ. դրամ (նախորդ տարի ակտիվները կազմել էր 706 288 386,0 հազ. դրամ), այդ թվում ընթացիկ ակտիվները կազմել են 186 920 967,3 հազ. դրամ (նախորդ տարի ընդամենն ընթացիկ ակտիվները կազմել էր 138 327 776,3 հազ. դրամ): Կազմակերպությունների ընդամենն ընթացիկ պարտավորությունները 2020թ.-ի տարեկան տվյալներով նախորդ

տարվա նկատմամբ նվազել են 1 662 754,6 հազ. դրամով և կազմել են 117 010 899,1 հազ. դրամ (նախորդ տարի կազմել էր 82 356 961,1 հազ. դրամ), ընդ որում բյուջեի գծով պարտավորությունները նախորդ տարվա նկատմամբ նվազել է 1 662 754,6 հազ. դրամով և կազմել են 3 713 902,2 հազ. դրամ (նախորդ տարի կազմել էր 5 376 656,8 հազ. դրամ):

Կազմակերպությունների ոչ ընթացիկ պարտավորությունները կազմել են 394 049 687,0 հազ. դրամ (նախորդ տարի այն կազմել էր 359 360 958,8 հազ. դրամ), որից 335 865 612,4 հազ. դրամը իրենից ներկայացնում են երկարաժամկետ բանկային վարկեր և փոխառություններ՝ նախորդ տարվա նկատմամբ այն ավելացել է 40 107 164,4 հազ. դրամով (գերակշիռ մասը բաժին է ընկնում ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության՝ 330 318 878,4 հազ. դրամ, ՀՀ առողջապահության նախարարության՝ 236 279,0 հազ. դրամ, ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության՝ 241 993,0 հազ. դրամ կազմակերպություններին և ՀՀ քաղաքապետարանի «Երևանի մետրոպոլիտեն» ՓԲԸ-ին՝ 4 441 395,7 հազ. դրամ): 2020 թ.-ին կազմակերպությունների արտադրանքի, ապրանքների, աշխատանքների, ծառայությունների իրացումից հասույթը կազմել է 184 757 103,2 հազ. դրամ (նախորդ տարվա 176 087 595,8 հազ. դրամի փոխարեն): Հասույթի ձևավորման հիմնական գերակշռող մասը բաժին է ընկնում ՀՀ առողջապահության նախարարության 13 315 658,3 հազ. դրամ, ՀՀ տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության՝ 118 383 200,3 հազ. դրամ, ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարության՝ 2 374 977,0 հազ. դրամ, ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության՝ 2 568 529,8 հազ. դրամ, քաղաքացիական ավիացիայի կոմիտեի՝ 2 692 800,09 հազ. դրամ, ՀՀ հանրային հեռարձակողի խորհրդի՝ 7 138 335,0 հազ. դրամ, ՀՀ Արարատի՝ 4 469 412,9 հազ. դրամ, ՀՀ Լոռու՝ 6 328 246,2 հազ. դրամ, ՀՀ Կոտայքի՝ 3 540 328,5 հազ. դրամ, ՀՀ Շիրակի՝ 5 161 086,6 հազ. դրամ և ՀՀ Սյունիքի մարզպետարանների՝ 3 305 729,7 հազ. դրամ կազմակերպություններին և Երևանի քաղաքապետարանի «Երևանի մետրոպոլիտեն» ՓԲԸ-ին՝ 2 509 818,2 հազ. դրամ:

2020 թ.-ի տարեկան արդյունքներով կազմակերպությունների աշխատակիցների ընդհանուր թիվը կազմել է 23 338 աշխատող՝ 2019թ.-ի նկատմամբ աշխատողների թվաքանակն ավելացել է 183 -ով:

Մոնիտորինգ իրականացնող մարմնի կողմից նշվում է, որ ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի, ՀՀ արդարադատության, ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարությունների, ՀՀ Վայոց Ձորի և

ՀՀ Տավուշի մարզպետարանների ենթակայության բոլոր կազմակերպությունները հաշվետու ժամանակաշրջանում աշխատել են շահույթով:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Սնանկացման և սանացիայի ընթացակարգերում ներառված կազմակերպության ֆինանսական առողջացմանը նպաստող և տնտեսական արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված մոտեցումներն ապահովվում են արդյունավետ կառավարման կառուցակարգերի ստեղծմամբ, որոնք իրենցից ներկայացնում են մի շարք միջոցառումների համալիր:

Առաջին և կարևորագույն *միջոցառումը հարկային վճարումների դադարեցում առողջացման ընթացքում, վարկերի տրամադրում վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքով և այլ իրավական նորմերի կարգավորման կատարելագործմանն համընթաց տնտեսական պայմանների առողջացումն է:* Հիմնաքարային միջոցառումների շարքին են դասվում նաև ակտիվների առավել արդյունավետ օգտագործման նպատակով անվճարունակության գործընթացի վերահսկողության ապահովումը: Նման խնդիր է առաջանում, երբ անվճարունակ կազմակերպությունն ունի մեկից ավելի սեփականատեր: Այս իրավիճակում օրենսդրությունը պետք է նախատեսի կառուցակարգեր, որոնք հնարավորություն կտան առանց խտրականության իրականացնել սեփականատերերի շահերի պաշտպանությունը: Միջոցառումների ցանկում առանցքային է նաև *սնանկության կառավարիչների գործունեության կազմակերպման արդյունավետության բարձրացումը*, այն է՝ աշխատանքի վճարման համակարգի ընտրություն և սկզբունքների փոփոխություն, ֆինանսական պատասխանատվության վերականգնում գործունեության արդյունքների հաշվին՝ դրա պահպանման համակարգի ստեղծմամբ: Կազմակերպության ֆինանսական առողջացմանն ուղղված միջոցառումներից են նաև *անվճարունակ ձեռնարկատերերի աշխատակիցների սոցիալական պաշտպանության մակարդակի բարձրացումը*, պարտատերերի շահերի պաշտպանության ապահովումը՝ նրանց պահանջների առավելագույն բավարարմամբ, ինչպես նաև կառավարչի կողմից պարտատիրոջը տեղեկատվության հասանելիության ապահովումը:

Այսպիսով, սնանկացման ինստիտուտը կարող է որոշակի խթան հանդիսանալ կազմակերպության արդյունավետ զարգացման համար, քանի որ այն համարվում է միջոց՝ միաժամանակ մի շարք խնդիրների լուծման համար, օգնում է տնտեսության մեջ իրականացնել բարեփոխումներ, նպաստում է կազմակերպության կառուցվածքային ստորաբաժանումների առավել արդյունավետ աշխատանքին, բարելավում է կազմակերպություն-

ների կառավարման մակարդակը, հանդիսանում է լրացուցիչ երաշխիք վարկատուների շահերի պաշտպանության և չօգտագործվող ակտիվները տնտեսական շրջանառություն վերադարձնելու համար:

Варсеник Саргсян, Препятствующие факторы банкротства армянских организаций и некоторые подходы к урегулированию. Одним из ключевых условий улучшения социально-экономического положения Республики Армения, помимо реформы различных институциональных структур, является эффективное функционирование экономики. Последнее может быть гарантировано эффективной работой коммерческих организаций. Многие эксплуатирующие организации, не имея возможности продолжать свою прибыльную деятельность, оказываются в сфере несостоятельности, что приводит к цепной реакции в экономике. Нарушается не только нормальное функционирование организации, но и некоторые взаимосвязанные сферы оказываются в сложной финансово-экономической ситуации. Уместна параллель, согласно которой в сфере здравоохранения приоритет отдается диагностике и профилактике, а также обеспечение финансовой стабильности и финансового оздоровления в случае банкротства организаций должно стать решающим фактором в предотвращении роспуска организации. В случае аномальных явлений, таких как COVID-19, послевоенная ситуация в стране, вся экономика столкнулась с кризисом. При этом одной из мер по укреплению иммунитета организаций является предоставление государством пакетов финансовой поддержки. Еще одним проявлением ослабленной иммунной системы является дискриминационная, неконкурентная среда. Поэтому предложение адекватных решений по предотвращению корпоративного банкротства, законодательных и структурных усовершенствований активно используется как при нормальном развитии событий, так и при возможных шоковых последствиях.

Varsenik Sargsyan, Bankruptcy preventing factors and regulation approaches of organizations in the Republic of Armenia. One of the key conditions for improving the socio-economic situation of the Republic of Armenia, including the reform of various institutional structures, is the effective operation of the economy. The latter can be guaranteed by the effective operation of commercial organizations. Many operating organizations, unable to continue their profitable activities, find themselves in the realm of insolvency, which leads to a chain reaction in the economy. Not only the normal functioning of the organization is disrupted, but also some interconnected spheres find themselves in a difficult financial and economic

situation. The parallel is appropriate, according to which, in the field of healthcare, priority is given to diagnosis and prevention, as well as ensuring financial stability and financial recovery in case of bankruptcy of organizations should become crucial in not dissolving the organization. In the event of abnormal developments, such as COVID-19, the post-war situation in the country, the entire economy has faced a crisis. In this case, one of the measures to strengthen the immune system of organizations is the provision of financial support packages by the state. Another manifestation of a weakened immune system is a discriminatory, non-competitive environment. Therefore, proposing adequate solutions for bankruptcy prevention of organizations, legislative and structural improvements is strongly used both during normal developments and possible shock effects.

Ուղարկվել է խմբագրություն 31.01.2022թ.
Գրախոսվել է 31.01.2022թ.

ԹՎԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՕՐԴՅԱՆ,
ԺԻՐԱՅԻՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, ՀՐԱՉՅԱ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – թվայնացում, թվային ինքնիշխանություն, սոցիալական պետություն, թվային փոխակերպումներ, էլեկտրոնային կառավարություն, պետական կառավարում, պետության կայացածություն, տնտեսական քաղաքականություն, պետական քաղաքականություն:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին տասնամյակում պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը միտված բարեփոխումների վերաբերյալ քննարկումների հիմնական գաղափարը հանգում է պետական կառավարման կառուցվածքի և գործընթացների փոփոխմանը: Գիտական բանավեճն առ այն, թե կառավարման որ մոդելն է առավել համապատասխանում պետության առջև ծառացած ժամանակակից մարտահրավերներին, որոնք են բարեփոխումների շեշտադրումները, շարունակում են մնալ ոչ միանշանակ: Այդ բարեփոխումների նպատակը պետք է լինի սուսկ պաշտոնապես առաջադրված նպատակների կենսագործումը, թե՛ այն պետք է ունակ լինի գեներացնելու նոր գաղափարներ, ինովացիոն տարրերի ներմուծմամբ ապահովվի պետական շահերի ինստիտուցիոնալ պաշտպանությունը՝ անկախ քաղաքական էլիտաների ցանկություններից:

Պետական կառավարման համակարգի վերափոխումների հիմնական նպատակն առավել կայացած պետության ձևավորումն է: Ըստ որում, պետության կայացածության բնորոշումները բավականին բազմազան են. շատ կարևոր է դառնում պետության կայացածության հասկացության ընկալման օպերացիոնալությունն ու հստակությունը, նրա չափման հնարավորությունների բացահայտումը: Որոշ դեպքերում պետության կայացածությունը դիտվում է որպես երկրի կարողություն, որն առավելագույնի է հասցնում իր զարգացվածությունն ու կայունությունը, ապահովում է իր և իր բնակչության պաշտպանությունը, անվտանգությունը, տարածքային ամբողջականությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունը, ինչպես նաև դիմակայում է տարաբնույթ ճգնաժամերին¹: Այսինքն՝ պետության կայացածությունն իշխանության կարողությունն է բավարարելու պե-

¹ “A Glossary on Violent Conflict” by U.S. Agency for International Development & Payson Graduate Program in Global Development; March 2000, p. 69.

տության կենսական նշանակության կարիքները՝ գոյատևում, քաղաքացիների պաշտպանություններին և արտաքին սպառնալիքներից, տնտեսական զարգացում և կայունություն, արդյունավետ կառավարում, տարածքային ամբողջականության ապահովում, ինքնիշխանության պահպանում և գաղափարախոսության ձևավորում:

Առանձին վերլուծություններում պետության կայացածությունը կապակցում են վերջինիս արտադրողական կարողությունների հետ և այն գնահատում են հասարակության կողմից ակնկալվող արդյունքներին հասնելու կարողությամբ¹, ինչպես նաև նրանով, թե որքանով են արդյունավետ աշխատում բյուրոկրատական գործընթացները²:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԹՎԱՅՆԱՑՄԱՆ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Գաղտնիք չէ, որ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման առանցքային ծրագրերի արդյունավետ իրականացումն անքակտելիորեն կապված է կառավարչական, սոցիալական և բիզնես գործընթացներում թվային տեխնոլոգիաների ներդրման հետ: Թվային տնտեսությանն անցումը, լինելով բոլոր երկրների համար քաղաքականության կարևոր առաջնահերթություն, հատկապես կարևոր է զարգացող երկրների համար: Թվային տնտեսությունը վերջիններիս համար ծնում է և՛ լուրջ մարտահրավերներ, և՛ մեծ հնարավորություններ: Այդ երկրները կարող են նշանակալի տնտեսական օգուտներ քաղել թվային զարգացումից³:

Ներկայումս պետական կառավարման ոլորտում թվային փոխակերպումներն ուղղված են «էլեկտրոնային կառավարությունից» դեպի «թվային կառավարություն» անցումն ապահովելուն: «էլեկտրոնային կառավարության» պարագայում տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման մարմինների կատարած գործողություններն ավտոմատացնելու, դրանց աջակցելու նպատակով, մինչդեռ «թվային կառավարությունում» այդ տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման համակարգի արդյունքայնությունն ապահովելու նպատակով: Այս դեպքում հնարավոր է դառնում լիարժեք ֆունկցիոնալ համակարգի ձևավորումը, որը բաղկացած է պետական կառավարման մարմիններից, գործարար համայնքից, ֆիզիկական և իրավաբանական անձանցից, և որտեղ

¹ Boardman, Craig. *Assessing Governance: The Importance of Evaluating Policy Outcomes in National Mission Areas*. 2014, p. 522.

² Fukuyama, Francis. *What Is Governance?*. 2013, p. 6.

³ **Մարգարյան, Հայկ և ուրիշներ.** ՀՀ տնտեսության թվային փոխակերպումների ինստիտուցիոնալ համակարգի ձևավորման հիմնախնդիրները. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2020, էջ 17:

թվային կառավարությունը հանդես է գալիս որպես կապող օղակ՝ ապահովելով վերը թվարկված խաղացողների փոխգործակցությունը¹։ Ստացվում է, որ պետությանը վերապահվում է միասնական թվային էկոհամակարգի միջոցով քաղաքացիների և կազմակերպությունների փոխգործակցությունն ապահովողի և կազմակերպչի դեր։

Պետական կառավարման թվայնացման նախագծերի իրականացման հիմնական նպատակներն աշխատանքային և արտադրական գործընթացների ռացիոնալացումն ու ինտեգրումն են, տվյալների և տեղեկատվության արդյունավետ կառավարումը, պետական առցանց ծառայությունների արդյունավետ մատուցումը, ինչպես նաև մարդկանց իրավունքների և հնարավորությունների ընդլայնման համար նոր ուղիների ներդրումը²։ Սակայն պետք է ընդունենք նաև, որ աշխարհում դեռևս գոյություն չունի թվայնացման չափանիշների, չափորոշիչների միասնական ընդունված մոտեցում։

Պետական կառավարման թվային փոխակերպումը թույլ է տալիս բարձրացնել պետական կառավարման արդյունավետությունը՝ օպտիմալացնելով վարչարարական գործընթացները, կրճատել բյուջետային ծախսերը, արագացնել ներինստիտուցիոնալ գործընթացների իրականացումը, մեծացնել հանրային կառավարման գործընթացների վերահսկելիությունը, նվազեցնել կոռուպցիոն ռիսկերը։

Միասնական սկզբունքներով տվյալների արդյունավետ կառավարումը հնարավորություն է տալիս բարելավելու պետական ծառայությունների որակը և երկարաժամկետ հատվածում ձևավորելու առավել արդյունավետ և վերահսկելի հանրային քաղաքականություն³։

Պետական կառավարման համակարգի թվայնացման օգուտները պարզորոշ կերպով նկատելի են Համաշխարհային բանկի կողմից՝ հանրային հատվածում թվային փոխակերպման մակարդակը⁴ բնութագրող ստորև բերված գծապատկերից, որը ցույց է տալիս կառավարության թվային փոխակերպման և երկրի զարգացածության ու բարեկեցության միջև ակնհայտ դրական կապի առկայությունը։

Պետության և առհասարակ հասարակության տեսանկյունից տեղի ունեցող և սպասվող փոփոխություններն այնքան մասշտաբային են, որ ո-

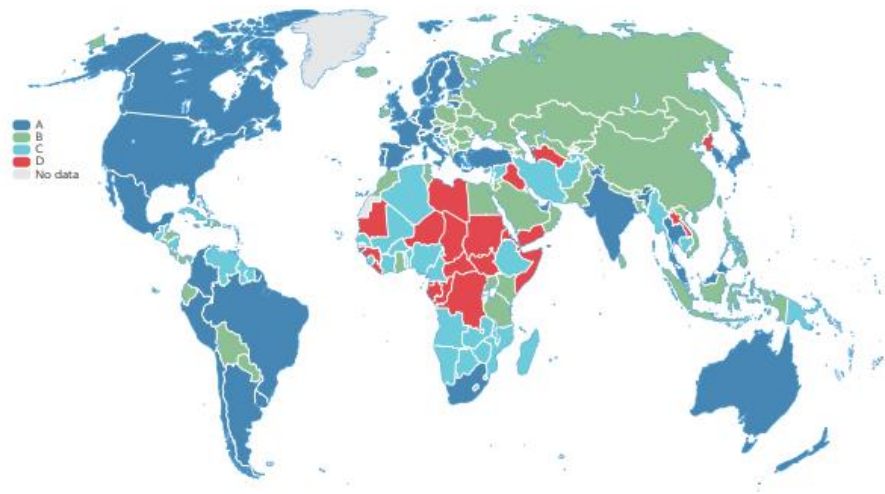
¹ OECD. *Recommendation of the Council on Digital Government Strategies*. OECD Publishing. Paris. 2014, p. 6.

² United Nations. *United Nations e-Government Survey 2014: E-Government for the Future We Want*. New York: UN Publishing Section. 2014, p. 196.

³ Հայաստանի թվայնացման ռազմավարություն, 2021-2025թթ.։

⁴ *GovTech Maturity Index, The State of Public Sector Digital Transformation*. World Bank, 2021, p.24.

րոշ հետազոտողներ թվայնացումը դիտարկում են որպես պետական կառավարման նոր մոտեցումների, նոր հայեցակարգերի շարժիչ ուժը¹: Հիմնական գործընթացների և գործողությունների թվայնացման վրա հիմնված պետական կառավարման վերափոխումների արդյունքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում քաղաքացիների՝ որոշումների վրա ազդելու առավել լայն գործիքակազմի ներդրմանը, ինչպես նաև պետական կառավարման մարմինների կողմից մատուցվող ծառայություններից բավարարվածության մակարդակի էական բարձրացմանը²: Որոշ վերլուծաբաններ թվայնացման օգուտների թվարկման ժամանակ առավել մեծ ուշադրություն են դարձնում կազմակերպական կառուցվածքի պարզեցման և ռեսուրսների առավել խնայողաբար օգտագործման հարցերին³:

Գծապատկեր 1. Հանրային հատվածում թվային փոխակերպման մակարդակն աշխարհում:

Հարկ ենք համարում շեշտել, որ պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնաբերաբար, առանց դրա կենսունակ միջավայրի

¹ Margetts, Hellen, and Dunleavy, Patrick. “The second wave of digital-era governance: a quasi-paradigm for government on the Web”. *Philosophical Transactions of the Royal Society*. 2013. Vol. 371. No. 1987, pp. 6-7.

² **Bannister, Frank, and Connolly, Regina.** “ICT, public values and transformative government: A framework and programme for research”. *Government Information Quarterly*. 2014. Vol. 31. No. 1. P. 120.

³ **O'Reilly, Tim.** “Government as a Platform”. *Innovations: Technology, Governance, Globalization*. 2011. Vol. 6. No. 1. P. 16.

ստեղծման ու ներագդման լծակների արդյունավետ փոխգործակցման պայմանների երաշխավորել առաջընթացը: Գաղտնիք չէ, որ գերատեսչական թվայնացումը հանգեցնում է մեծաքանակ, ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգերի ստեղծման: Հատկապես զարգացող երկրներում *թվային տեխնոլոգիաների կիրառման արդյունավետությունը ցածր է այն պատճառով, որ մեծ մասամբ ոչ թե ամբողջական գործընթացներն են թվայնացվում, այլ դրանց առանձին բաղադրիչներ, և արդյունքում ստացվում է, որ էլեկտրոնային եղանակով իրականացվում են լոկ որոշ գործառույթներ:*

2001 թվականից սկսած էլեկտրոնային կառավարությանը նվիրված տասնյակ ուսումնասիրություններ կատարելով՝ ՄԱԿ-ը եզրահանգում է, որ *կայուն և կենսունակ հասարակություն կերտելու ճանապարհին էլեկտրոնային կառավարությունների ձևավորումն ու դրանց հետզհետե կատարելագործումն այլընտրանք չունի*¹:

Պետական կառավարման թվայնացման արդյունքը հիմնականում ասոցացվում է դրա որակի բարձրացման և ծախսերի նվազման հետ: Հետազոտությունները հիմնականում վերաբերում են թվայնացման որակի հետ կապված հարցերին, իսկ ծախսերի վերլուծության և այդ բաղադրիչով արդյունավետության գնահատման մեթոդաբանություն դեռևս մշակված չէ: Պետական կառավարման արդյունավետության վերլուծությունը պահանջում է գնահատել մի կողմից պետական ծառայողների և նրանց աշխատանքի արտադրողականության կապը, մյուս կողմից՝ պետական կառավարման համար հատկացվող ֆինանսական միջոցների և նոր տեխնոլոգիաների ներդրման հետևանքով ծախսերի տնտեսման կապը: Այս հարցերի անորոշությունը հանգեցնում է ռեսուրսների ոչ արդյունավետ օգտագործման, երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պոտենցիալի ոչ լիարժեք օգտագործման, ինչպես նաև հասարակության կողմից պետական ինստիտուտների նկատմամբ ունեցած վստահության նվազման:

ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԹՎԱՅՆԱՅՄԱՆ ՎԱՐԿԱՆՇՈՒՄԸ

Յուրաքանչյուր երկիր տարբեր նպատակներ է սահմանում պետական կառավարման համակարգում թվային գործիքների կիրառման համար և յուրովի է գործադրում այդ նպատակների իրագործումը: Որոշ երկրներ իրապես հաջողում են այդ ճանապարհին, իսկ որոշներն էլ դանդաղ տեմպերով են առաջ շարժվում: Տարբեր երկրներում էլեկտրոնային

¹ United Nations. *United Nations e-Government Survey 2018*. New York: UN Publishing Section. 2018, pp. 193-194.

կառավարության հայեցակարգի ներդրման բազմաթիվ փորձերի արդյունքների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ դրանցից քչերն են հասել այն նպատակին, որի համար մշակվել են¹: Պետական կառավարման թվայնացման հաջողությունների կոմպորատիվ, համեմատական վերլուծությունների համար որոշակի ցուցանիշների մշակման անհրաժեշտություն է առաջանում, որի հիման վրա էլ հնարավոր է դառնում ստեղծել երկրների թվայնացման մակարդակի վարկանիշեր:

Վարկանշման առումով ամեն տարի հաշվարկվում են էլեկտրոնային մասնակցության ցուցիչը, էլեկտրոնային կառավարության և թվային տնտեսության պատրաստվածության վարկանիշը, Համաշխարհային բանկի կողմից մշակվել են պետական կառավարման ցուցանիշները, SՀԶԿ-ի կողմից հաշվարկվում է համացանցի միջոցով պետական մարմիններին դիմող քաղաքացիների մասնաբաժինը: Որպես կանոն, նմանատիպ ցուցանիշներն օգտագործվում են ոչ միայն պետությունների միջև առկա տարբերություններն ամրագրելու և համապատասխան վարկանիշներ ձևավորելու նպատակով, այլև գնահատելու համար այս կամ այն երկրի կողմից էլեկտրոնային կառավարություն զարգացնելու ջանքերը:

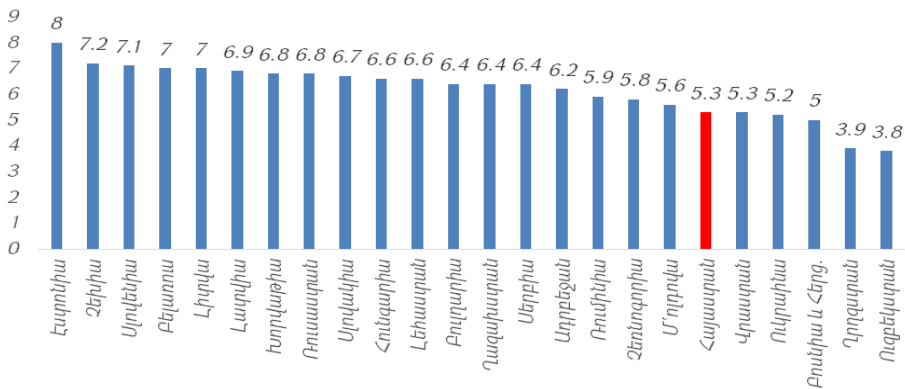
Վարկանիշային ցուցակներից ամենից օգտագործելին ՄԱԿ-ի էլեկտրոնային կառավարության ցուցիչն է, որն արտացոլում է երկրի տնտեսական, սոցիալական և ժողովրդավարական զարգացման աստիճանը: Այն միջինն է ստորև բերված երեք հիմնական ցուցանիշների.

➤ համացանցի առկայություն (հաշվարկվում է հասանելիության ցուցանիշի միջոցով),

➤ հեռահաղորդակցության ենթակառուցվածքներ (հաշվարկվում է սպառողների կողմից հեռահաղորդակցության սարքերի և համացանցի օգտագործման ցուցանիշի միջոցով),

➤ մարդկային կապիտալ (հաշվարկվում է մարդկային կապիտալի զարգացման ցուցիչի, տեղեկատվության հասանելիության ցուցիչի և բնակչության խտության ցուցանիշի միջոցով):

¹ **Al-Khouri, Ali.** “An Innovative Approach for e-Government Transformation”. *International Journal of Managing Value and Supply Chains*. 2011, vol. 2, No. 1. P. 40.

Գծապատկեր 2. SՀS-ի զարգացման համաթիվը ԱՊՀ և ԿԱԵ երկրներում, 2020թ. Աղբյուր՝ Համաշխարհային բանկի տվյալների հենք:

Թվային տնտեսության չափերը նեղ սահմանմամբ որպես տնտեսության տեղեկատվական հաղորդակցական տեխնոլոգիաների (SՀS) հատված բնութագրելու պարագայում գնահատվում են SՀS զարգացման բաղադրյալ ցուցչի հիման վրա: Այս ցուցանիշով Հայաստանի դիրքը համադրելի երկրների շարքում ներկայացված է գծապատկեր 2-ում:

Հաշվի առնելով SՀS շուկայի միջազգայնացման բարձր մակարդակը, նպատակահարմար է դիտարկել նաև SՀS ծառայությունների արտահանման ու ներմուծման ցուցանիշները: Հայաստանի Հանրապետության համար դրանք 2020 թվականին կազմել են 4.5% և 0.6%, համապատասխանաբար: Այս ցուցանիշներով Հայաստանը համադրելի երկրների շարքում գտնվում է ցածրագույն ցուցանիշներ ունեցող երկրների հնգյակում:

Թվայնացման գործընթացների իրականացման արագությունը և թվային փոխակերպումների ինտենսիվությունն առավել ընդգրկուն բնութագրվում են Կյանքի թվային որակի համաթիվով¹ (Digital Quality of Life Index), որը բաղկացած է հինգ հենասյուներից.

- համացանցին հասանելիություն,
- համացանցի որակ,
- էլեկտրոնային ենթակառուցվածք,
- էլեկտրոնային կառավարում,
- էլեկտրոնային անվտանգություն:

Համաթիվի հիմնական բովանդակությունն այն է, որ մարդկանց կենսամակարդակն արդի ժամանակներում մեծապես կանխորոշվում է թվային կենսամակարդակով՝ հաշվի առնելով թվային տեխնոլոգիաների և թ-

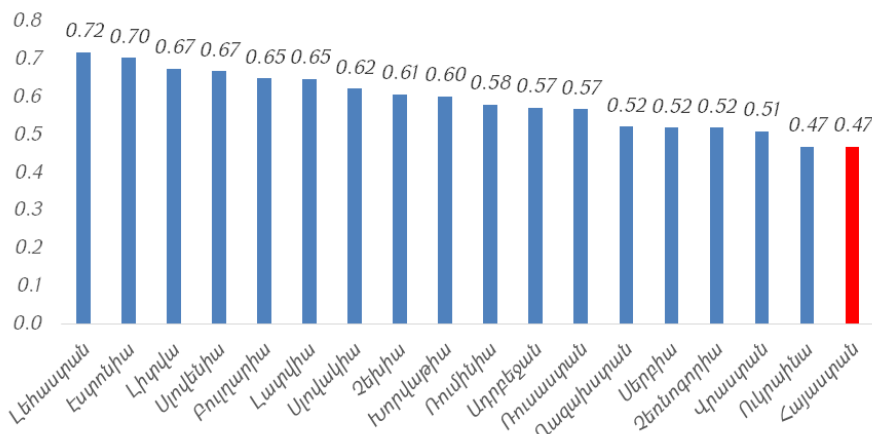
¹ Աղբյուր՝ <https://surfshark.com/dql2020>:

վայնացման գործընթացների ներթափանցումը կենսագործունեության բոլոր ոլորտներ:

Համաթիվը 2020 թվականի համար տալիս է աշխարհի 85 երկրներում «թվային բարեկեցության» մակարդակի գնահատականը: Այս գնահատականով Հայաստանի Հանրապետությունն զբաղեցնում է ցածրագույն հորիզոնականն ԱՊՀ և ԿԱԵ երկրների շարքում, ինչը խոցելի դիրք է համադրելի երկրների հետ համեմատական մրցակցային առավելությունների ապահովման և երկրի հետագա զարգացման ապահովման առումով:

Մեկ այլ՝ ՄԱԿ-ի «Էլեկտրոնային կառավարում» հարցման համաձայն՝ առցանց պետական ծառայությունների զարգացման ցուցանիշով 193 երկրների շարքում ՀՀ-ն զբաղեցնում է 68-րդ հորիզոնականը՝ զիջելով Ղազախստանին, ՌԴ-ին և Բելառուսին:

Իսկ արհեստական բանականությանը կառավարության պատրաստվածության համաթիվով, որը ցույց է տալիս, թե որքանով է պատրաստ տվյալ երկրի կառավարությունը կիրառելու արհեստական բանականությունը բնակչությանը հանրային ծառայություններ մատուցելու համար, ՀՀ-ն զբաղեցնում է 77-րդ տեղը 172 երկրների շարքում և ցածրագույն 6-րդը՝ համադրելի երկրների շարքում (42.7%):

Գծապատկեր 3. Կյանքի թվային որակի համաթիվն ԱՊՀ և ԿԱԵ երկրներում, 2020թ.

Չնայած էլեկտրոնային կառավարության համեմատական վերլուծության և թվային եղանակով ծառայությունների մատուցման հիման վրա երկրների դասակարգման կարևորությանը՝ փորձագետների շրջանում միասնական մոտեցում չկա դրանցից առավել ընդունելի մեթոդի

կամ լավագույն փորձի առումով: Մասնավորապես որոշ փորձագետներ մատնանշում են, որ բոլոր տեսակի ցուցիչներն ու դրանց հիման վրա ձևավորվող վարկանիշներն ունեն մի մեծ թերություն՝ հաշվի չեն առնում ազգային առանձնահատկությունները¹: Բացի այդ, հիմնականում բացակայում է տեղեկատվությունը քաղաքացիների կողմից էլեկտրոնային կառավարության մատուցած ծառայություններից փաստացի օգտվելու և դրանց նկատմամբ առկա իրական պահանջարկի վերաբերյալ:

Հետազոտողների կարծիքով ինտեգրալային ցուցիչները հաճախ ոչ ճիշտ են մեկնաբանվում օգտագործողների կողմից, քանի որ մի կողմից անհասկանալի է, թե կոնկրետ ինչ են դրանք չափում, մյուս կողմից՝ լրացուցիչ ինչ խնդիրներ կան դրանց գներացման գործընթացի թափանցիկության առնչությամբ: Բացի այդ, վտանգ կա, որ պետությունները, նպատակ ունենալով ավելի լավ դիրք գրավելու այս կամ այն վարկանիշում, ձգտում են բարելավելու կոնկրետ ցուցանիշ, այլ ոչ թե հաշվի առնելու հասարակության պահանջներն ու ընկալումներն էլեկտրոնային կառավարությունից²:

ԹՎԱՅԻՆ ԻՆՔՆԻՉՇԵԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԹՎԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թվային սահմանադրականության³ հարացույցի ձևավորումը պայմանավորված է թվայնացման գործընթացների արդյունքում հանրային իշխանությունից տարբերվող քվադի-հանրային իշխանության առաջացմամբ, որը կրում է վերագգային բնույթ և պատկանում թվային տեխնոլոգիաների տիրապետողներին: Նման պայմաններում խնդիր է առաջանում սահման դնելու այդ թվային իշխանության նկատմամբ՝ պաշտպանելու համար մարդու հիմնարար իրավունքներն ու ազատությունները, այդ թվում՝ սոցիալ-տնտեսական:

Թվային սահմանադրականություն հասկացության բաղադրիչներից են թվային ինքնիշխանությունը և թվային սոցիալական պետությունը: Համաձայն ՀՀ Սահմանադրության՝ Հայաստանի Հանրապետությունն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական, իրավական պետություն

¹ Machova, Renáta, and Lněnička, Martin. “Reframing E-Government Development Indices with Respect to New Trends in ICT”. *Review of Economic Perspectives. Narodohospodářský Obzor*, 2015. vol. 15, No 4. P. 386.

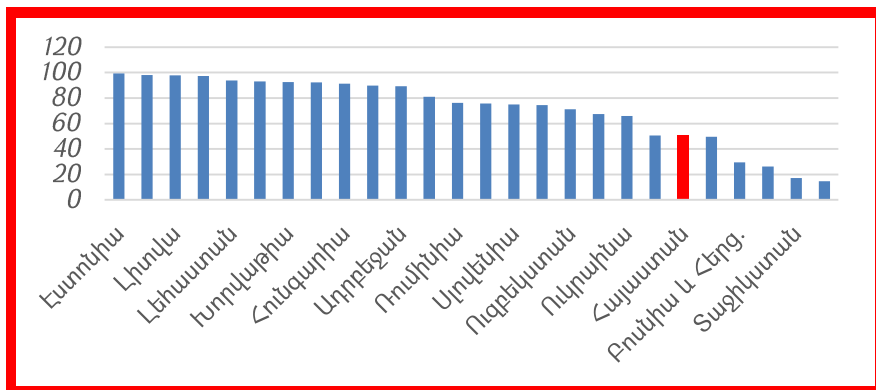
² Siskos, Eleftherios, et al. “Multicriteria Decision Support For Global E-Government Evaluation”. *Omega*, 2014, No 46. P. 53.

³ Giovanni De Gregorio, *The rise of digital constitutionalism in the European Union*, Oxford University Press and New York University School of Law. 2021

է¹: Թվային հասարակարգի պայմաններում **թվային ինքնիշխանությունը** բնորոշվում է որպես սեփական թվային տվյալների հանդեպ իշխանության առկայություն²: Պետության թվային ինքնիշխանության ապահովման հիմնական գործիքակազմը կազմում են **կիբեռանվտանգության** գործունեականության առկայությունն ու դրա գործադրումը:

Կիբեռանվտանգությունների հասցրած վնասը համաշխարհային տնտեսությանը 2021 թվականի համար գնահատվել է 6 տրիլիոն դոլար: Կանխատեսվում է, որ այս ցուցանիշն աճելու է տարեկան 15%-ով՝ 2025 թվականին հասնելով 10.5 տրիլիոն դոլարի³: Համաշխարհային տնտեսական համաժողովի 2020թ. իրականացված «Համաշխարհային ռիսկերի ընկալման հարցման» համաձայն՝ միջնաժամկետ հորիզոնում (3-5-ամյա) SS ենթակառուցվածքի խափանումը դիտարկվում է որպես համաշխարհային տնտեսության թիվ 1 սպառնալիքը (հարցվածների 53.3%-ի կարծիքով)՝ իր նշանակալիությամբ գերազանցելով այնպիսի գործոնների, ինչպիսիք են գների անկայունությունը, պարտքային ճգնաժամերը, միջպետական կոնֆլիկտները և այլն⁴:

Համաշխարհային կիբեռանվտանգության համաթվի համաձայն⁵, 2020թ. Հայաստանը կիբեռանվտանգության մակարդակով զբաղեցրել է 90-րդ տեղն աշխարհի 193 երկրների շարքում և ամենացածր մակարդակներից մեկը համադրելի երկրների շարքում (ԱՊՀ և ԿԱԵ) (գծապատկեր 4):

Գծապատկեր 4. Համաշխարհային կիբեռանվտանգության համաթիվ, 2020թ.

¹ ՀՀ Սահմանադրություն, հոդված 1:

² <https://www.techopedia.com/definition/33887/digital-sovereignty>

³ <https://cybersecurityventures.com/cybercrime-damages-6-trillion-by-2021/>

⁴ The Global Risks Report, 16th Edition, World Economic Forum, 2021.

⁵ Global Cybersecurity Index, 2020.

Թեև Հայաստանի թվայնացման ռազմավարությունը նախատեսել է Ազգային կիբեռանվտանգության գերազանցության կենտրոնի ստեղծում, և նախանշվել են այդ կենտրոնի հիմնական գործառնություններն ու ապահովվելիք վերջնարդյունքները, այնուհանդերձ, Հայաստանի Հանրապետության կիբեռանվտանգության ճարտարապետությունը շարունակում է մնալ խոցելի, ինչը հատկապես պայմանավորված է ազգային օրենսդրությունում և գործնական կառուցակարգերում **Կրիտիկական տեղեկատվական ենթակառուցվածքների** սահմանման, դրանց զատորոշման չափանիշների և ռեգիստրի բացակայությամբ: Անհրաժեշտ է մշակել վերջիններս՝ առաջնորդվելով ԵՄ կիբեռանվտանգության գործակալության ստանդարտներով¹:

Հարկավոր է մշակել կիբեռտիրություն արտակարգ իրավիճակներին արձագանքման պլան, ինչպես նաև պարբերաբար իրականացնել համապատասխան սիմուլյացիոն վարժանքներ՝ նմանատիպ սթրեսային իրավիճակներում պետության և հանրության արձագանքման կարողությունները մեծացնելու և Հայաստանի թվային անխափանությունը երաշխավորելու համար:

Թվային սահմանադրականության հաջորդ բաղադրիչը *թվային սոցիալական պետությունն է*:

Տնտեսական հարաբերություններում ունեցած իրենց դերակատարմամբ պետությունները բաժանվում են երկու լայն խմբի՝ սոցիալական և ազատական պետություններ: Չնայած երկու դեպքում էլ տնտեսական կարգը հիմնված է շուկայական տնտեսական հարաբերությունների վրա, այնուհանդերձ, **սոցիալական պետություններն** ստանձնում են տնտեսական հարաբերություններում անխուսափելիորեն առաջացող «սոցիալական անհարթությունները» (աղքատությունը, եկամուտների բևեռացումը, գործազրկությունը և այլն) նպատակային պետական քաղաքականությունների միջոցով մեղմելու պարտականություններ, այդ թվում՝ սոցիալական օգնության, սոցիալական ապահովության և սոցիալական ապահովագրության պոզիտիվ պետական քաղաքականությունների վարման ճանապարհով:

Հայաստանի Հանրապետությունը Սահմանադրության 1-ին հոդվածով իրեն հռչակել է սոցիալական պետություն: Այս հիմնարար սկզբունքն իր հետագա որոշակիացումն է ստացել Սահմանադրության 12-րդ հոդվածում, որտեղ, որպես ՀՀ տնտեսական կարգի հիմք, ամրագրվել է սոցիալական շուկայական տնտեսության սկզբունքը:

Սոցիալական շուկայական տնտեսության հայեցակարգը դիրքավորվում է երկու այլընտրանքային ծայրահեղ մոտեցումների միջև՝ շու-

¹ National Cyber Security Strategies, Practical Guide on Development and Execution, EUCA, 2012.

կայական մեխանիզմի գերազնահատված և պետության թերազնահատված կարգավորիչ դերով ուղեկցվող *ազատական շուկայական տնտեսության* (անգլոսաքսոնական մոդել, որին առավելապես հարում է ԱՄՆ-ի, Միացյալ Թագավորության, Կանադայի, Ավստրալիայի, Իռլանդիայի, Նոր Զելանդիայի տնտեսական կարգը) և հանրային սեփականության գերակայությամբ ու պլանային տնտեսության տարրերով բնութագրվող *սոցիալիստական շուկայական տնտեսության* (Չինաստանի տնտեսական կարգն է)՝ հանդիսանալով սոցիալական պետություններին ամենաբնորոշ տնտեսակարգը¹:

Թվային սոցիալական պետությունները սահմանվում են որպես պետություններ, որոնք ունեն թվային տվյալներով և տեխնոլոգիաներով առաջնորդվող սոցիալական պաշտպանության և օգնության համակարգեր, որոնք օգտագործվում են ավտոմատացման, կանխատեսման, նույնականացման, բացահայտման, թիրախավորման և պատասխանատվության ենթարկման նպատակներով²:

Թվային սոցիալական պետությունում կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում թվային սոցիալական արդարության գաղափարը, որն արտացոլվում է թվային գործիքներից օգտվելու գործընթացում ներառականության մակարդակով: Թվային գրագիտության ցածր մակարդակը հասարակության որոշակի շերտերին զրկում է թվայնացման օգուտներից օգտվելու հնարավորությունից, որն ինքնին սոցիալական բևեռացվածության խորացման ազդակ է հանդիսանում թվային հասարակարգում: Նույնպիսի խնդիր է համացանցին հասանելիության սահմանափակ մակարդակը: Որպես կանոն, հասարակության աղքատ շերտերին է բնորոշ թվային տնտեսությանը սահմանափակ հասանելիությունը: Մյուս կողմից, այդ սահմանափակ հասանելիությունն էլ ավելի է խորացնում անջրպետն աղքատների և ոչ աղքատների միջև: Սոցիալական անարդարության նշված թվային անջրպետը սոցիալական պետությունները պետք է հաղթահարեն ներառականությանը միտված նպատակաուղղված սոցիալական քաղաքականության միջոցով:

Այսպիսով, մարդու սոցիալ-տնտեսական իրավունքների պաշտպանությունը թվային սոցիալական պետությունում ստանում է նոր իմաստ, որը մարտահրավեր է ժամանակակից սոցիալական պետությունների համար:

¹ **Marktanner M.**, “Addressing the Marketing Problem of the Social Market Economy”, Berlin 60 Years of Social Market Economy - Formation, Development and Perspectives of a Peacemaking Formula, 2010, pp. 170-188.

² Report of the Special rapporteur on extreme poverty and human rights, A/74/48037, UN, 2019.

ԹՎԱՅՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ – ՈՒՄ

Հայաստանի Հանրապետությունում թվայնացման գործընթացները դեռևս գտնվում են թույլ զարգացվածության մակարդակում, թվային տնտեսության չափերը դեռևս սահմանափակ են, և համադրելի երկրների շարքում Հայաստանը զբաղեցնում է միջինից ցածր դիրքեր:

Մեր կարծիքով՝ Հայաստանի թվային փոխակերպման անբավարար արագությունը հետևանք է թույլ ռազմավարական առաջնորդության:

Հայաստանում թվայնացման գործընթացները մեծապես կրել են ինտերցիոն բնույթ՝ այնքանով, որքանով մասնավոր հատվածը, ելնելով գործարար շահից, հնարավորություն է ունեցել իրականացնելու թվային փոխակերպումներ միկրոմակարդակում, ինչպես նաև առանձին պետական գերատեսչությունների մակարդակով տեղի են ունեցել հատվածական փոխակերպումներ:

Պետությունը թերացել է ռազմավարական առաջնորդության առումով: Մասնավորապես՝ 2018 թվականին ՀՀ կառավարությունը հավանություն տվեց «Թվային օրակարգ-2030» ռազմավարությանը, որը մնաց անկատար: Փոխարենը, 2021 թվականին ընդունվել է Հայաստանի թվայնացման նոր ռազմավարություն՝ նախատեսված 2021-2025թթ. համար:

ՀՀ թվայնացման ռազմավարությունն առաջիկա հնգամյակում հիմնականում թիրախավորել է կազմակերպչական և կառուցակարգային միջոցառումների իրականացումը: Մեր կարծիքով՝ Հայաստանի տնտեսության թվայնացման ճյուղային միջոցառումների վերաբերյալ համակարգված տեսլականի բացակայությունը, միջնաժամկետ հատվածի համար ծրագրային միջոցառումների ու ժամկետների ամրագրումը թվային փոխակերպումների հաջող ընթացքի հիմնական խոչընդոտն է լինելու: Էական հիմնախնդիր է նաև ռազմավարություն-պետական բյուջե թույլ կապը: Չնայած թվայնացման ռազմավարությամբ նախանշված թիրախներին՝ դրանք իրենց բավարար ամրագրումը չեն ստանում ՀՀ պետական բյուջեի մասին ամենամյա օրենքներում: Մասնավորապես, ՀՀ 2022 թվականի պետական բյուջեի նախագծում Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության էկոհամակարգի, թվայնացման և շուկայի զարգացման ծրագրի գծով նախատեսվել է 8.5 մլրդ դրամ, որի շրջանակներում իրականացվող միջոցառումներից են, օրինակ՝ 50 կազմակերպությունների դրամաշնորհների տրամադրումը, 15 ուսանողների՝ Բարձր տեխնոլոգիական ոլորտում գործող ձեռներեցների համար արտասահմանում անցկացվելիք արքեւե-

րացիոն վերապատրաստման միջոցառումներին մասնակցությունը, և այլն: Ակնհայտ է, որ շահառուների նման նեղ կազմի պայմաններում ռազմավարության կենսագործումը խնդրահարույց է դառնում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Վերը բերված վերլուծությունը պետության կայացվածության, նրա տնտեսական և քաղաքական հիմնահարցերի վերաբերյալ թույլ է տալիս եզրահանգել, որ.

➤ Ներկայումս պետական կառավարման ոլորտում թվային փոխակերպումներն ուղղված են «Էլեկտրոնային կառավարությունից» դեպի «թվային կառավարություն» անցումն ապահովելուն: «Էլեկտրոնային կառավարության» պարագայում տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման մարմինների կատարած գործողություններն ավտոմատացնելու, դրանց աջակցելու նպատակով, մինչդեռ «թվային կառավարությունում» այդ տեխնոլոգիաները կիրառվում են պետական կառավարման համակարգի արդյունքայնությունն ապահովելու նպատակով:

➤ Չնայած էլեկտրոնային կառավարության համեմատական վերլուծության և թվային եղանակով ծառայությունների մատուցման հիման վրա երկրների դասակարգման կարևորությանը՝ փորձագետների շրջանում միասնական մոտեցում չկա դրանցից առավել ընդունելի մեթոդի կամ լավագույն փորձի առումով:

➤ Պետական կառավարման թվայնացումը չի կարող ինքնըստինքյան երաշխավորել դրա արդյունավետությունը: Գաղտնիք չէ, որ գերատեսչական թվայնացումը հանգեցնում է մեծաքանակ, ֆունկցիոնալ առումով միմյանց կրկնող տեղեկատվական համակարգերի ստեղծման:

➤ Զարգացող երկրներում թվային տեխնոլոգիաների կիրառման արդյունավետությունը ցածր է այն պատճառով, որ մեծ մասամբ ոչ թե ամբողջական գործընթացներն են թվայնացվում, այլ դրանց առանձին բաղադրիչներ, և արդյունքում ստացվում է, որ էլեկտրոնային եղանակով իրականացվում են լոկ որոշ գործառնություններ:

➤ Ներկայումս ամբողջ աշխարհում տեղի ունեցող թվային փոխակերպումները լայնորեն ներդրվում են նաև պետական կառավարման համակարգում՝ նպատակ ունենալով ամբողջական ինտեգրված համակարգերի միջոցով ապահովելու մատուցվող պետական ծառայությունների որակը և դրանցից քաղաքացիների բավարարվածության աստիճանը: Թվայնացումը բարձրացնում է պետական համակարգի աշխատանքի արդ-

յունավետությունը՝ նպաստելով առավել արդյունավետ սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրեր իրագործելուն:

➤ Թվային փոխակերպումների լույսի ներքո վերաբժնորվում են պետականագիտական ավանդական հիմնադրույթները: Մասնավորապես, երկրի ինքնիշխանության նոր բաղադրիչ է դառնում թվային ինքնիշխանությունը, որը ենթադրում է կիրերանվտանգության գործուն կառուցակարգերի առկայություն, կառուցակարգեր, որոնք ունակ են երաշխավորելու պետության կրիտիկական թվային ենթակառուցվածքների անվտանգ և անխափան աշխատանքը: Սոցիալական պետության նոր խնդիր է դառնում թվային սոցիալական արդարության ապահովումը՝ որպես ժամանակակից սոցիալական շուկայական տնտեսության էական նպատակ:

➤ Մեր կարծիքով՝ Հայաստանի թվային փոխակերպման անբավարար արագությունը հետևանք է թույլ ռազմավարական առաջնորդության: Հայաստանում թվայնացման գործընթացները մեծապես կրել են ինտերցիոն բնույթ, առանձին պետական գերատեսչություններ իրականացրել են հատվածական փոխակերպումներ:

Карлен Хачатрян, Арменуи Ордян, Жирайр Мхитарян, Грачья Закарян, Цифровые трансформации в контексте становления государства - В третьем тысячелетии, когда мировая экономика вступила в период четвертой промышленной революции, вопрос обеспечения эффективного процесса цифровой трансформации в государственном секторе приобретает особую важность как необходимая предпосылка становления современного государства. В связи с актуальностью и важностью этого вопроса большинство правительств во всем мире приняли и осуществляют стратегии цифровой трансформации, что делает цифровую повестку дня неотъемлемой частью повестки дня государственного управления. Данная работа посвящена исследованию взаимодействий цифровых трансформаций и становления государства, в рамках чего была проведена переоценка представлений о конституционности, суверенитете и социальном государстве в свете цифровизации, проанализированы двойственные воздействия цифровизации системы государственного управления, с точки зрения как предоставляемых выгод, так и возникающих рисков, на основе сложившихся в международной практике механизмов оценки выявлены основные подходы к рейтингу цифровизации, зафиксированы современные тенденции процессов цифровизации в Республике Армения и существующие недостатки. Выводы исследования могут рассматриваться как ориентиры для совершенствования государственной политики в этой сфере и быть основой для разработки мероприятий по повышению эф-

фективности цифровых преобразований, их реализации, и внедрения соответствующих механизмов контроля.

Karlen Khachatryan, Armenuhi Ordyan, Zhirayr Mkhitarian, Hrachya Zakaryan, Digital Transformations in the Context of State Capacity - In the third millennium, when the world economy has entered the period of the fourth industrial revolution, the issue of ensuring the effective process of digital transformation in the public sector becomes especially important as an essential precondition for the capacity of a modern state. Due to the topicality and importance of the issue, the majority of governments around the world have adopted and are pursuing digital transformation strategies, making the digital agenda an integral part of the public administration agenda. This paper is devoted to the study of the interactions between digital transformations and the state-building, in the framework of which the perceptions of constitutionality, sovereignty and the welfare state were re-evaluated in the light of digitalisation; the dual effects of digitalisation of the public administration system were analyzed, both in terms of benefits provided and emerging risks; the main approaches to the rating were revealed, using the evaluation mechanisms prevailing in the international practice; the current tendencies of the digitalisation processes in the Republic of Armenia and the existing shortcomings were registered. The findings of the study can be considered as guidelines for public policy refinement in this area and be a basis for the development and implementation of steps for increasing the efficiency of digital transformations and appropriate monitoring mechanisms.

Ուղարկվել է խմբագրություն 03.02.2022թ.
Գրախոսվել է 03.02.2022թ.

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՐՄԱՆ ՆՈՐ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

Բանալի բառեր - Համայնքներ, համայնքային բյուջեներ, բյուջետային եկամուտներ, տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, ֆինանսական համահարթեցում, ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաներ, հարկաբյուջետային բարեփոխումներ, եկամտային հարկ, հարկային մասհանումներ:

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես գիտենք, համայնքների՝ օրենսդրությամբ վերապահված լիազորությունների և դրանց իրագործման համար անհրաժեշտ միջոցների միջև առկա են ակնհայտ անհամաչափություններ: Դա խիստ բացասական երևույթ է, քանի որ համայնքները ստիպված են լինում իրենց լիազորություններն իրականացնել բյուջետային հատկացումների հաշվին, որը խախտում է տեղական ինքնակառավարման և համայնքների ֆինանսական անկախության սկզբունքը: Հաճախ համայնքների բյուջետային եկամուտների հավաքագրման մակարդակը հնարավորություն չի տալիս ապահովելու անգամ կենսական ենթակառուցվածքների պահպանումը, որն անհրաժեշտ պայման է համայնքային տնտեսության հետագա զարգացման համար:

Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիայի 4-րդ հոդվածը սահմանում է այն ընդհանուր սկզբունքները, որոնց վրա պետք է հիմնված լինեն տեղական մարմինների պարտականությունների և լիազորությունների բնույթը: Սույն հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն. «Պետական լիազորությունների իրականացումը, որպես կանոն, պետք է առավելապես դրվի իշխանության այն մարմինների վրա, որոնք ամենից մոտ են քաղաքացիներին: Այդ լիազորություններից որևէ մեկը իշխանության այլ մարմնին տալը պետք է իրականացվի՝ հաշվի առնելով առաջադրված խնդրի ծավալի բնույթը, ինչպես նաև խնայողության ու արդյունավետության պահանջները»¹: Հոդվածն արտահայտում է այն ընդհանուր սկզբունք-

¹ <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatyn um =122> – Council of Europe

քը, որ հանրային լիազորությունների իրականացումը պետք է լինի ապակենտրոնացված:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տեղական ինքնակառավարման ոլորտը կարգավորող Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով, ինչպես նաև այլ օրենսդրական ակտերով համայնքների ՏԻՄ-երին վերապահված է շուրջ 300 լիազորություն, որոնք, սակայն, ըստ էության, չեն արտահայտում համայնքի բնակիչների կոնկրետ հանրային ծառայություններ ստանալու ակնկալիքները և հանրային իշխանության կողմից մատուցվելիք ծառայությունների հիմնական բնույթը:

Տեղական ինքնակառավարման եվրոպական խարտիան միաժամանակ սահմանում է նաև ՏԻՄ լիազորությունների և ֆինանսական ռեսուրսների համաչափության սկզբունքը, վերջինս ամրագրված է նաև ՀՀ Սահմանադրությամբ: Մասնավորապես, Սահմանադրության 186-րդ հոդվածի համաձայն. «1. Համայնքի պարտադիր խնդիրների լուծման նպատակով օրենքով սահմանվում են հարկային և ոչ հարկային այնպիսի աղբյուրներ, որոնք անհրաժեշտ են այդ խնդիրների իրականացումն ապահովելու համար: 2. Համայնքներին պետության կողմից պատվիրակված լիազորությունները ենթակա են պետական բյուջեից պարտադիր ֆինանսավորման»¹:

2016թ.-ին «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքի նոր խմբագրությամբ տեղական ինքնակառավարման մարմիններին վերապահվեցին բազմաթիվ լիազորություններ, որոնց իրականացման համար, սակայն, համայնքները ապահովված չէին համապատասխան ֆինանսական աղբյուրներով:

Խնդրի էությունը կայանում է նրանում, որ ՏԻՄ-երի լիազորությունների ապակենտրոնացումը չի ուղեկցվել ֆինանսական ռեսուրսների ապակենտրոնացմամբ, ինչի արդյունքում տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների իրականացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական աղբյուրները բացակայում են: Ուստի, ներկայումս ՀՀ-ում տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացման և առկա ֆինանսական հնարավորությունների գործնական իրացման միջև առաջացող խնդիրները պահանջում են ՏԻՄ-երի ֆինանսական ներուժի ամրապնդմանն ուղղված նոր կառուցակարգերի մշակում:

¹ <http://concourt.am/armenian/constitutions/index2015.htm>

ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՆՈՐ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Դիտարկենք տեղական բյուջեների եկամուտներն ըստ դրանց ծագման աղբյուրների և դրանց դինամիկան 2013-2020թթ.-ի ընթացքում: Մասնավորապես, հարկային եկամուտներ (հարկեր և տուրքեր), պաշտոնական դրամաշնորհներ և այլ (ոչ հարկային) եկամուտներ (աղյուսակ 1):

Տեղական բյուջեների եկամուտները դիտարկվող ժամանակահատվածում, ընդհանուր առմամբ, մշտական աճ են գրանցել՝ 105.8 մլրդ դրամից հասնելով 156.1 մլրդ դրամի: Դրանց կառուցվածքում ավելի դանդաղ տեմպերով աճել են հարկային եկամուտները, որտեղ գլխավոր դերը բաժին է ընկել փոխադրամիջոցներից ստացվող գույքահարկին, որը հատկապես արագ աճ է գրանցել 2019-2020թթ.-ին՝ կապված ավտոմեքենաների ներմուծման մեծ ծավալների հետ: Այդուհանդերձ, այս հարկատեսակը չի կարող հանդիսանալ համայնքային բյուջեի կայուն աճ ապահովող գործոն և պայմանավորված է կոնկրետ շուկայական իրավիճակով: Համայնքային բյուջեի՝ մյուս հարկատեսակների և տուրքերի գծով ստացված եկամուտները, որոշակի տատանումներով հանդերձ, դրսևորել են հարաբերական կայունություն:

Համայնքային բյուջեի եկամուտների կարևորագույն աղբյուր են հանդիսանում պաշտոնական դրամաշնորհները: Իրենց տնտեսական բովանդակությամբ տրանսֆերտները հանդիսանում են համապետական հարկային եկամուտների մի մասը, որն անցնում է կենտրոնական կառավարության տրամադրության տակ և եկամուտների վերաբաշխման ու համայնքների ֆինանսական համահարթեցման սկզբունքով տրվում տեղական բյուջեներին: Տրանսֆերտների անհրաժեշտությունը պայմանավորված է տեղական բյուջեների խրոնիկ պակասուրդով:

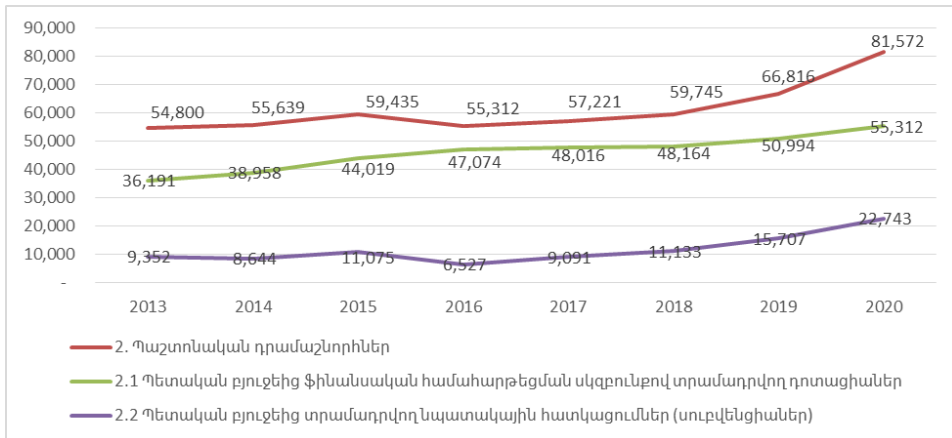
ՀՀ-ում պետական բյուջեի՝ «Տրանսֆերտային փոխանցումներ պետական բյուջեից համայնքների բյուջեներին» հոդվածով պլանավորվում և համայնքների բյուջեներին ամեն տարի տրամադրվում են պաշտոնական տրանսֆերտներ, որոնց գերակշռող մասը բաժին է ընկնում ֆինանսական համահարթեցման սկզբունքով տրամադրվող դոտացիաներին:

Եկամտի աղբյուր	2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020	
	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %	Գումար, մլն ՀՀ դրամ	Տես. Կշիռ, %
ԸՆԴԱՄԱՆԱԿԱՆ Ե-ԿԱՄԱՐՆԵՐ	105,802	100.0%	114,359	100.0%	128,225	100.0%	128,624	100.0%	126,554	100.0%	127,475	100.0%	144,463	100.0%	156,137	100.0%
1. Հարկեր և տուրքեր	21,122	20.0%	23,260	20.3%	23,790	18.5%	24,554	19.1%	26,754	21.1%	26,286	20.6%	31,030	21.5%	30,800	19.8%
այդ թվում՝	5,307	5.0%	5,391	4.7%	5,566	4.4%	5,702	4.4%	5,934	4.7%	5,639	4.5%	6,331	4.4%	5,893	3.8%
1.1 Գույքահարկ անշարժ գույքից																
1.2 Գույքահարկ կոմսարքայացներից	7,463	7.1%	9,122	8.0%	9,796	7.6%	10,658	8.3%	11,653	9.2%	12,412	9.7%	15,265	10.6%	16,640	10.7%
1.3 Հողի հարկ	4,157	3.9%	4,097	3.5%	3,951	3.1%	3,761	2.9%	4,169	3.3%	3,780	3.0%	4,210	2.9%	3,617	2.3%
1.4 Տեղական տուրքեր	3,493	3.3%	3,893	3.4%	3,760	2.9%	3,748	2.9%	4,240	3.3%	3,561	2.8%	4,216	2.9%	3,942	2.5%
1.5 Պետական տուրքեր	702	0.7%	757	0.7%	697	0.5%	684	0.5%	758	0.6%	834	0.7%	1,009	0.7%	708	0.5%
2. Պաշտոնական դրամաշնորհներ	54,800	51.8%	55,639	48.7%	59,435	46.4%	55,312	43.0%	57,221	45.2%	59,745	46.9%	66,816	46.2%	81,572	52.2%
այդ թվում՝																
2.1 Պետական բյուջեից ֆինանսական համահրաժեշտ անգումարով պրամարկոլը բողոքահաններ	36,191	34.2%	38,958	34.1%	44,019	34.3%	47,074	36.6%	48,016	37.9%	48,164	37.8%	50,994	35.3%	55,312	35.4%
2.2 Պետական բյուջեից պրամարկոլը եպարկապին հարկացումներ (տուգվեցումներ)	9,352	8.8%	8,644	7.6%	11,075	8.6%	6,527	5.1%	9,091	7.2%	11,133	8.7%	15,707	10.9%	22,743	14.6%
3. Այլ եկամուտներ	29,881	28.2%	35,460	31.0%	45,000	35.1%	48,758	37.9%	42,579	33.7%	41,445	32.5%	46,618	32.3%	43,764	28.0%
այդ թվում՝																
3.1 պետության կողմից ՏԻՄ-երին պատվիրակված յուրաքանչյուրների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման համար պետական բյուջեից ստացվող միջոցներ	20,644	19.5%	25,302	22.1%	34,827	27.2%	38,685	30.1%	30,390	24.0%	25,340	19.9%	28,249	19.6%	26,574	17.0%

Աղյուսակ 1. Համայնքային բյուջեների եկամուտները 2013-2020թթ.¹

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ Համայնքների ֆինանսիստների միավորման՝ «Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում» 2014-2020թթ. հրապարակումների հիման վրա, էլեկտրոնային աղբյուր՝ <https://cfoa.am/library>,

Այսպես, 2013-2020թթ. ընթացքում ֆինանսական համահարթեցման դրոշմադրույթները շարունակական աճ են գրանցել՝ 36.2 մլրդ դրամից հասնելով 55.3 մլրդ դրամի, վերջինս կազմում է համախառն եկամուտների 35.4%-ը (գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1. Համայնքների բյուջեների եկամուտների պաշտոնական դրամաշնորհները, 2013-2020թթ. (մլն դրամ)¹

Պաշտոնական տրանսֆերտների կառուցվածքում մինչև 2016թ.-ը որոշակի անկում է նկատվել նպատակային հատկացումների (սուբվենցիաներ) դինամիկայում: Այդուհանդերձ, 2016թ.-ից սկսած համայնքային ծրագրերի պետական աջակցությունը մեծ կարևորություն ստացավ (հատկապես՝ կապիտալ ծախսերի ֆինանսավորումը): Արդյունքում՝ 2016-2020թթ.-ի ընթացքում համախառն սուբվենցիաների ծավալը աճեց շուրջ 3.5 անգամ՝ հասնելով 22.7 մլրդ դրամի: Ինչ վերաբերում է սուբվենցիոն ծրագրերի պետական ֆինանսավորմանը, ապա 2020թ.-ին ՀՀ համայնքներում ընդհանուր առմամբ իրականացվել է 579 ծրագիր՝ 25,122 մլն դրամ ընդհանուր արժեքով, որից 14,330 մլն դրամը համաֆինանսավորվել է պետական բյուջեից:

Այսպիսով, պաշտոնական տրանսֆերտները շարունակում են մնալ համայնքային բյուջեների եկամուտների հավաքագրման հիմնական աղբյուր: Համախառն բյուջետային եկամուտների կառուցվածքում պաշտոնական դրամաշնորհների մասնաբաժինը 2020թ.-ին հասել է 52.2%-ի, որը վերջին տարիների ամենաբարձր ցուցանիշն է: Մա խոսում է համայնքնե-

¹ Նույն տեղում:

րի ֆինանսական անկախության բացակայության և պետական ֆինանսավորման աճող դերակատարության մասին:

Համայնքային բյուջեների այլ եկամուտների կառուցվածքում առաջնային է պետության կողմից ՏԻՄ-երին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման համար հատկացվող միջոցների դերը: Ուշադրության արժանի են նաև գույքի վարձակալությունից եկամուտներն ու տեղական վճարները:

Պետության կողմից պատվիրակված լիազորությունների շրջանակներում ստացված միջոցները իրենց առավելագույն ցուցանիշին են հասել 2016թ.-ին՝ 38.7 մլրդ դրամ, որից հետո, ընդհանուր առմամբ, նվազել են՝ 2020թ.-ին հասնելով 26.6 մլրդ դրամի: Այդուհանդերձ, այդ միջոցները գրեթե ամբողջությամբ՝ 2020թ.՝ 98.6% (2019թ.՝ 98.7%), հատկացվել են Երևան համայնքին:

Ինչպես փաստում են բերված տվյալները, դիտարկվող ժամանակահատվածում համայնքային բյուջեների ինչպես սեփական եկամուտները, այնպես էլ պաշտոնական միջբյուջետային հատկացումները բնականոն աճ են գրանցել, ընդ որում այդ աճին նպաստել է նաև հանրապետությունում ներկայումս էլ ընթացող համայնքների խոշորացման գործընթացը¹:

Այդուհանդերձ, ֆինանսական համահարթեցման գործող համակարգի պայմաններում պետությունը կարծես «համաձայնվում է» միայն փոխհատուցել համայնքների կողմից չապահովված եկամուտների ծավալները, ինչը չի ապահովում համայնքների առաջընթաց զարգացում, բազմաթիվ լիազորություններ մնում են ֆինանսական միջոցներով չապահովված, համայնքների զարգացման ծրագրերը կազմվում են կառավարման հանրապետական մարմիններից աջակցություն ստանալու ակնկալիքների հիման վրա: Այլ կերպ ասած՝ գործող համակարգը չի նպաստում տարածքային անհամաչափությունների մեղմմանը: Հատկանշական է, որ չնայած վերջին 5 տարիների ընթացքում Երևան քաղաքի բյուջետային եկամուտների տեսակարար կշռի նկատելի նվազմանը ՀՀ համայնքների բյուջեների եկամուտների հանրագումարի մեջ, 2020թ. այն դեռևս զգալի բարձր է մնում՝ 47.0% (2019թ.՝ 51.9% 2018թ.՝ 53.9%, 2017թ.՝ 57.3%, 2016թ.՝ 60.1%)²:

¹ **Զ. Մելքումյան** - «Համայնքների խոշորացման ինստիտուցիոնալ հիմքերն ու ֆինանսական արդյունավետության գնահատականը», Այլընտրանք գիտական հանդես, Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր, 2020թ., էջ 259-269:

² «Տեղական ինքնակառավարումը Հայաստանում (2020թ.)», Գիրք 13, Համայնքների ֆինանսիստների միավորում, Երևան, 2020:

Ուստի տարածքային սոցիալ-տնտեսական զարգացման անհամաչափությունների մեղմման տեսանկյունից առաջնային խնդիր է հանդիսանում ֆինանսական համահարթեցման գործող մեխանիզմների կատարելագործումը ինչպես համայնքների առկա եկամուտների ավելացման, այնպես էլ եկամտի նոր աղբյուրների բացահայտման ուղղություններով:

Զարգացած երկրների տեղական բյուջեների ձևավորման հիմք են համարվում հարկերն ու տուրքերը, որոնք կարևոր դեր են խաղում իշխանության տեղական մարմինների բյուջետային քաղաքականության բնագավառում, քանի որ ապահովում են օրենսդրությամբ ամրագրված կայուն մուտքեր: Տեղական մակարդակի հարկային համակարգի ձևավորումը, որպես կանոն, իրագործվում է երկու ուղղությունով: Առաջինը վերաբերում է տեղական հարկերին, որոնք հավաքագրվում են սեփական վարչական տարածքում՝ համայնքային իշխանությունների հսկողության ներքո: Մեր հանրապետությունում այդպիսիք են գույքահարկն ու հողի հարկը (ներկայումս՝ անշարժ գույքի հարկ և գույքահարկ փոխադրամիջոցներից): Երկրորդ ուղղությունը կազմում են պետական հարկերից մասհանումները, որոնք հավաքագրվում են պետական բյուջեի շրջանակներում, իսկ համայնքային բյուջեի մասնաբաժինը սահմանվում է հարկային մուտքերից տոկոսային տեսքով, որի դրույքաչափը սահմանվում է ըստ որոշակի սկզբունքների: Այդպիսի հարկատեսակներից են ակցիզային հարկը, ավելացված արժեքի հարկը (կամ շրջանառության հարկը՝ մինչև 58.35 մլն դրամ տարեկան շրջանառության դեպքում), շահութահարկը և եկամտային հարկը: Հարկային օրենսգրքով սահմանվում են նաև բնապահպանական և ճանապարհային հարկատեսակները: Վերջիններս էական ծավալներ չունեն և մեր կարծիքով, համայնքային բյուջեներին հարկային մասհանումների իրականացման տեսանկյունից նպատակահարմար չէ կիրառել:

Ակցիզային հարկը իր տրամաբանությամբ չի առնչվում ՏԻՄ-երի գործունեությանը, քանի որ սահմանվում է կոնկրետ ապրանքատեսակների ներմուծման կամ իրացման համար՝ որպես անուղղակի հարկ: Այս առումով այն նույնպես մասհանման ենթակա հարկատեսակ լինել չի կարող: Ինչ վերաբերում է ԱԱՀ-ին, ապա այս հարկատեսակից մասհանումներ կատարելու մոտեցումը ռիսկային է և ոչ նպատակահարմար: Այս դեպքում համայնքային բյուջեի եկամուտները կախվածության մեջ կլինեն շրջանառության նկատմամբ կիրառվող հարկատեսակի մեծությունից, ինչը, տնտեսական ակտիվությունից կախված, մշտապես տատանվում է¹:

¹ Ռ. Հայրապետյան, Ա. Ավետյան, «Համայնքների տնտեսական զարգացման նոր կառուցակարգերի գործարկման անհրաժեշտությունը ՀՀ-ում», Բանբեր ՀՊՏՀ, 2017.4, էջ 50-60:

ՀՀ-ում «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքի 86-րդ հոդվածով սահմանվում են եկամտային հարկից, շահութահարկից և բնապահպանական վճարներից (հարկից) մասհանումները՝ որպես համայնքային բյուջեի մուտքեր¹: Իսկ դրանց դրույքաչափերը սահմանվում են յուրաքանչյուր տարվա՝ «ՀՀ պետական բյուջեի մասին» օրենքով: Այդուհանդերձ, օրենքի այս դրույթը ներկայումս չի գործում: Մեր կարծիքով, սակայն, այդ գործընթացի կազմակերպման անհրաժեշտ ընթացակարգերի մշակման և ներդրման պարագայում, այն կարող է միջբյուջետային հարաբերությունների կարգավորման արդյունավետ ուղղություն դառնալ:

Նշենք, որ ՀՀ գործող բյուջետային համակարգում առաջարկվող մոտեցմամբ հարկային մասհանումների իրականացման և դրանք համայնքային բյուջեներին փոխանցման մեխանիզմներ դեռևս չեն գործում: Այս առումով, որպես լուծում կարող է հանդիսանալ այդ ֆինանսական ռեսուրսներն ըստ համայնքների բաշխման՝ ֆինանսական համահարթեցման գործող սկզբունքների կիրառումը, որի հիմքում ընկած է համայնքի բյուջետային ապահովվածությունը, մասնավորապես՝ եկամտային կարողությունները՝ գույքահարկի, հողի հարկի ու պետական տուրքերի հավաքագրման ծավալները և ծախսային կարիքի գործոնները՝ համայնքի բնակչության քանակն ու տարիքային կառուցվածքը, խոշորացված համայնքներում ընդգրկված բնակավայրերի քանակը, համայնքի բարձրադիրությունն ու տրանսպորտային մատչելիությունը:

Նշված հարկատեսակներից թե՛ հարկահավաքման գործընթացի կազմակերպման իրատեսության, և թե՛ համայնքային բյուջեներին իրական և կայուն եկամուտներով ապահովելու տեսանկյունից, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է դիտարկել եկամտային հարկից մասհանումների կիրառումը: Ընդ որում, մեր կողմից առաջարկվող մոտեցումը դիտարկվում է որպես ֆինանսական համահարթեցման գործող համակարգին փոխարինող:

Նախկինում գործող համակարգի պայմաններում «Բյուջետային համակարգի մասին» ՀՀ օրենքով եկամտահարկից մուտքերի 15%-ը ամրագրվում էր համայնքային բյուջեներին: Այդուհանդերձ, այդ համակարգը գործող վարչատարածքային կառուցվածքի պայմաններում գործունակ չէր, քանի որ հավաքագրված եկամտահարկը փոշիացվում էր բազմաթիվ փոքր ու միջին համայնքների միջև, և միայն քիչ թվով համայնքների էր հաջողվում ապահովել իրական եկամուտներ: Ուստի արդեն 2000թ.-ից մասհանումները դադարեցվեցին:

Ներկայումս ընթացող խոշորացման գործընթացն իրական հիմքեր է ստեղծում նաև հարկաբյուջետային բարեփոխումների իրականացման

¹ «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենք, Հոդված 86:

համար: Միաժամանակ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վարչատարածքային բարեփոխումների ծրագիրը, իր հերթին, դեռևս կայացման գործընթացում է՝ կարծում ենք՝ մասհանումների համակարգի ներդրումը առավել նպատակահարմար է իրականացնել փուլային տարբերակով՝ նախ առավել կայացած համայնքներում, որտեղ մասհանումների գնահատվող ծավալները կարող են զգալիորեն փոխարինել ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաներին, այնուհետև տարածել նաև մյուս համայնքների վրա:

Միաժամանակ, բյուջետային բարեփոխումների իրականացման սկզբնական շրջանում նախատեսվում է ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների շարունակական կիրառում (տարեցտարի նվազող սկզբունքով)՝ որպես հարկային մասհանումներին լրացնող միջոցներ: Իսկ վերջնական նպատակը հանդիսանում է ինքնաբավ համայնքային բյուջեների կայացումը:

Առաջարկվող համակարգի արդյունավետությունը, բացի ֆինանսական լրացուցիչ միջոցներ ապահովելուց, հիմնավորվում է տեղական բյուջետային համակարգի ապակենտրոնացման և ՏԲՄ-երի անկախության մեծացման դրական էֆեկտներով՝ մասնավորապես, կապիտալ ներդրումների ներգրավման, գործարարության զարգացման և նոր աշխատատեղերի ստեղծման խթանումը, բյուջետային եկամուտների տնօրինման ինքնուրույնությունը, հարկային վարչարարության և հարկահավաքման գործընթացի արդյունավետության բարձրացումը: Այսպես, ֆինանսական համահարթեցման գործող համակարգի պայմաններում եկամտային կարողությունների (գլխավորապես հարկային եկամուտներ) բարձր ցուցանիշը հակադարձ համեմատական ազդեցություն է թողնում տրամադրվող դոտացիաների ծավալի վրա¹: Այլ կերպ ասած՝ որքան բարձր է համայնքի բյուջետային ապահովվածությունը, այնքան ավելի քիչ դոտացիաներ են հատկացվում տվյալ համայնքին և հակառակը՝ տեղական հարկերի փոքր ծավալները (այդ թվում՝ հարկահավաքման գործընթացի անարդյունավետությամբ պայմանավորված) փոխհատուցվում են դոտացիաների տեսքով: Նոր մոտեցմամբ համայնքները շահագրգռված կլինեն օգտագործել սեփական հարկային եկամուտների ողջ պոտենցիալը:

Մեր կարծիքով, առաջարկվող մոդելի անկյունաքարը պետք է հանդիսանա համայնքային կառավարման գիտակցության հիմնարար փոփոխությունը: Պետական բյուջեից սնվող ներկայիս համակարգը, որտեղ հաճախ նկատվում է արդյունավետ կառավարման շահադրդման բացակա-

¹ Տե՛ս «Ֆինանսական համահարթեցման մասին» ՀՀ օրենքը, «բ» մասով տրամադրվող դոտացիաների հաշվարկ:

յություն, պետք է վերափոխվի յուրատեսակ «բիզնես մոդելի», որտեղ յուրաքանչյուր համայնք ինքն է պատասխանատու սեփական ֆինանսական միջոցների ապահովման համար:

Դիտարկենք մի շարք խոշորացված համայնքներ, որտեղ, առավել իրատեսական է առաջին փուլով հարկաբյուջետային բարեփոխումների ծրագրի փորձնական ներդրումը և դրա արդյունքների գնահատումը: Այս համատեքստում համայնքների ընտրության մեկ այլ մոտեցում կարող է հանդիսանալ «տարածքային աճի բևեռների» հայեցակարգը: Դրա հիմնական նպատակն է մշակել տարածքային աճի բևեռների ձևավորման և զարգացման ընդհանուր հայեցակարգային մոտեցումներ՝ կայուն զարգացող բազմաբևեռ տնտեսության և հավասարաչափ տարածքային զարգացման ապահովման նպատակով: Տարածքային աճի բևեռը պետության որոշակի տարածք է, համայնք, որտեղ տնտեսության որոշակի ոլորտ կարող է ապահովել առաջանցիկ տեմպերով զարգացում՝ նոր թափ հաղորդելով թերզարգացած ոլորտներին ու տարածքներին և շոգեքարշի դեր կատարել դրանց համար¹:

Որպես այդպիսի բևեռներ կարող են հանդես գալ Գյումրի, Վանաձոր, Դիլիջան, Ջերմուկ, Ալավերդի, Արարատ, Եղեգնաձոր, Արտաշատ, Սևան, Քաջարան, Կապան, Աշտարակ, Ծաղկաձոր, Վաղարշապատ, Հրազդան, Արմավիր քաղաքները: Նշված համայնքներից մեծամասնությունում ընթացել կամ ներկայումս ընթանում է նաև վարչատարածքային բարեփոխումների գործընթացը: Ուստի համադրելով խոշորացված համայնքների մասշտաբը տարածքային աճի բևեռների հայեցակարգի շրջանակներում իրականացվելիք զարգացման ծրագրերի հետ՝ միաժամանակ բյուջետային բարեփոխումների առաջարկվող ծրագրի միջոցով, կարծում ենք, հնարավոր է ապահովել բյուջետային եկամուտների իրական աճ:

Ինչպես նշեցինք, գործող համակարգի պայմաններում հարկային մասհանումների իրականացման և դրանք համայնքներին փոխանցման գործուն մեխանիզմներ դեռևս չկան: Հետևաբար, ծրագրի ներդրման սկզբնական փուլում եկամտային հարկից մասհանումների իրականացման համար որպես հիմք կարող է հանդիսանալ ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների հաշվարկման գործող մեխանիզմը: Դիտարկենք նշված համայնքներում ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների ծավալները 2020թ.-ին (աղյուսակ 2):

Նշված համայնքներից, մեր կարծիքով, բարեփոխումների ծրագրի փորձնական փուլը կարելի է իրականացնել խոշոր քաղաքներում՝ Գյում-

¹ «Տարածքային աճի բևեռների զարգացման հայեցակարգ», Հավելված ՀՀ Կառավարության 2017թ. դեկտեմբերի 21-ի նիստի N 53 արձանագրային որոշման:

րի, Վանաձոր, Կապան, Դիլիջան, ինչպես նաև Ջերմուկում, Ծաղկաձորում, Վաղարշապատում, Արտաշատում, Արմավիրում և Աշտարակում, որտեղ համեմատաբար ավելի կայացած են նաև տեղական հարկման մեխանիզմները:

Աղյուսակ 2. Բյուջետային եկամուտների կառուցվածքը
Հնարավոր «աճի բևեռներում», 2020թ.¹

Համայնք	Ընդամենը եկամուտներ (հազ. դրամ)	Մեխական եկամուտներ (հազ. դրամ)	Մեխ./ընդ. եկամուտներ (%)	Ֆին. համահարթեցման դրսացվա ներ (հազ. դրամ)	Դոտ./ընդ. եկամուտ-ներ (%)
Գյումրի	4,651,136	1,246,296	26.8%	2,630,293	56.6%
Վանաձոր	3,416,000	906,141	26.5%	1,915,864	56.1%
Դիլիջան	1,080,168	251,724	23.3%	548,370	50.8%
Ջերմուկ	660,133	377,820	57.2%	132,617	20.1%
Արմավիր	1,029,675	404,299	39.3%	605,291	58.8%
Վաղարշապատ	1,691,612	830,758	49.1%	695,632	41.1%
Հրազդան	1,527,721	494,180	32.3%	878,203	57.5%
Կապան	3,001,835	714,970	23.8%	1,684,126	56.1%
Ալավերդի	719,792	125,074	17.4%	537,389	74.7%
Արարատ	669,645	175,784	26.3%	463,964	69.3%
Աշտարակ	839,529	311,628	37.1%	268,695	32.0%
Եղեգնաձոր	289,993	95,102	32.8%	160,956	55.5%
Արտաշատ	738,923	336,538	45.5%	396,969	53.7%
Սևան	781,011	207,980	26.6%	453,596	58.1%
Քաջարան	1,258,824	413,428	32.8%	189,500	15.1%
Ծաղկաձոր	267,833	227,354	84.9%	9,171	3.4%

2020թ.-ի ՀՀ պետական բյուջեում եկամտային հարկի գծով բյուջետային մուտքերը կազմել են 411.51 մլրդ դրամ²: Այդուհանդերձ, դրա տա-

¹ Աղյուսակը կազմվել է հեղինակի կողմից՝ ՀՀ ՏԿԵՆ «ՀՀ համայնքների բյուջետային եկամուտների վերաբերյալ» 2020թ. հրապարակման հիման վրա:

² ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2020թ. հունվար-դեկտեմբերին, Հարկաբյուջետային հատված, էլեկտրոնային աղբյուր՝ https://armstat.am/file/article/sv_12_20a_211.pdf

րաժքային բաշխվածության վերաբերյալ վիճակագրություն ներկայումս չի հրապարակվում: Ուստի համակարգի գործարկման նախնական փուլում առաջնային խնդիրը պետք է լինի եկամտային հարկի՝ ըստ համայնքների տեղեկատվության հավաքագրման մեխանիզմների ներդրումը, որը, մեր կարծիքով, կարող է ապահովվել հարկային գործակալների և/կամ ֆիզիկական անձանց կողմից եկամտային հարկի վերաբերյալ ՊԵԿ ներկայացվող հաշվետվության շրջանակներում: Ըստ մեր գնահատումների՝ եկամտային հարկի տարածքային բաշխման վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրման գործընթացը հնարավոր է իրականացնել առաջիկա 2 տարիների ընթացքում:

Հավաքագրված տեղեկատվության հիման վրա արդեն հնարավոր կլինի ավելի հստակ պատկերացում կազմել ըստ համայնքների եկամտային հարկի հավաքագրման ծավալների վերաբերյալ, ինչը հիմք կհանդիսանա մասհանումների իրականացման դրույքաչափերի հաշվարկի, համայնքների նախնական ընտրության, ծրագրի իրականացման ժամանակացույցերի սահմանման համար, և մեծ հաշվով, կարելի կլինի գնահատել համայնքների ներքին ֆինանսական պոտենցիալն ու առաջարկվող համակարգի կայացման հնարավորությունները:

Ինչ վերաբերում է իրականացվելիք մասհանումների դրույքաչափին, ապա համայնքային բյուջեների ծախսային պլանավորման տեսանկյունից ցանկալի է, որ այն լինի ֆիքսված: Իսկ դրա համար պետք է հիմք հանդիսանան համայնքի շրջանակներում հավաքագրվելիք եկամտային հարկի և ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների ծավալները: Ընդ որում, հաշվի առնելով տնտեսական ակտիվության փոփոխությունները՝ նպատակահարմար է յուրաքանչյուր տարի դրույքաչափն ամրագրել հաշվարկային տարվան նախորդող 3 տարիների ցուցանիշների հիման վրա, իսկ մինչև 3 տարին լրանալը, առկա նախորդող տարիների ցուցանիշների հիման վրա:

Գործնականում, համայնքների մեծամասնությունում հնարավոր է այնպիսի իրավիճակ, երբ հավաքագրվող եկամտային հարկի ծավալները «չձածկեն» ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների մեծությունը: Այդ պարագայում եկամտային հարկից մասհանումը համայնքին պետք է իրականացվի ամբողջությամբ, իսկ առաջացող տարբերությունը փոխհատուցվի դոտացիաների տեսքով: Միաժամանակ, համայնքային բյուջեների մուտքերում պետք է ընթանա հարկային եկամուտների մասնաբաժնի՝ շարունակական աճ՝ ի հաշիվ դոտացիաների մասնաբաժնի նվազեցման՝ նախապես սահմանված ժամանակացույցով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, համայնքների ֆինանսական համահարթեցման գործող մեխանիզմների կատարելագործման մեր կողմից առաջարկվող մոտեցումը ենթադրում է հետևյալ հաջորդական քայլերի իրականացումը.

- ✓ Եկամտային հարկից համայնքային բյուջեներ մասհանումների իրականացման օրենսդրական հիմքերի ապահովում:

- ✓ Եկամտային հարկի տարածքային բաշխման վերաբերյալ տեղեկատվության հավաքագրման և վիճակագրության վարման անհրաժեշտ մեխանիզմների գործարկում, մասնավորապես, աշխատակիցների «հիմնական աշխատանքի վայրի» համայնքային պատկանելիության սկզբունքների մշակում, հարկային գործակալների և/կամ ֆիզիկական անձանց կողմից ՊԵԿ ներկայացվող եկամտային հարկի հաշվարկի ձևում տարածքային բաղադրիչի ներկայացման տեխնիկական ապահովում, ՊԵԿ-ի կողմից ստացված տեղեկատվության մշակում և փոխանցում համապատասխան գերատեսչություններին (Ֆինանսների, Տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարություններ):

- ✓ Ըստ համայնքների եկամտային հարկի ծավալների վերլուծության արդյունքների, ինչպես նաև վարչատարածքային բարեփոխումների ծրագրի և տարածքային աճի բևեռների հայեցակարգի համադրման արդյունքում բյուջետային բարեփոխումների ծրագրի ներդրման մեկնարկային համայնքների, ինչպես նաև յուրաքանչյուր հաջորդ ժամանակաշրջանի համար պոտենցիալ համայնքների ցանկի հաստատում:

- ✓ Ընտրված համայնքների համար եկամտային հարկի և ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաների մեծության հիման վրա մասհանման դրույքաչափի հաշվարկ: Այն դեպքում, երբ եկամտային հարկի հավաքագրման ծավալները փոքր են ֆինանսական համահարթեցման դոտացիաներից, առաջացող դեֆիցիտը փոխհատուցվում է պետական բյուջեից, միաժամանակ, սահմանվում է դոտացիաների տրամադրման ժամանակացույց՝ նվազման սկզբունքով: Օր. 1-ին տարում՝ դեֆիցիտը ֆինանսավորվում է ամբողջությամբ, 2-րդ տարում՝ 90%-ով, 3-րդում՝ 75% և այլն. վերջնական նպատակը համայնքի ինքնաբավությանը հասնելն է:

- ✓ Մեկնարկային փուլով ընտրված համայնքներում ծրագրի ներդրման և գործարկման արդյունքների վերլուծություն և գնահատում, բացթողումների վերհանում և կանոնակարգում: Ծրագրի լրամշակված տարբերակում նոր, պոտենցիալ համայնքների ներգրավում:

- ✓ Կարևոր նշանակություն ունի ինչպես եկամտային հարկից մասհանումների տեսքով համայնքային եկամուտների ապահովումը, այնպես

ել դրա արդյունավետ բաշխումը համայնքի ներսում՝ բնակավայրերի միջև, որի համար ևս պետք է հիմք հանդիսանան ֆինանսական համահարթեցման և համաչափ զարգացման սկզբունքները:

Համայնքների շարունակական զարգացման և եկամտային ապահովման տեսանկյունից մեր կողմից կարևորվում են նաև.

- ✓ ներկայումս իրագործվող նպատակային սուբվենցիոն ծրագրերի պահպանումն ու ընդլայնումը, ինչը պետություն-համայնք համագործակցության կարևոր ուղղություն է հանդիսանում,

- ✓ ՏԻՄ-երին հարկային վարչարարության որոշակի լիազորությունների տրամադրումը, մասնավորապես՝ տեղական նշանակության առանձին հարկերի և վճարների ներդրման և/կամ արտոնությունների տրամադրման մասով,

- ✓ համայնքների կողմից վարկերի ու փոխատվությունների ստացումը (այդ թվում՝ միջազգային աղբյուրներից), համայնքային պարտատոմսերի թողարկումը:

Оганнес Мелкумян, Основы для внедрения новых механизмов укрепления доходов местных бюджетов в РА - Всегда существуют диспропорции между закрепленными законом полномочиями органов местного самоуправления и финансовыми средствами, необходимыми для их реализации. Это очень негативное явление, так как общины вынуждены осуществлять свои полномочия за счет ассигнований из государственного бюджета, что нарушает принципы местного самоуправления и финансовой независимости общин. Поэтому проблемы, возникающие в связи с развитием системы местного самоуправления в Армении и практической реализацией имеющихся финансовых возможностей, требуют разработки новых структур, направленных на укрепление финансового потенциала органов местного самоуправления.

В статье анализируются доходы местных бюджетов по источникам их поступления. В частности, налоговые поступления (налоги и пошлины), официальные гранты и прочие (неналоговые) доходы. При этом ставится задача выявить возможные источники увеличения доходов местных бюджетов, создав основу для совершенствования действующей системы финансового выравнивания. В предлагаемом проекте реформ основным источником увеличения доходов местного бюджета рассматриваются отчисления от подоходного налога.

Hovhannes Melkumyan, Bases for introducing new strengthening mechanisms of local budget incomes in RA - There are always disproportions between

the powers of local self-government bodies enshrined in law and the financial resources necessary for their implementation. This is a very negative phenomenon, since communities are forced to implement their powers at the expense of appropriations from the state budget, which violates the principles of local self-government and the financial independence of communities. Therefore, the problems arising in connection with the development of the local self-government system in Armenia and the practical implementation of existing financial opportunities require the development of new structures aimed at strengthening the financial potential of local self-government bodies.

The article analyzes the incomes of local budgets by sources of their receipt. In particular, tax incomes (taxes and duties), official grants and other (non-tax) incomes. At the same time, the task is to identify possible sources of increasing local budget incomes, creating a basis for improving the existing system of financial equalization. The proposed reform program considers deductions from income tax as the main source of increasing local budget incomes.

Ուղարկվել է խմբագրություն 16.02.2022թ.

Գրախոսվել է 14.02.2022թ.

**«ԱՐԺԵԹՂԹԱՎՈՐՎԱԾ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ԽՍԲԻ
ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ»**

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Կադաստր, արժեթղթավորում, ապահովված պարտատոմսեր, ակտիվներ, գրավ, տեխնիկական պահանջներ, ակտիվների խմբի ռեզիստր, ֆինանսական կարգավորում, ներդրող:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել արժեթղթավորված ակտիվների, մասնավորապես «Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենքի (այսուհետ՝ Օրենք) շրջանակում ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի ապահովման միջոցների ռեզիստրի վարման հետ կապված կարգավորման գործառնությունների կազմակերպման օպտիմալ մոդելը:

Ակտիվների արժեթղթավորումը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ «... գործընթաց, որի հետևանքով վարկերը, վարկային պայմանագրի կողմերը, վարկառուները և վարկատուները, դեբիտորական պարտավորությունները, այլ հարաբերականորեն ոչ լիկվիդային ակտիվներ, որոնք ունեն ընդհանուր բնութագրեր, փաթեթավորվելով և համախմբվելով ստեղծում են որոշակի տոկոսադրույքներով թողարկվող արժեթղթեր՝ ապահովվածությամբ այդ ամբողջ խմբի և դրանց բնութագրիչների»:

Արժեթղթավորված ակտիվների գրանցման արդի խնդիրներից է հանդիսանում արժեթղթավորված ակտիվների գրանցմանը և ակտիվների խմբի ռեզիստրների բազաների անվտանգությանը ներկայացվող պահանջները (այդ թվում նաև թողարկողների մոտ ստեղծվող բազաների անվտանգությանը), որոնք դրվում են ակտիվների գրանցման ժամանակ: Այս պահանջները դրվում են, որպեսզի արժեթղթավորման գործիքներում ներդրումներ կատարողներն ունենան հասանելիության հնարավորություն ցանկացած պահի դիտարկելու ակտիվների խմբին վերաբերող թարմացվող էական տեղեկատվությունը:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մինչև 1995 թվականը ԱՄՆ-ում ակտիվների հիմքում ընկած ապահովվածությունների գրանցման մասով դրված չէր որևէ պահանջ: Արժեթղթավորման գործընթացում ազդագրերի գրանցման փորձից և ծագող խնդիրների վերլուծությունից ելնելով, իրավիճակը փոխվեց և պարտադիր դարձավ նաև ակտիվների փուլի գրանցումը՝ թողարկման ազդագրի հետ միասին 2006 թվականից ի վեր: Ցանկացած փոփոխություն իրենից ենթադրում է նոր հարցեր և խնդիրներ, և ահա այն հարցերը, որոնք ծագեցին նոր փոփոխությունների արդյունքում և որոնք գրանցող մարմնի կողմից հիմնային համարվեցին, բաժանվեցին 2 մասի¹:

1. Առանց ազդագրի, օրենսդրորեն կա՞ իրավասություն գրանցել ակտիվների խումբը և, եթե այո, ապա հարց էր ծագում, թե վերջիններս որքանո՞վ են «անվտանգ»:

2. Ինչպե՞ս է կարգավորող մարմինը վերաբերվում գրանցման համար հիմք հանդիսացող ակտիվների ցանկի գրանցմանը, այն դեպքում, երբ ակտիվների հիմքում ընկած բազիսային գործիքը կարող էր «պաշտպանված» չլինել, և վերջապես ինչպե՞ս էր գործընթացը իրականացվելու, եթե նշված դեպքերի համար ներկայացվեր ազդագիր:

Ակտիվների խմբի գրանցումը և վերջիններիս նկատմամբ անվտանգության ապահովումը բխում էր գրանցման պահանջներից: Սա խնդիր էր ինչպես կարգավորողի համար, այնպես էլ ներդրողների, մասնավորապես, գրանցելով ակտիվները նշանակում էր՝

➤ հասարակության լայն շերտի կողմից ակտիվների նկատմամբ վստահության և ապահովվածության ընկալում, քանի որ գրանցումը իրականացվում էր պետական մարմնում:

➤ գործառնական և հեղինակային ռիսկեր, որոնք կարող էին ծագել գրանցող մարմնի մոտ:

Վերոգրյալ խնդիրների քննարկման արդյունքում կարգավորող մարմինների կողմից որոշվեց, որ պետք է տեխնիկական պահանջներ դրվեն թողարկողների, ակտիվների ցանկի, դրանց ապահովվածություն հանդիսացող ապահովվածության միջոցների նկատմամբ: Պահանջների կատարումը պետք է իրականացվեր մինչև արժեթղթերի թողարկումը և գրանցումը: Ենթադրվում էր, որ, մինչև թողարկման գործընթացի սկսելը, ակտիվների խումբը պետք է նախապես անցնի գրանցման և նույնակալանցման փուլերով, համապատասխան բազաներում մուտքագրման և դ-

¹ <https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD296.pdf>

րանց արդյունքում տվյալների վերլուծության և համադրության արդյունքների հիման վրա և նոր միայն իրականացնի արժեթղթերի թողարկումը: Անհրաժեշտ էր, որ ստեղծվեն և ներդրվեն տվյալների բազաներին վերաբերվող տեխնիկական անվտանգության պահանջներ, ինչի արդյունքում ենթադրվում էր ունենալ այնպիսի ավտոմատացված համակարգի ստեղծում և ներդրում, որը գործող օրենսդրության պահանջների համապատասխան կապահովեր տվյալների նկատմամբ սահմանված պահանջների պահպանումը:

Այս ամենի արդյունքում, բազիսային ակտիվի հիմքում ընկած պահանջները, գրանցող մարմնին կանգնեցրին ևս մի քանի խնդիրների առջև, մասնավորապես¹

1. Ինչպե՞ս է գրանցող մարմինը ստուգելու բազիսային ակտիվի առկայությունը:

2. Ինչպե՞ս է գրանցող մարմինը ստուգելու, արդյո՞ք արժեթղթավորված գործիք թողարկողը իրոք տիրապետում է այդ ակտիվին, համաձայն որի կատարվել է արժեթղթավորում:

3. Ինչպե՞ս է գրանցող մարմինը ապահովում տեղեկատվության տրամադրումը ներդրողներին այնպես, որ չընդհատվի տեղեկատվության անընդհատությունը՝ կապված բազիսային ակտիվի հետ, որը ցանկացած պահի կարող է փոփոխվել և, որի անընդմեջ հասանելիությունը կարևոր է ներդրողների համար, ներդրումային որոշումներ կայացնելու փուլում:

Այս բոլոր հարցերի դիտարկման արդյունքում քննարկվեցին և վերանայվեցին մի շարք մոտեցումներ, մասնավորապես

➤ Ակտիվի ստուգումը և «ճանաչումը» իրականացնելու համար անհրաժեշտ է լինելու իրավաբանական փաստաթղթերի առկայություն, որը կտրամադրի ֆինանսական ծառայությունների մատուցման իրավասություն ունեցող անձի կողմից, որը կհավաստիացնի իր հերթին բազիսային ակտիվների առկայությունը և կհավաստիացնի, թե ո՞ւմ է իրականում վերջինս պատկանում: Ծառայություններ մատուցողի կողմից ներկայացվող ցուցակը, համաձայն որի կհավաստվի բազիսային ակտիվի առկայությունը և ամբողջականությունը, թույլ կտա գրանցող մարմնին իրականացնել գրանցում, և ներդրվեց «ակտիվների խմբի հսկող» անձի՝ գաղափարը, այն կարող էր լինել և իրավաբանական և ֆիզիկական անձ՝ կարգավորող մարմնի կողմից սահմանված որակավորման պահանջներին համապատասխան:

¹ <https://www.sec.gov/rules/final/2014/33-9638.pdf>

Գրանցող մարմնի պատասխանատվության մեջ է մտնում գրանցման ընթացքում անդրադարձ կատարել արժեթղթավորման ընթացքում ներկայացվող իրավական փաստաթղթերին: Գոյություն ունեն արդյոք այնպիսի տեղեկատվություններ, որոնք կարող են խնդիրներ առաջացնել ակտիվների նկատմամբ և թույլատրել, որ թողարկողը կարողանա տրամադրել ակտիվների վերաբերյալ անընդմեջ ինֆորմացիա, որի համար թողարկողը պետք է

- ստորագրի պարտավորագիր, համաձայն որի վերջինս պետք է գրանցող մարմնին տրամադրի ամբողջական և լիարժեք ինֆորմացիա ակտիվների վերաբերյալ,

- վերջիններիս իրավական հիմքերը հավաստող փաստաթղթերի իսկության վերաբերյալ տեղեկանք ներկայացնի համապատասխան գրանցող մարմինների կողմից:

Բազիսային ակտիվի «Ճանաչման» այս ամբողջ գործընթացի իմաստն այն է, որ ակտիվների խումբը գրանցող մարմինը կարողանա

- ✓ տարբերակել և ստուգել բազիսային ակտիվի առկայությունը,

- ✓ համոզվել, որ վաճառվող ակտիվի «սեփականատերը» ունեն համապատասխան ունակություն և հմտություններ ակտիվներ «ստեղծելու» և դրանք վաճառելու մասով,

- ✓ ինչպես նաև, ապահովել, որ ներդրողները, որոնք արժեթղթավորման գործընթացի մասնակից են դարձել, ապահովվեն անընդմեջ թարմացվող տեղեկատվությամբ,

- ✓ ինչպես նաև վերջիններիս վրա պահանջ դնել, որ պետք է ունենան ու իրենց տիրապետման տակ պահեն կապիատվում՝ բազիսային ակտիվի նվազագույնը 8% չափով մասնակցություն:

ԱՄՆ-ում գործում են ակտիվների տեսակների մակարդակով առկա տեղեկատվությունների բացահայտման ստանդարտիզացման պահանջներ: Գոյություն ունեն Դոուդ-Ֆրենկի պահանջները, որոնք վերաբերվում են ակտիվների հիմքում ընկած տեղեկատվություններին, համաձայն որոնց բավականին հեշտացվում է արժեթղթերի թողարկման և դրանց ապահովություն հանդիսացող ակտիվների միջև համեմատության գործընթացը:¹

Հաշվի առնելով, որ գործընթացը բավականին ծախսատար է, ԱՄՆ-ում այն բաշխվել է թողարկողների միջև: Մասնավորապես պահանջելով, որ ցանկացած թողարկում պետք է համապատասխանի այն պահանջներին, և աշխատի այնպիսի համակարգով, որոնք կբերեն ստանդարտիզացման միասնական մոտեցման կիրառմանը: ԱՄՆ-ում Ֆեդերալ ռե-

¹ <https://www.sec.gov/spotlight/dodd-frank/assetbackedsecurities.shtml>

գլխատրը ըստ էության թեթևացնում է գրանցման գործընթացը և մեծացնում ժամանակը, որը տրամադրվում է շուկայի, դրանցում շրջանառվող ակտիվների որակի և վիճակագրական վերլուծությունների համար:

Ուսումնասիրելով Գերմանիայի փորձը և օրենսդրական կարգավորումները՝ կապված արժեթղթավորման գրանցման մեխանիզմների և մեթոդների հետ, կարելի է փաստել, որ վերջիններիս մոտ լայն տարածում են գտել հիփոթեքային պարտատոմսերը (covered bonds): Այս պարտատոմսերը նույնպես թողարկողի պարտավորություններն են, սակայն թողարկվում են կոնկրետ հիփոթեքային փաթեթի ապահովությամբ, մնում են ընկերության հաշվեկշռում, սակայն թողարկողի սնանկության դեպքում ներդրողները այդ ակտիվների խմբի և վերջիններիս ապահովվածության միջոցների նկատմամբ առաջնային պահանջի իրավունք ունեն: Որպես կանոն, մարման և պարբերական վճարումների ժամկետները սահմանվում են նախապես: Սկզբնական ժամանակահատվածում վճարվում են միայն տոկոսները, այնուհետև, ժամկետի ավարտին մարվում է հիմնական պարտքը: Ընդ որում՝ պարտոմսերի դիմաց վճարումներն ուղղակիորեն կապված չեն հիփոթեքային վարկերի դիմաց վճարումների հետ: Թողարկողը կարող է լինել մասնագիտացած հիփոթեքային բանկ, օրինակ՝ Գերմանիայի դեպքում, կամ մեկ կենտրոնացված թողարկող:

Նշված երկրներում ակտիվների խմբի գրանցման փորձը ուսումնասիրելու արդյունքում, միանշանակ էր, որ տվյալ երկրներում արդիական է դարձել ակտիվների ստանդարտացման համակարգերի ներդրումը: Գերմանիայում այն մշակվել և ներդրվել է դեռևս 2007 թվականից և իրականացվում է ԲԱՖԻՆ –ի կողմից, և ունի ֆունկցիոնալ մոդուլի հետևյալ նկարագրությունը.¹

Թողարկողը նշանակում է ակտիվների խմբի հսկող, որը պատասխանատու է լինում՝

- Ակտիվների որակական հատկանիշների համար,
- Պատասխանատու է լինելու ակտիվների առկայության համար, մասնավորապես, արդյո՞ք ակտիվը գոյություն ունի և դրանցից բխող իրավունքները համապատասխանության համար,
- Ակտիվների խմբի ռեզիստորի ստեղծման և վարման, ինչպես նաև ակտիվների գլխավոր ռեզիստորում տեղեկատվության փոխանցման, դրանց անընդհատության և «ճանաչման» համար,
- Ակտիվների խմբին ներկայացվող պահանջների պահպանման, դրանց նկատմամբ ստրես թեսթերի կիրառման, արդյունքների ամփոփ-

¹ file:///C:/Users/Home%20PC/Downloads/German%20CB%20regulation.pdf

ման, առկա խնդիրների բացահայտման և ակտիվների խմբում ակտիվների փոփոխության հիմքեր տալու համար:

➤ Դրամական հոսքերի հսկման, դրանք ըստ նպատակի օգտագործման և գրանցող մարմնին հաշվետվողականության ապահովման համար:

Գերմանիայում ակտիվների գրանցման համակարգը աշխատում է ավտոմատացված համակարգերի հիման վրա¹: Գոյություն ունի կենտրոնացված գրանցող՝ գլխավոր ռեգիստր, և ռեգիստրում տեղեկատվություններ տրամադրողներ՝ հսկողներ: Տեղեկատվության նկատմամբ սահմանվել են պահանջներ, որոնց ստանդարտիզացումը հնարավորություն է տվել ունենալ միասնական ռեգիստր, որտեղ տեղեկատվության մուտքագրումը իրականացվում է այն դեպքում, երբ անցնում է ակտիվներին ներկայացվող նախնական պահանջների փուլերով, որից հետո միայն ակտիվը համարվում է գրանցված:

Կան նաև պահանջներ, որոնք դրվում են թողարկողի և հսկողի վրա: Թողարկողի վրա դրվում են բազաների ստեղծման և պահպանման տեխնիկական անվտանգության պահանջներ, հսկողի վրա՝ համապատասխան որակավորման պահանջներ:

Ակտիվների որակի նկատմամբ պահանջվող տեղեկատվությունների ստանդարտիզացումը թույլ է տալիս խուսափել մի շարք ռիսկերից, ինչպիսիք են՝ գործառնական, հեղինակային ռիսկերը: Միննույն ժամանակ, տվյալների մուտքագրման միասնական ավտոմատացված համակարգի միջոցով հնարավորություն կստեղծվի ներդրողների համար ունենալ առավել ընդլայնված տեղեկատվություն, պարտատոմսերի ապահովվածություն հանդիսացող ակտիվների, դրանց որակների մասով: Օրինակ, եթե ներդրողներին կամ վերջնական այլ օգտագործողներին տալ այնպիսի տեղեկատվություն, որը կազմվել է ձեռքով մուտքագրման արդյունքում, և համակարգը չի ապահովում տեղեկատվության ավտոմատ մշակում, վիճակագրական տվյալների վերլուծություն, այս դեպքում, ներդրողներից, ինչպես նաև այլ օգտատերերից կպահանջվի շատ երկար ժամանակ չավտոմատացված տեղեկությունների հիման վրա հստակ պատկերացում կազմել պարտատոմսերի վիճակի մասին, նրանք պետք է երկար ժամանակ ծախսեն տեղեկատվության փոփոխությունների հավաքագրման վրա, համեմատեն թողարկման սկզբնական վիճակը և հետագա փոփոխությունները, ինչի արդյունքում բացառված չեն մեխանիկական և տեխնիկական սխալները: Ունենալով ավտոմատացված համակարգ և

¹ file:///C:/Users/Home%20PC/Downloads/German%20CB%20regulation.pdf

միասնական ստանդարտացված մոտեցում, ներդրողների և վերջնական այլ օգտատերերի համար բավականին կկրճատվի ժամանակը ձեռքով տվյալների մուտքագրման, փաստաթղթերի ուսումնասիրության համար և առավել կընդլայնվի այն ժամանակահատվածը, որի հիման վրա կիրականացվի ագրեգատային տվյալների վիճակագրական վերլուծությունը:

Տեղեկատվությունների բացահայտումը ակտիվների մակարդակով և դրանց արդյունքում մեծ ծավալով տեղեկատվությունների հետ աշխատանքը, որը իր մեջ կարող է պարունակել նաև տեղեկատվություն այլ արժեթղթավորված ակտիվների մասին, ներդրողները կկարողանան առավել լավ գնահատել և պատկերացում կազմել արժեթղթավորված ակտիվների որակների մասին, ինչն էլ ներդրողին կթույլատրի առավել լավ գնահատել իր ռիսկերը այս կամ այն պարտատոմսերում ներդրումներ անելիս:

Հաշվի առնելով ակտիվների նկատմամբ առկա խնդիրները, վերջիններիս մասին տեղեկատվությունները պետք է ունենան հետևյալ տեխնիկական պահանջները՝

- ✓ Ֆայլերը պետք է լինեն XML ֆորմատի,
- ✓ Ստեղծել այնպիսի համակարգ, որոնցով հնարավոր կլինի իրականացնել վիճակագրական վերլուծություն և տվյալների ագրեգատացում,
- ✓ Նվազեցնել գործառնական ռիսկերը,
- ✓ Ներդրողների և վերջնական օգտագործողների համար կրճատել տվյալների հավաքագրման վրա ծախսվող ժամանակը:

Ավտոմատացված համակարգի ստեղծման և ներդրման օգուտները՝

- ✓ Ցանկացած թողարկող իր մոտ ունենալու է ակտիվների խմբի նկատմամբ տվյալների վարման և պահպանման միևնույն պահանջները,
- ✓ XML ֆորմատները կկրճատեն ինչպես ժամանակը, այնպես էլ ծախսերը պոտենցիալ ներդրողների համար,
- ✓ Ներդրողների համար չի պահանջվի ձեռքով տեղեկությունների մուտքագրում, արտահանում,
- ✓ Ավտոմատացված համակարգի ներդրումը կբերի կապիտալի առավել օպտիմալ տեղաբաշխմանը:

ՆԵՐՎԱ ԻՐԱՎԻՃԱՄԸ ԵՎ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի թողարկումը ենթադրում է այդ պարտատոմսերի ապահովման միջոցների զամբյուղի ձևավորում, որն առանձնացված հաշվառվում և գրավադրվում է՝ թողար-

կողի անվճարունակության դեպքում ծառայելով որպես ապահովություն պարտատոմսերի սեփականատերերի համար:

Ապահովման միջոցների զամբյուղը հիմնականում բաղկացած է հիպոտեկային վարկերից: Օրենքի համաձայն հիպոտեկային վարկերի գրավադրումն իրականացվում է ԿԲ-ում ապահովման միջոցների զամբյուղի գրանցմամբ: Միևնույն ժամանակ, ՀՀ-ում անշարժ գույքի նկատմամբ իրավունքների և սահմանափակումների պետական գրանցումը միասնական ձևով իրականացնում է Անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտեն (այսուհետ՝ Կադաստրի կոմիտե), որն էլ դրա հիման վրա տրամադրում է տեղեկություններ գույքի և դրա նկատմամբ իրավունքների և սահմանափակումների վերաբերյալ: Թեև օրենքի համաձայն ապահովման միջոցների գրանցումը ԿԲ-ում համարվում է պետական գրանցում և ակտիվների նկատմամբ պահանջի իրավունքի որևէ այլ գրանցում չի պահանջվում, այնուամենայնիվ դա չպետք է հանգեցնի անշարժ գույքի կադաստրի ամբողջականության խաթարմանը: Հետևաբար, անշարժ գույքի կադաստրի ամբողջականության պահպանումը ենթադրում է հիպոտեկային վարկերի գրավադրման դեպքում համապատասխան գրառումների (գրավի իրավունքի սահմանափակումների մասին) կատարում այդ վարկերի համար ապահովություն հանդիսացող անշարժ գույքի կադաստրում: Այլ խոսքով, այս երկու պետական ռեգիստրները պետք է սինխրոնիզացված լինեն:

Ներկայումս Կադաստրի կոմիտեի հետ կազմակերպվում է տեղեկատվության փոխանակումը ԿԲ-ի և Կադաստրի կոմիտեի միջև (ոչ ֆորմալ պայմանավորվածություն): ԿԲ-ն՝ ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի թողարկողից (այսուհետ՝ թողարկող) ստանում է ապահովման միջոց հանդիսացող ակտիվների (վարկերի) ցանկը, դրանց գրանցումից հետո վարկերի համար գրավ հանդիսացող անշարժ գույքի վերաբերյալ տեղեկատվությունը փոխանցում է Կադաստրի կոմիտե, որի հիման վրա Կադաստրի կոմիտեն կատարում է համապատասխան սահմանափակումների վերաբերյալ գրառումները անշարժ գույքի կադաստրում: Նույն հոսքը տեղի է ունենում ակտիվների փոխարինման կամ դուրսգրման դեպքում: Թողարկողը դիմում է ԿԲ՝ ապահովման միջոցներում ներառված վարկի փոխարինման համար, որը գրանցելուց հետո ԿԲ-ն տեղեկացնում է Կադաստրի կոմիտեին՝ գույքի գրավադրման հետ կապված սահմանափակումները հանելու համար (նույնը վարկը ամբողջությամբ մարելու դեպքում, որի արդյունքում վարկը դուրս է գրվում ապահովման միջոցների ռեգիստրից):

Սակայն գործող մոդելի շրջանակում առաջանում են մի շարք խնդիրներ: Մասնավորապես՝

- Իրավականորեն պարտադրող ակտի բացակայության,
- ԿԲ-ի և Կադաստրի կոմիտեի միջև տեղեկատվության փոխանակումն իրականացվում է ոչ ավտոմատ կերպով, որի արդյունքում համապատասխան գրառումների կատարումը կարող է տևել մի քանի օր: Դա կարող է խնդիրներ առաջացնել անշարժ գույքի սեփականատերերի համար՝ գույքն օտարելու դեպքում:

- ՀՀ օրենսդրությամբ սահմանվում է. «Կենտրոնական բանկի կողմից ակտիվների գրանցումը պետական գրանցում է, և ակտիվների նկատմամբ պահանջի իրավունքի որևէ այլ գրանցում չի պահանջվում»¹

Կենտրոնական բանկի կողմից պետական գրանցումը ենթադրում է պատասխանատվություն ակտիվների խմբի գրանցման գործընթացի և դրանից բխող ռիսկերի նկատմամբ: Հաշվի առնելով ՀՀ օրենսդրության պահանջները,² ինչպես նաև գործընթացի կարգավորման միջազգային փորձը, «ապահովման միջոցների ռեգիստր» համակարգի ստեղծումը հիմք կդնի գործընթացի ավտոմատացմանը: Պետք է ստեղծել այնպիսի համակարգ, որը կթույլատրի ավտոմատ կերպով ստուգել փաստաթղթերի ամբողջականությունն ու արժանահավատությունը, զերծ մնալով փաստաթղթային ստուգման փուլերից: Այսպիսով ՀՀ-ում դեռևս առկա են իրավակարգավորման խնդիրներ, որոնք պահանջում են խնդրի լուծման համակարգային մոտեցում:

Կարգավորման տեսանկյունից անհրաժեշտ է ռիսկերի կառավարման այնպիսի համակարգի ներդրում, որով միառժամանակ նվազագույնին կհասցվեն արժեթղթավորման գործընթացում առկա այնպիսի ռիսկեր, ինչպիսիք են,

- ապահովության միջոցների վարկային ռիսկը,
- իրացվելիության ռիսկերը,
- սպասարկողի գործառնական ռիսկը,
- օրենսդրական և հեղինակության ռիսկերը,
- իրավական ռիսկերը

ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՄՈՂԵԼԸ

ՀՀ ԿԲ-ն որպես ենթառեգիստր: Առաջարկվում է ներդնել ԿԲ-ի, որպես կադաստրի ենթառեգիստրի, մոտեցումը՝ արժեթղթերի սեփականա-

¹ «Ապահովվապ հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 12

² «Ապահովվապ հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 8

տերերի հաշվառման համակարգի նմանությամբ: Օրինակ, երբ ՀԿԴ-ն վարում է բաժնետիրական ընկերության բաժնետերերի ռեեստրը, ՀԿԴ-ն «տեսնում է» բաժնետոմսերի վերջնական սեփականատերերին: Սակայն եթե բաժնետերն իր բաժնետոմսերը պահում է պահառուի մոտ, ապա ՀԿԴ-ն չի տեսնում վերջնական սեփականատիրոջը: Դրա փոխարեն ՀԿԴ-ի մոտ վարվող ռեեստրում երևում է պահառուի անունը՝ որպես անվանատեր, որը ցույց է տալիս, որ պահառուն պահում է այլ անձանց բաժնետոմսերը, և համապատասխան գրառումներն առկա են պահառուի (անվանատիրոջ) մոտ:

Նմանատիպ կառուցվածք առաջարկվում է օգտագործել ապահովման միջոցների ռեգիստրի համար: Այսպես, կադաստրում երևում է, որ անշարժ գույքը գրավադրված է որպես հիպոտեկային վարկի ապահովման միջոց: Սակայն բանկի կողմից ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի թողարկման շրջանակում տվյալ հիպոտեկային վարկի գրավադրման դեպքում պարտադիր չէ, որ Կադաստրը տեսնի բոլոր մանրամասները: Դրա փոխարեն անհրաժեշտ է, որպեսզի Կադաստրում կատարվի համապատասխան գրառում առ այն, որ տվյալ գույքի գրավի մասով առկա է սահմանափակում՝ «ըստ ԿԲ կողմից վարվող ապահովման միջոցների ռեգիստրի տվյալների»: Այդ գրառումը կատարվում է ԿԲ կողմից ստացված հաղորդագրության հիման վրա, և կարող է ունենալ մոտավորապես այսպիսի տեսք՝

«XXX գույքի գրավի ապահովվածությամբ տրված հիպոտեկային վարկը գրավադրվել է հոգուտ այլ անձանց: Գրավադրման հետ կապված տեղեկությունները գրանցված են ԿԲ կողմից վարվող՝ ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի ապահովման միջոցների ռեգիստրում: Սույն գույքի գրավի սահմանափակումը կարող է հանվել միայն ԿԲ ապահովման միջոցների ռեգիստրում համապատասխան գրառումների և դրանց վերաբերյալ ԿԲ հաղորդագրության հիման վրա:»:

Այս մոտեցումը կիրառելու համար անհրաժեշտ է, որպեսզի իրականացվեն օրենսդրական փոփոխություններ, որով օրենսդրական հիմք կստեղծվի ՀՀ Կենտրոնական բանկի և համապատասխան պետական գրանցումն իրականացնող մարմինների համար՝ գործընթացը կարգավորելու, տեղեկատվության փոխանակման կարգ սահմանելու և արժեթղթավորման ընթացքը առանց խոչընդոտների իրականացնելու նպատակով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, *հիպոտեկային վարկերի գրավադրումը* (ապահովման միջոցների զամբյուղի ստեղծման կամ ակտիվների հետագա փոխարինման դեպքերում) կենթադրի հետևյալ քայլերի հաջորդականությունը.

1. Թողարկողը ներկայացնում է ապահովման միջոցների զամբյուղը հսկողին¹,

2. հսկողի կողմից դրա հաստատումից հետո թողարկողն այն ներկայացնում է ՀՀ ԿԲ-ին ապահովման միջոցների ռեգիստրում գրանցելու համար,

3. ԿԲ-ն կատարում է գրավի իրավունքի կիրառման սահմանափակման վերաբերյալ գրառումը անշարժ գույքի կադաստրում,

4. կադաստրում գրառումը հաստատվելուն պես ԿԲ-ն գրանցում է ակտիվները ապահովման միջոցների ռեգիստրում, և տեղեկացնում է այդ մասին թողարկողին:

Ապահովման միջոցների ռեգիստրից *հիպոտեկային վարկերի հեռացումը* կենթադրի հետևյալ քայլերի հաջորդականությունը.

1. Թողարկողը տեղեկացնում է հսկողին վարկի մարման կամ փոխարինման մասին,

2. հսկողի կողմից դրա վարկի հեռացումը հաստատելուց հետո թողարկողն այն ներկայացնում է ԿԲ-ին ապահովման միջոցների ռեգիստրից հեռացնելու համար,

3. ԿԲ-ն հեռացնում է գրավի իրավունքի կիրառման սահմանափակման վերաբերյալ գրառումը անշարժ գույքի կադաստրում,

4. կադաստրում սահմանափակման հեռացումը հաստատվելուն պես ԿԲ-ն հեռացնում է ակտիվը ապահովման միջոցների ռեգիստրից, և տեղեկացնում է այդ մասին թողարկողին:

Նախընտրելի է, որ ՀՀ ԿԲ-ի հաղորդակցումը Կադաստրի կոմիտեի հետ տեղի ունենա ԿԲ-ի կողմից (որպես օգտագործող) անշարժ գույքի կադաստրի տեղեկատվական համակարգ մուտք գործելու միջոցով (սահմանափակումների մասին գրառումը իրականացվի ԿԲ կողմից ուղարկվող հաղորդագրության միջոցով): ԿԲ կողմից վարվող ապահովման միջոցների ռեգիստրը պետք է կազմակերպվի այնպես, որ հնարավոր լի-

¹ Հսկողը թողարկողի կողմից նշանակված, թողարկողի հետ չփոխկապակցված իրավաբանական կամ ֆիզիկական անձ է, որը հետևում է ապահովման միջոցների համարժեքությանը և համապատասխանությանն օրենքին, ինչպես նաև իրականացնում է ապահովված հիփոթեքային պարտատոմսերում ներդրողների շահերի պաշտպանությանն ուղղված այլ գործառնություններ:

նի տվյալների ավտոմատ փոխանակումը անշարժ գույքի կադաստրի համակարգի հետ, անհրաժեշտության դեպքում թույլ տա թողարկողի (հսկողի) կողմից ակտիվների ցանկի (նաև՝ ակտիվների փոխարինման և այլ դիմումների) ներկայացումը ԿԲ-ին, թույլ տա անհրաժեշտ հաշվետվությունների ստացումը:

Վերը նկարագրված սխեմայով ապահովման միջոցների ռեգիստրի կազմակերպման համար անհրաժեշտ է՝

- ստեղծել իրավական հիմքեր ԿԲ-Կադաստրի կոմիտե համագործակցության համար,

- մշակել ապահովման միջոցների ռեգիստրի տվյալների բազան,

- ապահովել այդ երկու համակարգերի միջև կապը:

ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐՈՒՄ ՆԵՐԱՌՎԱԾ ԱՅԼ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ԳՐԱՆՑՈՒՄԸ

Օրենքի համաձայն ապահովման միջոցները կարող են ներառել նաև հիպոտեկային վարկերից տարբեր այլ ակտիվներ՝ դրամական միջոցներ, պետական պարտատոմսեր և ԿԲ կողմից սահմանված այլ ակտիվներ:

Ապահովման միջոցների գամբյուղում ներառվող դրամական միջոցները պետք է պահվեն հատուկ բանկային հաշվում: Ընդ որում, այդ հաշվի պայմանագիրը պետք է պարունակի հստակ դրույթ առ այն, որ դրանում ներդրված միջոցները հանդիսանում են գրավ՝ հոգուտ թողարկողի ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի սեփականատերերի: Այդ հաշվին միջոցների մուտքի դեպքում դրանք ներառվում են ապահովման միջոցների ռեգիստրում այդ մասին թողարկողից ստացված տեղեկատվության հիման վրա: Այդ հաշվից դրամական միջոցների ելքը թույլատրվում է միայն հսկողի համաձայնությամբ և ԿԲ թույլտվությամբ, որի համար թողարկողը պետք է դիմի ՀՀ ԿԲ:

Ապահովման միջոցների գամբյուղում ներառված արժեթղթերը պետք է պահառուի մոտ գրավադրվեն հոգուտ թողարկողի ապահովված հիպոտեկային պարտատոմսերի սեփականատերերի: Դրանք ներառվում են ապահովման միջոցների ռեգիստրում այդ մասին թողարկողից ստացված տեղեկատվության հիման վրա: Այդ հաշվից գրավադրված արժեթղթերի՝ գրավադրումից հանումը թույլատրվում է միայն հսկողի համաձայնությամբ և ՀՀ ԿԲ թույլտվությամբ, որի համար թողարկողը պետք է դիմի ՀՀ ԿԲ:

Лусине Минасян, Проблемы урегулирования процесса секьюритизированных активов в Армении - Покрытая облигация - это средне и

долгосрочный долговой инструмент, выпущенный финансовым учреждением для рефинансирования своих активов и, таким образом, создания желаемой ликвидности. Долговой инструмент обеспеченный портфелем займов, чаще всего ипотечных, по которым недвижимость выступает в качестве залога, однако покрытием могут быть и другие активы. Покрытые облигации регистрируются в регулирующем органе так же, как и любые другие ценные бумаги. Как должен быть организован и управляться реестр активов СВА? В этом отношении возможны трения, поскольку в дело вовлечены два «государственных реестра». Учитывая, что Кадастр является в Армении централизованной системой учета прав на недвижимость, учет ипотечных кредитов начинается именно с него. Кадастр – это общий государственный реестр по вопросам недвижимого имущества.

В процессе создания обеспеченной облигации проценты по ипотеке, первоначально зарегистрированные в Кадастре, передаются в залог, а затем этот факт регистрируется в реестре пула покрытия ЦБ. В соответствии с законом это должно представлять собой «государственную регистрацию». Как же тогда могут и должны быть связаны и действовать две системы регистрации прав на недвижимость для достижения этого конечного результата? Может быть полезно рассматривать систему ЦБ как подреестр более широких записей Кадастра.

Lusine Minasyan, Problems of regulation of the process of securitized assets in Armenia - A covered bond is a medium-to-long-term debt instrument issued by a financial institution to refinance its assets and thus create desired liquidity. Covered bonds are registered with the regulator in the same manner as any other security offering. How should the CBA's covered registry be organized and operated?

There is potential friction in this regard as there are two “State registries” involved. Given that the Cadastre is Armenia's centralized system for recording interests in real estate, the recordation of mortgages begins there. The Cadastre is the overall State registry for real estate matters. In the process of creating a covered bond, the mortgage interest initially recorded at the Cadastre is pledged and that fact is then recorded with the CBA's cover pool registry. Under the LCB this must constitute the “State registration”. How then can and should the two systems of recording interests in real estate be linked and operate in order to achieve this end result?

It may be helpful to think of the CBA's system as a subregistry of the Cadastre's broader records.

ՀԱՄԱՅԱՆՑԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

<https://www.iosco.org/library/pubdocs/pdf/IOSCOPD296.pdf>

<https://www.sec.gov/rules/final/2014/33-9638.pdf>

<https://www.sec.gov/spotlight/dodd-frank/assetbackedsecurities.shtml>

<file:///C:/Users/Home%20PC/Downloads/German%20CB%20regulation.pdf>

<file:///C:/Users/Home%20PC/Downloads/German%20CB%20regulation.pdf>

«Ապահովվապ հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք,
հոդված 12

«Ապահովվապ հիպոտեկային պարտատոմսերի մասին» ՀՀ օրենք,
հոդված 8

[file:///C:/Users/Home%20PC/Desktop/New%20folder%20\(3\)/bcbs269.pdf](file:///C:/Users/Home%20PC/Desktop/New%20folder%20(3)/bcbs269.pdf)

ԿԱՆՈՆԱԿԱՐԳ 6/01-Ը «ԱՐԺԵԹՂԹԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄՆԵՐԻ
ԳՐԱՆՑՈՒՄԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ»

ԿԱՆՈՆԱԿԱՐԳ 6/02 «ԱՊԱՀՈՎՎԱԾ ՀԻՓՈԹԵՔԱՅԻՆ ՊԱՐՏԱՏՈՄՍԵՐԻ
ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՌԵԳԻՍՏՐԻ ՎԱՐՄԱՆ, ՌԵԳԻՍՏՐՈՒՄ
ՆԵՐԱՌՎԱԾ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒ-
ԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՆԿ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳԸ»

Ուղարկվել է խմբագրություն 18.02.2022թ.

Գրախոսվել է 18.02.2022թ.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աննա Մկրտիչյան – ԵՊՀ-ի տպագիր և հեռարձակվող լրատվամիջոցների ամբիոնի դասախոս, Արդարադատության ակադեմիայի համագործակցության և հանրային կապերի բաժնի ղեկավար (anna.mkrtichyan555@gmail.com)

Արմենուհի Օրդյան – ՀՊՏՀ Կառավարման ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ (Ordyan.a@yandex.ru)

Գարիկ Քերյան - Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի վարիչ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (garik_keryan@mail.ru)

Գևորգ Ղալաչյան - ԵՊՀ, տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի ասպիրանտ (gevghalachyan@gmail.com)

Ժիրայր Մխիթարյան – ԵՊՀ, Տնտեսագիտության և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի ասիստենտ, տնտեսագիտության թեկնածու (zhirayr.mkhitaryan@yahoo.com)

Լուսինե Մինասյան – ԵՊՀ և ՀՖՀ դասախոս, (minlusine@gmail.com)

Հովհաննես Մելքումյան - ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիայի ասպիրանտ (hovhannesmelkumyan@paara.am)

Հրաչյա Զաքարյան – ԵՊՀ Տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոնի ասպիրանտ (hrachya.zaqaryan@ysumail.am)

Մարտին Աղաջանյան - ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Հանրային կառավարման բաժնի մագիստրանտ (martin1998yan@gmail.com)

Նունե Մելքոնյան - ԵՊՀ Դիվանագիտական ծառայության և մասնագիտական հաղորդակցման ամբիոնի ասիստենտ (melkonyanune@yahoo.com)

Ռաֆիկ Խաչատրյան – ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի Թյուրքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ (rafael.khachatryan77@gmail.com)

Սեպուհ Ներսիսյան – ՀՊՄՀ Գեղարվեստական ֆակուլտետի մագիստրանտ (sepuh-nersisyan1999@mail.ru)

Վահե Պողոսյան - ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի Քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի ասպիրանտ: ՀՀ վարչապետի աշխատակազմ (vahepoghosyan7@gmail.com)

Վարսենիկ Սարգսյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ Նորարարության տնտեսագիտության ամբիոնի դասախոս (v.sargsyan@ysu.am)

Կառլեն Խաչատրյան – ԵՊՀ Կառավարման և գործարարության ամբիոնի վարիչ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ (karlen.khachatryan@ysu.am)

Վալերի Թունյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող (tounyan@rambler.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

ПОДХОДЫ К ПРИЗНАНИЮ ГЕНОЦИДА АРМЯН
В КОНЦЕ XX - НАЧ. XXI ВВ. ----- 3

ԱՆՆԱ ՄԿՐՏԻՉՅԱՆ

ԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍՈՒԼԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ՝
ՀԱՅ-ԱՂԲԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ (1991-1994 թթ.) ----- 15

ՍԵՊՈՒՀ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

ՄԻՍԱԿ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆԻ ՔԱՆԴԱԿԱԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍԸ ----- 27

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ, ՎԱՀԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼԻԴԵՐ ԵՎ ԼԻԴԵՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ----- 40

ՄԱՐՏԻՆ ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԿԵՐՊԱՐԱՆԱՓՈԽՄԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ----- 52

ՌԱՖԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԷԳԵՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՍՐԱՑՈՒՄԸ ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 1990-ԱԿԱՆ ԹԹ. ----- 63

ՆՈՒՆԵ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ
ՀԵՏ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՏԱՔԻՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ ----- 79

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

GEVORG GHALACHYAN

DATA INTERCHANGE BIASES AND ITS IMPACT
ON ALGORITHMIC FAIRNESS ----- 89

ՎԱՐՍԵՆԻԿ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՀ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՆԱՆԿԱՑՄԱՆԸ
ԽՈՉԸՆԴՈՏՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՈՐՈՇ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ ----- 99

ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՕՐԴՅԱՆ,

ԺԻՐԱՅՐ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, ՀՐԱՉՅԱ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
ԹՎԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ ----- 113

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԵԼՔՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՂՈՒՄԱՆ
ՆՈՐ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ
ՀԻՄՔԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ ----- 129

ԼՈՒՍԻՆԵ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

«ԱՐԺԵԹՂԹԱՎՈՐՎԱԾ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ԽՄԲԻ
ԳՐԱՆՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ» ----- 144

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 158

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 1(18)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – րդ շարք, բնակարան 39

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 15.03.2022

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

